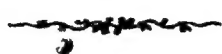

આનંતસંહાર

અથવા

વિવાહનાં ભિન્ન ભિન્ન ચિત્રનું નાટક.

સંપ્તાંકી.

રચનાર,

દુ. શુરાવ ભોજાન

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

“ For what is wedlock forced but hell,
An age of discord and continual strife?
Whereas the contrary bringeth forth bliss,
And is a pattern of celestial peace ”

Shakespeare—Henry VI.

અમદાવાદઃ

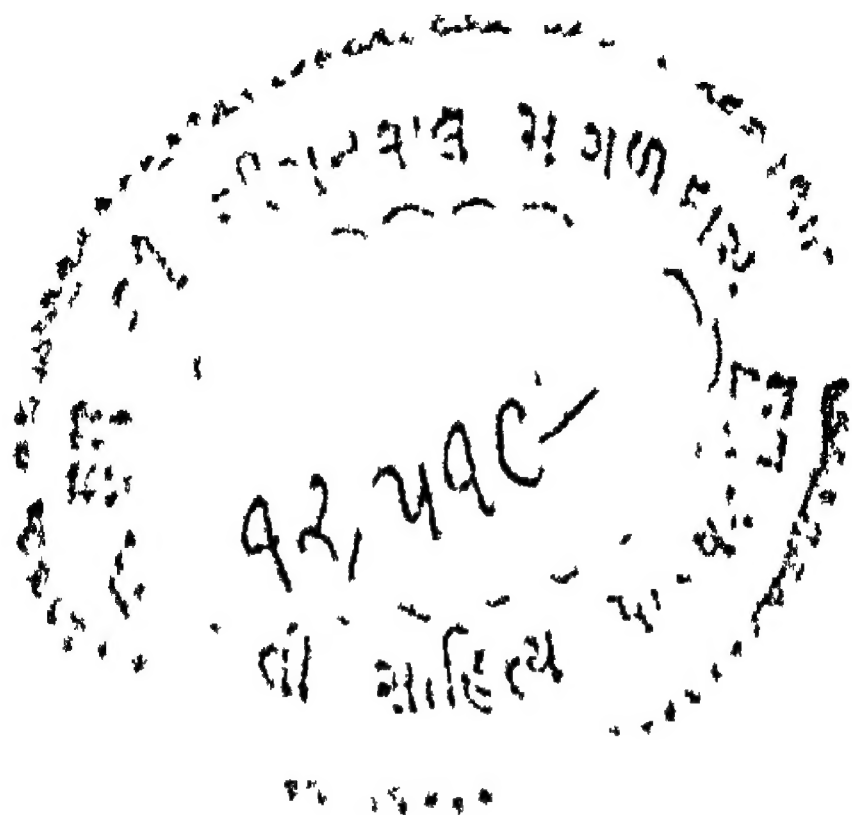
ધી યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની, લિમિટેડ.

સંવત ૧૯૫૫.

ઈ. સ. ૧૯૯૯.

કમ્પોઝ ઓફ ઓર્ગા. ૨ ફીચી

12519

પ્રસ્તાવના.

૧૧૧૧

“ ગુજરાત વનાક્યુલર સોસાયટી ” એ કળેડા વિશે નાટક લખાવવાનો ઠરાવ કરી તે સ્વીકારીને તૈયાર કરવાનું કામ મ્હને સોંપ્યું. તે ઉપરથી આ પુસ્તક લખી મ્હે પ્રજા સમક્ષ મૂક્યું છે. સ્વતઃકલ્પિત નાટક લખવાનો આ મ્હારો પ્રથમજ પ્રયાસ છે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ગુણદોષપરીક્ષણ કરવાની કૃપા કરવી. તે શિવાય, આ વિષય ઉપર નાટક અથવા નવલ કથા લખનારને કૈટલીક વિશેષ અડચણો પડે છે એ વિશે વાચક વર્ગનું ધ્યાન આ રચને એવું આવશ્યક છે. કળેડાનાં પરિચ્છામમાં અને તેવાં લગ્ન કરનાર કરાવનારની જીવનસ્થિતિમાં હાસ્યજનક અને શોકોત્પાદક બનાવ બને છે, એટલે આવા પુસ્તકમાં હાસ્ય અને કરુણુરસ બન્નેનું પ્રતિપાદન થવું જોઈએ; પરંતુ હાસ્ય અને કરુણુરસ એક બીજાથી ઘણું દૂર છે; જેમ શુગાર અને કરુણુરસ એક બીજાના પોષક છે તેમ હાસ્ય અને કરુણ નથી, તેથી આવાં પુસ્તક લખનારની મુશ્કેલી વધે છે, તેમજ દરેક શિષ્ટગ્રન્થમાં જે સહ્યતા અને ગાંભીર્ય હોવા જોઈએ તે સાચવવા આવાં પુસ્તકમાં વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. વળી, એકજ જાતના કળેડા વિશે નહિ પણ અનેક જાતનાં કળેડાં વિશે લખવાની સૂચના થયાથી તેમ કરવામાં આવ્યું છે; અને તેમ કરતાં તેવાં જોડાં-કળેડાંનો પરસ્પર સંબંધ રાખવા માટે વિશેષ કાળજી રાખવી પડી છે. આ પુસ્તકમાં દોષ જણાય તો તે ક્ષમાપાત્ર ગણવા માટે ઉપર જણાવેલી ખાસ અડચણો સુદ વાંચનારે ધ્યાનમાં રાખવી એવી વિનંતી છે.

અમદાવાદ.

}

પાત્રજન.

ઈન્દુશેખરરાય...	...	...	જગીરદર.
વિદ્યુત્પ્રસાદ ...	...	...	એક ગૃહસ્થ
અમ્બસુન્દરી ...	...	...	તેની સ્ત્રી.
અદ્રિબતા ...	...	...	તેની મોટી કન્યા
શશિરેખા ..	...	...	તેની ન્હાની કન્યા
કાલિન્દી ...	...	...	તેની સાળી
મધુમુખ ...	...	...	એક વકીલ.
શ્રીમુખી ...	...	...	તેની પુત્રી
વિદ્યુકલા ...	...	...	તેની સાળી
કુકુભશંકર ...	...	...	ગૌર
નિદ્રાવતી ...	...	...	ગૌરાણી.
રાહુલાલ ...	...	...	જોશી
રોહિણી ...	...	...	તેની સ્ત્રી
કૂર્મશંકર ...	...	...	કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ.
મદિરાનન્દ ...	...	...	સન્યાસી
ધનહરશંકર ...	...	...	વૈદ્ય.
ધનજીવન ...	...	...	જગીરદારનો ગુમાસ્તો.
રણુધીરસિંહ ...	...	...	,, સિપાઈ.
સીતા ...	...	...	,, દાસી
કેવળી ..	...	...	હજમ.
પાર્વતી ...	...	...	માણણ.
અનિલચંદ્ર ...	...	...	વેપારી.

નલિની	...	...	...	તેની સ્ત્રી-
કિશોરચંદ્ર	...	...	...	તેનો પુત્ર.
મન્યુકુમાર	...	...	...	ફેજલદાર
કેકાવતી	...	...	...	તેની સ્ત્રી.
સૌદામિની	...	...	...	તેની પુત્રી.
જ્ઞાનેશ્વરાય	...	...	...	સ્કૂલ માસ્તર.
મહનન્દન	...	...	...	તેનો પુત્ર.
રવિનન્દન	...	...	...	એક અન્યકર્તા.
ધન્દીવરકુમાર	...	...	...	દાકતર.
હિરણ્યનન્દિની	...	...	...	તેની સ્ત્રી.
ગગનવિહારી	...	...	...	વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ.
રજનીભૂષણ	...	...	...	નાટક મંડળીનો વ્યવસ્થાપક.

(ગુમાસ્તા, સિપાઈ, વગેરે.)

સૂચિત પાત્ર.

તરંગસુન્દરી ... ... મધુમુખરામની સ્ત્રી.

(સ્થળ-પર્જન્યપુર, અને પાછળથી હરદ્વાર)

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	પદ્ધિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪	૫	શત્રુનો.	શત્રુ તો
૧૨	૫	રહ્યાતો	રહ્યા તો;
૧૨	૧૫	હમણાં	હમણાં;
૨૭	૭	શશીરેખા	શશિરેખા
૩૦	૧૨	ગોચ્યમા	ગોચ્યમા
૩૧	૧૭	મૂળે જ	મૂળે જ
૩૧	૧૭	નાપામે	પામે
૫૨	૧૭	તમાયો	તમારો
૫૭	૩	જઉછું	જઉછું
૬૦	૧૭	વક્રીલ ડોખરો	વક્રીલડો ખરો
૬૦	૧૮	હોત છો	હોત તો
૬૬	૧૬	નહિં આવે.	નહિં આવે, કેમવાર
૬૬	૧૭	ઈન્દીવર-કેમ વાર ?	ઈન્દીવર—મુન્યુકુ માર ચાલોને
૭૮	૧	રાહુલાલના	રાહુલાલને
૮૭	૧૧	મારની	મારતીરામ
૧૦૫	૧૦	જેવી	જળી
૧૦૫	૧૨	(જરા આગળ ચાલી) આ ધરમાથી.	(જરા આગળ ચાલી) (તેપથ્યમાં સંગીત સ્વર) આ ધરમાંથી .
૧૧૫	૮	દયા	હયા

૧૪૨	૧૧	તેમ હોય તો ગીત •	તેમ હોય તો-ગીત
૧૪૨	૧૬	હા પોતાનું	પોતાનું
૧૫૯	૨	પર્જન્યપુર	•પર્જન્યપુર
૧૬૧	૧૮	ખી,આં •	ખીઆં
૧૬૩	૧૯	ઉઠવું •	ઉઠવું;
૧૭૩ •	૧૭	પુર્જન્યપુર	પર્જન્યપુર
૧૭૩ •	૨૧	આટઆટલી કરતે	•આટઆટલી •મહે- નત કરતે
૧૭૭ •	૧૨	હજી તો	હજી
૧૮૦	૨૨	,હશે	હશે,
૧૮૬	૧	ઠહેતોજ	ઠહેતાજ
„	૭	સાધી	પાધું
૧૮૭	૯	સર્વ શક્તિ •	સર્વશક્તિ •
„	૧૦	શક્તી	શક્તિ
„	„	સર્વ શક્તિ •	સર્વશક્તિ •
૧૮૮	૫	તમે ?	તમે.
„	૮	નહિં •	નહિં,
„	૨૦	હારો	તહારો
૧૯૧	૬	થાય	થાય;
૧૯૩	૬	તે	તે
૧૯૩	૧	રાખવાની	રખાવાની •
૧૯૯	૨૨	પ્રીય	પ્રિય
૨૦૭	૨૦	રવી •	રવી •
૨૦૮	૨	કાલીન્દી	કાલિન્દી

પ્રાન્તિસંહાર.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ-પર્જન્યપુર-જેશીનું ઘર.

રોહિણી—સવારે તમે પેલા વિદુત્પ્રસાદને ઘેર ગયા હતા. ત્યારે કુકમશકર અહીંયાં આવ્યો હતો.

રાહુલાલ—કેમ વાર ?

રોહિણી—ને તો મ્હને શી ખબર ? તમે ઘેર નથી જાણી પાછો ગયો, અને જતે જતે કહેનો ગયો કે રાત્રે પાછો આવીશ.

રાહુ—હીક, એને કાંઈ ગરજ હશે; હમણાં આવશે ત્યારે જણાશે.

રોહિણી—એને ગરજ ખરી ને તમને નહીં કે ? એ તમને આજ કેટલાં વરસથી કેટકેટલું રજાવે છે ? એને લીધે તો રોટલા ખાઈએ છીએ, નહિં તો તમે શુ કમાવાના હતા ?

રાહુ—અરે હું પણ મ્હાર શાસ્ત્ર બરોબર સમજી એની મરજી રાખું છું તો એ પણ કમાય છે, મ્હારા વગર એકસો એ શુ કરવાનો છે ? પણ જો પેલું કમાડ કાણ ઠોકે છે ? (રોહિણી જાય છે, કુકમશકરને લઈ પાછી પ્રવેશ કરે છે)

રોહિણી—હ્યો આ આવ્યા સંભારતાં વાંત, આવરદા મ્હોટું છે હો.

કુકમશકર—તે તો આ જેશી મહારાજ જાણે; આપણે તો

જીવીશુ ત્યાં સુધી આનંદ કરવાનો, ઠરાવ છે; કાલે મરવાનું હોય તો એ શુ અને સોએ વર્ષે હોય તોએ શું ?

રાહુલાલ—મહારાજ તમારું આયુષ્ય ઘણું લાંબું છે; નિશ્ચિત રહો

રોહિણી—હ્યો ત્યારે તમે તમારે બેસો હું તો બહુ મહારે તો પેત્રો ચહુત્રો ક્યારનો નકામો બજે છે. (કુકુમશંકરને) કેમ મહારાજ તમે અત્યારે વાણુ અહીંજ કરજો.

કુકુમ—તારે બાઈ ? આજ તો પેત્રા ઈન્દુશેખરરાયને ઘેર મિષ્ટાન્ન બધારે મળ્યાં છે તે હજી ધાન ગળેથી હેઠું પણ બેઠું નથી પધારો આપ, જોશીજી સારું રસોઈ તૈયાર કરી નાંખો (રોહિણી બોલે છે.)

રાહુ—કહો મહારાજ સવારે કેમ પધારવું થયું હતું ?

કુકુમ—જોશીજી, ન કાર્ય મહા ભારત છે; અને સિદ્ધિ થયે લાભ મહોટે છે; માટે ધીરજથી સાંભળો.

રાહુ—આજ સુધી હમે તમારું કાંઈ પણ કામ ગમે તેવું જોખમ ભરેલું હોય તો પણ નથી કર્યું એમ બન્યું છે ?

કુકુમ—પણ આ કાર્ય તો જરા વધારે કઠણ છે.

રાહુ—ભણેને હોય પણ--તમે પેત્રા ઈન્દુશેખરરાયને ઘેર આજ કેમ જમવા ગયા હતા ?

કુકુમ—એને ઘેર આજ અધિક માસના સો બ્રાહ્મણ જમાડ્યા.

રાહુ—સો બ્રાહ્મણ જમાડ્યા ને મહેને હોતર નહિં ?

કુકુમ—હું પણ આશ્ચર્ય પામ્યો કે તમે કેમ નહિં હો; આજ સુધી દશવીશ બ્રાહ્મણમાં પણ તમે તો એમને ત્યાં હો છો, અને આજ કેમ નહિં ? મહારા મનમાં કે કદાચ આપની પ્રકૃતિ ઠીક રહી હોય, તેથી નહિં આવ્યા હો.

રાહુ—તારે બાઈ ! પ્રકૃતિ ગમે તેવી ઠીક ન હોય પણ જ-

મવા આવ્યા વગર રહું ? નહોતરું ન કરે એમ તો ન હોય ?

કુંકુમ—સવારે તમે બહાર ગયા તે વખતે કદાચ નહોતરું, આવ્યું હશે; પૂછોને રેહિણીભાભીને.

રાહુ—(રેહિણીને બૂજ પાડી બોલાવી) સવારે હું બહાર ગયો ત્યારે કાંઈ નહોતરું એતરું આવ્યું હતું ?

રેહિણી—(પ્રવેશ કરીને)—હા આવ્યુંતુંસ્તો; હું જો તમને કહેવુંજ ભૂલીગઈ.

રાહુ—(ક્રોધથી) હાય હાય ! આવી વાતમાં ભૂલ્યા ! બ્રાહ્મણની સ્ત્રી થઈ નહોતરાની વાત યાદ ન રાખી એ કેવી બેપરવાઈ ?

રેહિણી—હોતરું આવતા પહેલાં મહેં મહુલો સળગાવી દાગ્ય પણુ ઓરીહતી. એટલે મહે—

રાહુ—(વધારે ક્રોધથી) તો રાંડ શંખ્યાણી ! બ્રાહ્મણના ધરમાં સવારના પહોરમાં મહુલો વળી શું ત્હારું મહે બાળવા સળગાવ્યો ? હવેથી ખમરદાર જો મહારા ધરમાં સવારના નવ વાગ્યા પહેલાં મહુલો સળગાવ્યોછે કે રસોઈ કરવા માંડીછે તો, કાંઈ યજ્ઞ માનને ઘેરથી મોહું પણ નહોતરું આવે. માટે શું આપણે પહેલેથી રસોઈ કરી બેસવું ? એવી શી ખાધાની ઉતાવળ્ય કે સવારના પહોરથી ખાવાની તૈયારી કરવી ?

રેહિણી—મહારે શું ? હું તો રોજ બાર વાગે રસોઈકરીશ કહેજોતો.

રાહુ—(હાથમાં ખાસકું લઈમારવા જતાં)—તો રાંડ મહે શું બાર વાગ્યા સુધી ભૂખ્યો રાખવોછે ? આજ નાહક બેવડું તેવું તુકુસાને કરાવ્યું, અને પાછો બાર વાગ્યા સુધી ભૂખ્યો રાખવાતું કહે છે

(રેહિણી ભયથી રસોડા તરફ જાયછે, રાહુલગ્ન તેની પાછા ક્રોધથી જવા માંડેછે.)

હુંકુમરશંકર—(રાહુલાલનો હાથ પકડી રોકતાં)—ક્ષમા મહારાજ ક્ષમા ! અર્થ શું અકળાઓછો? એક દિવસ નુકસાન થયું તેમાં શું? આપણને તે વાળી લેતાં ક્યાં નથી આવડતું અને આમ સ્ત્રી ઉપર ક્રોધ કરવો એ વાજમી તથી. કામ ક્રોધ લોભ મોહ મદ મત્સર એ પૂરિપુર્ણાના ક્રોધ અને તદ્દ એ બે શત્રુનો પ્રાણ-ણને માટે શાસ્ત્રકારોએ વર્ણ્ય ગણ્યાછે, માટે આપ'શાંત થઈ બેસો. હું નુકસાન વાળી લેવાની વાત કરવી આવ્યોછું; ત્યાં આપ શાડી વાત કરી રંગમાં ભંગ કરાવોછો.

રાહુ—અરે પણ આ તે કાંઈ ન્હાની સૂતી ભૂલ્ય કહેવાય? અને આવી વાત ભૂલવાની ટેવ પડે તો પછી, સમૂળગુ બધેથી બધે જ થાયને ?

હુંકુમર—ચિંતા નહિં મહારાજ? હવે તેવું થાય તો એક ખાસહું નહિં, પણ પચીસ ખાસડાં રેહિણીભાભીને મારજો; પણ હવે આજ ક્ષમા કરી મ્હારું સાંભળો.

રાહુ—કહો ભાઈ શું છે ?

હુંકુમર—જૂવો ભાઈ, ઈન્દુશેખરરાયે કાલેરાત્રે મ્હને તેડાવ્યો; અને એક કામ સોંપ્યું, પણ તે આપની સહાયતા વગર થાય એમ મ્હને લાગ્યું નહિં માટે હું આજ આવ્યોછું.

રાહુ—મ્હારું નામ, તમે કે એમણે એ કામ સળવેદીધું હતું ?

હુંકુમર—ના, પરંતુ મ્હેજ આપની મદદ માગવાનો સંકલ્પ તેજ ધડીયે કયોહતો; માટે જૂવો કોઈ સાંભળતું નહોય તો હું કહું. ખારણાં બંધ કરો નહિતો વાગે વાત ચાલી જાય. (રાહુલાલ બારણા બંધ કરી બેસે છે; અને જણા બહુજ ધીરેથી કાંઈ વાત કરેછે.)

રાહુ—હીક જેમ તમારી પ્રમ્થા; બે દિવસમા કામ પૂર.

કુંકુમ—ત્યારે હું આજ્ઞા લઉં છું; અને રાચછ સાહેબને જઈ
હકીકત કહું છું

રાહુ—મને પણ હું કહું છું તેમાં ફેર ન પડે હો.

કુંકુમ—અરે કાંઈ વાત ? (બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર-ઈન્દુશેખરરાયનું ઘર.

ઈન્દુશેખરરાય—(સ્વગત)—આજ ત્રણ ત્રણ મહિના થયાં
મહારા જીવને મિલકુલ નિરાંત નથી; ઉઘ નથી આવતી; ભૂખ નથી
લાગતી; કામ કાજમાં જીવ લાગતો નથી મન મુંઝાયા કરે છે; કાંઈ
નિશ્ચય ઉપર આવી સકાતું નથી, શું કરવું ? જ્ઞાનીઓના અને સુ-
ધારાવાળાઓના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલું છું તો આ ભવનું સુખ ખોઈ
છું. આ ભવનું સુખ મેળવવા જાઉં છું તો જ્ઞાનીઓમાં નિન્દાને
પાત્ર થાઉં છું. આમ જો પાસ મુશ્કેલી છે; પરંતુ સુખનો વિચાર
જાણુ ઉપર મૂકતાં પણ-મહારા આટઆટલું ધન, આ મહારી જા-
ગીર જમીન બધું કહોને આપું ? પેલા લુચ્ચા મન્યકુમારના દીક-
રાને ! એ દુષ્ટ એવી નીચ મતલબથી જ મારી વચમાં વિવ્રકર્તા
થયો છે, અને ઢોંગ સુધારાવાળો થવાનો કરે છે ! ના, ના, મહે તો
જે કાલે ઠરાવ કયો છે તેજ ખરોખર છે; મહે કાંઈ એકદમ નિશ્ચય
નથી કયો, ખરોખર જો મહિના સુધી વિચાર કરીને પક્કો ઠરાવ કયો
છે. આ પાર કે પેલે પાર, એજ વિચાર ઠીક છે. પેલા ગોર મહારા-
રાજને કામ સોંપ્યું છે એટલે પાર ઉતર્યા વગર નહિ રહે, પછી તો
કાણુ જાણે; મહારાં ભાગ્ય કેવું હશે કાણુ જાણે; પણ કાંઈ એવું છે નહિ
એ પણ પેલો ગોરજ કરશે:—

સિપાઈ—(પ્રવેશ કરીને) ગોર મહારાજ આવેછે.

મન્દુશેખર—ક્યાં છે, ક્યાં છે ? બોલાવ્ય અંદર.

(સિપાઈ જાયછે.)

(કુકુમશંકર પ્રવેશ કરેછે—નેતે) પંધારો, મહારાજ, પંધારો.

કુકુમશંકર—(બે હાથ હંચા કરી) આયુષ્માનુ ભવ !

મન્દુશેખર—કહો મહારાજ, કેમ શું કર્યું ?

કુકુમશંકર—મહારાજ ! આપના પ્રતાપથી સર્વ સારાં વાતાં
થશે. હું આપનું કાર્ય પાર પાડવા બંધાયોછું તો કાંઈ વિઘ્ન નહિ
આવે; માતાજી સહાયછે ચિન્તા ન કરો.

મન્દુશેખર—પણ કર્યું શું તે તો કહો ! થશે, થશે કહોછો તે
મોકલે, મહારી તો હવે ધીરજ રહેતી નથી.

સિપાઈ—(પ્રવેશ કરીને) ફેજદાર સાહેબ આવે છે.

મન્દુશેખર—(ક્રોધથી) આ વખત વળી એ ક્યાં આવ્યો !

બોલાવ્ય; પતવીયે.

(સિપાઈ જાયછે.)

હાથમાં છે; હું આપનો મુખ્યાર નથી; પણ સેવકનું જરા સાંભળવાથી કાંઈ નુકસાન છે ?

ધન્દુશેખર—શું કહેવું છે ? જે કહેવું હોય તે કંટ કહો, આ તમારી સમાજ બમાજ નથી માટે લાંબુ લાંબુ બાષણ ના કરશો.

મન્યુ—સાહેબ, આપ જે કહે તે વિચારીને કરજો.

ધન્દુ—હું અવિચારી કૃત્ય કરનારો છું ?

મન્યુ—હું એમ નથી કહેનો, પણ આપ જે કૃત્ય કરવા તૈયાર થયા છો તે અવિચારી કૃત્ય થશે, જગતમાં અવિચારી કૃત્ય ગણાશે; અને પરિણામ કેવું થશે તે શું —

ધન્દુ—તમે પરમેશ્વર છો કે પરિણામ પહેલેથી જાણીસકો ?

મન્યુ—એમ નહિ, પણ એવા દાખલા ઘણા છે.—

ધન્દુ—એ બધું હું સમજ્યો, હું જો તમારા કલા પ્રમાણે કાંઈ લુચ્ચી લક્ષ્મી રાંડીરાંડ—પછી ગમે તો દશની કે ગમેતેવી સાથે પરણવા તૈયાર થાક તો તમેનાતમે મહેને અગ્રારે મદદ કરો ને મહેને ઉચે આસ્માનમાં ચઢાવી દો; અને આ તમારા મત વિરુદ્ધ વાતછે તેથી તમે મહેને આમ સલાહ આપવા આજ્ઞાછો; અને હજી મહે કાંઈ કૃત્ય નથી કારણું નથી; માત્ર વિચાર કરું છું; એટલામાં તો તમે બધા વર્તમાનપત્રવાળાઓને ઉશકેરી ચઢાવી મહારી ફોજેતી પહેલેથી જ કરવી શરૂ કરી દીધીછે ! તમારા જેવા હિતચી કાંઈ થયા નહિ હોય; સગા સગંધી થઈ મદદ કરવાને બદલે વિરુદ્ધ થયાછો ! ધન્ય તમારી મતિને અને બહાલને; પાળી પોપી સારે ધવે લગાડ્યા તેનો આ બદલો કેમ ?

મન્યુ—સાહેબ આપની સમજફેર છે વર્તમાનપત્રમાં છપાતું હશે તે કાંઈ હું વાંચતો નથી; હું આપનો ખરો હિતચી છું, મા-

ટન આપનો ક્રોધ જોરી લઇને કહ્યું 'વચન કહેવા આવ્યો છું, હું કાંઈ રાંડીરાંડનું દૂધ મંડાવવા નથી આવ્યો; આપને ૩૦ થી ૫૦-૬૦ સુધીની કુમારિકા મળતી હોય તો ભણે કરો.—

ઇન્દુ—શું હું વેશ્યા સાથે પૂરાણ? એવડી ઉમરની કુમારિકા હોય ખરી? તેમાં વળી નાત્યમાં મળે ?

મન્યુ—નાત્યનું શું કામ છે? આપનો મત નાત્યના વિરુદ્ધ કેટલા આગ્રહથી હતો; આજથી શ્રીશેષ વર્ષ ઉપર આપે તે દિવસે મુંઝાર્જના દૈનહોલમાં નાત્ય, લગન, વગેરે બાબત કેવું ભાપણ આપ્યું હતું તે યદ્યપે સાહેબ ?

ઇન્દુ—મેં તે વખત દારૂ પીધો હશે; તેથી બેભાનમાં ગમે તેમ બોલ્યો હોઈશ.

મન્યુ—સાહેબ જરા ધીરા પડો, અને વિચાર કરીઓ.

ઇન્દુ—મ્હારે હવે બોલવુંજ નથી તમે કૃપા કરીને સીધાવો; હું તમારી મતલબ સમજું છું; તમે તમારા દીકરા માટે કાંઈ પણ આશા રાખતા હશે તો મિથ્યા છે, હું આ મ્હાં સર્વસ્વ ભીખારીઓને આપી દઈશ, પણ તમે તેની આશા ના રાખશો.

મન્યુ—જો એમ કરો તો હરકત નથી; મ્હને કે મ્હારા દીકરાને આશા નથી; આપ આ કૃત્ય કરતા આટલી કાંઈ સારા ધર્મીય કાર્યમાં આપનું ધન આપશો તો હું બહુ રાજી થઈશ, અને આપનું નામ પણ તેથીજ અમરથશે.

ઇન્દુ—મ્હારે તમારી શીખામણુ જોઈતી નથી જો વાત મેં તમને કહી હતોપણ તમે બેઅસીથી વચમાં બોલો છો. હું જો ધારું હશે તે કરીશ, તમારું દેનદારપણુ ચલવીને મ્હને પકડવો હોયતો પકડજો; પણ હમણાં તમને અનુકૂળ પડે તેવો કાંઈ કાયદો છે નહિ.

તેવો કાયદો કરાવો ત્યારે મહંતે પકડવા આવજો, હાલ તો તમે સોંધાવો, મહારો નકામો વખત નયછે. (મન્યુકુમાર નયછે.)

લુચ્ચો, હરામખોર, હજાર લુચ્ચાઈઓ કરી પૈસો મેળવ્યોછે તોપણ મહારા ધન ઉપર હરામ દાનન રાખેછે, ગરીબ નિર્દોષોને ફસાવી ફસાવી ફોજદાર થયો અને વળી મોટા સુધારાનો જુડેઝ આપી ફરેછે; કે સરકાર રાજ્ય થઈ વધારો કરી આપે, એના નેવા હજાર આવીને કહે; ગમેતેહલું છાપે, છપાવે, રાસડા નેડે, તોપણ હવે તો હું મહારો નિશ્ચય નથી જ ફેરવવાનો, એ સાળો મન્યુકુમાર મહારી સાથે તપી જઈને કેવો ચઢ્યું ચઢ્યું બોલતો હતો; એના કહેવા ઉપર જ હું મહારે ધાર્યું કરવાનો, થનાર હોયતે થાઓ.

કુંકુમ—મહારાજ સર્વ સાંઈ થશે; આપનો ઠરાવ વાજબી છે ઈશ્વર સહાય થશે.

ધન્દુ—અરે પણ તમે શું કર્યું? ઈશ્વર તો કોણે જાણે ક્યાં બેઠોછે, તમે શું કર્યું?

કુંકુમ—મહારાજ હું કહેતોહતો એટલામા આ મન્યુકુ—

ધન્દુ—અરે જવા દો એનું નામ, તમે કહો જે હકીકત હોયતે.

કુંકુમ—હું જોશી પાસે ગયો, અને બધી વાતે તેને માહિત કરી દીધોછે, અને આપની મરજી મુજબ કાલે સવારે બધી તૈયારી થઈજશે, હવે માત્ર એકજ વાત કરવાનીછે; અને મુશ્કેલી પણ એજછે; કે કન્યા કોની—હું બહુ વિચાર કરુંછું. પણ કંઈ ખતો લાગતો નથી.

સિપાઈ—(પ્રવેશ કરીને)—વકીલ સાહેબ આવેછે.

ધન્દુ—આવવા દો.

મધુસુખરામ—(પ્રવેશ કરીને) રાયજી સાહેબ !

ઇન્દુ—આવો, આવો સાહેબ આવો આમ ત્યા હોયકે આવો !

મધુસુખરામ—ના સાહેબ, અહીંજ ઠીક છે.

કુંકુમ—આટલી એક અડચણ છે.

ઇન્દુ—વકીલ સાહેબને પૂછો, એ પણ તમારી પેઠે ઘેરઘેર ફરનારા છે.

મધુ—શું સાહેબ કહોને ?

કુંકુમ—કાલે આપણે જે નક્કી કર્યું, તે પ્રમાણે મેં જોશી સાથે જોડવાનું કરી છે. હવે માત્ર કન્યા જોણી કાઢવી જોઈએ.

મધુ—હવે જરા ધીરા પડો, ધીરે ધીરે એ પણ પાર ઉતારીશું, હજી બાર મહિના વચમાં છે, આ વર્ષે તો લગ્ન છેજનહિ.

કુંકુમ—ઠીક ત્યારે હું હાલ આરા લઉં છું; મ્હારે આજે જાતિભોજનમાં જવું છે—પેલા ફોજદાર સાહેબ આવી ગયા, તેથી વાર થઈ ગઈ; ખીજી પંગતે જેસીશું (જાય છે).

ઇન્દુ—અમસ્તો નકામો આવીને માથું પકતી ગયો.

મધુ—આપને કાંઈ શીખામણ દેવા આવ્યો હશે ?

ઇન્દુ—શીખામણ એ કે રાંડીરાંડ સાથે પરણા કે વેશ્યા સાથે.

મધુ—અરે બહુ ડાહ્યો છે એ તો; એને બાપ કેટલે વર્ષે પરણ્યો હતો તે એને પૂછવું તું.

ઇન્દુ—મ્હારે પૂછવાની જરૂર નથી; હું મ્હારો નિશ્ચય ફેરવવાનો નથી; તમે અને ગોર જે મ્હારી પક્ષમાં છો એટલે બસ છે.

મધુ—સાહેબ, હમે તો આપના સેવક છીએ, આપને સર્વ સારાં વાનાં થશે હજી આપની વય કાંઈ એટલીયધી નાકહેવાય, પેલા ફોક્લિ સુન્દરને સીત્તેર વર્ષે સંતાન થયું હતું; અને આપને તો હજી—આપનું શરીર કેવું મજબૂત છે.

ધન્દુ—મ્હારું શરીર હજી એવું મજબૂત છે કે વડાદરાના ચાર મહા માયે એકલો કુસ્તી કરે ! ભાઈ મધુમુખરામ આપને ખાત્રી કરવી હોય તો—તેડાવો કોઈ મહાને અને ચાલો મ્હારા અખાડામાં; હજી તમારા આજ કાલના કાગદી જવાનો કરતાં ચાર ગણુ વધારે ખાજીછું. તમારા આંગળ શી વાત કરે ? પણ વકીલ સાહેબ મ્હારા શરીર આગત જરા પણ અંદેશો ના રાખશે તમારાથી મ્હારે કાંઈ પડદો નથી; કહો તો વળી—

મધુ—અરે કાંઈ નહિ સાહેબ—મિત્ર મિત્ર વચ્ચે પડદો શો અને વળી અણીને પ્રસજે ? આપણે તો એકજ હૃદય છીએ.—દારણુ કિંચિત્સ્વજનેષુ કિંચિત્ એમાં કાંઈ નહિ—અંતો મનુષ્યના શારીરિક ધર્મ છે, એ વાત તો ઠીક છે, કોણ શંકા લાવે છે, અને વાત શી ! એ તો જે થવાનું હશે તે થશે, આપને જે કરવું હોયને કરો—ખીજને શું ? આપ કાંઈ જાણક નથી, આટલી પાકી વય—આટલી વિદ્યા ભણ્યા ગણ્યાને આપનું હિત શું અને અહિત શું એ ન સમજી સકો—આપ અનુભવી છો—આપ બધું સમજાઓ શા માટે ખીજાએ વચમાં પડવું જોઈએ.

ધન્દુ—પણ કન્યા ! કન્યા ક્યાં ?

મધુ—સાહેબ એ વાત મ્હારા ધ્યાનમાંજ છે, એ વિચારમાને વિચારમાં હું આખી રાત ઉંઘ્યો નથી. અહીં એક મારો અસીઝ છે; તે બિચારો ગરીબ અપંગ છે, મૂળ બિચારો પૈસે ઠીક હતો પણ કઝંયા લઢી લઢી ગરીબ થઈ ગયો છે; તેમા વળી અપંગ થઈ ગયો છે, એટલે સરકારી નોકરી છોડવી પડી છે; એને બે કન્યા છે.

ધન્દુ—કેવડી છે ? કેવી છે ?

મધુ—એક વર્ષ તેર ચૌદ પંદરેકની હશે, અને ખીજી દશેકની હશે.

ઈન્દુ—સારે મ્હોટીનું કરો, અને નહિં તો નહાનીનું.

મધુ—એ સાહેબ, હું અને ગોર મળી ઘાટ ધડી નાંખીશું
આપ ચિન્તા ના કરો, પણ હાથ મોકળો રાખજો.

ઈન્દુ—એ વિષે હરકત નથી, ગમેતેમ થાય પણ કાર્યસિદ્ધિ
ફરવી, ગોર મહારાજ જતા રહ્યા તો જમવાને અંધીરા થઈ ગયા;
માફાણું ભાઈ.

મધુ—સાહેબ અંધીર તો આવે. આપ અસારે કેવા ઉતાવળા
થઈ ગયાછો; અને હજી બધું આગળ ઉપર જણાશે.

ઈન્દુ—(હસ્તા, હસ્તા) ઠીક, ઠીક, ઠીક.—(બંને જાય છે).

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—વિદ્યુત્પ્રસાદનું ઘર.

(વિદ્યુત્પ્રસાદ કાગળોનાં પીઢાં ઉઠેલીને વાંચતા બેઠા છે).

અભ્રસુન્દરી—(પ્રવેશ કરીને) કેમ આજ જમવું કરવું
નથી? બાર વાગવા આચ્છા ને હજી કાંઈ નહાવું, પણ સાંભર્યું નથી?

વિદ્યુત્પ્રસાદ—ઉઠુછું હમણાં મ્હાફે તો મન હવે કહું કરતું
નથી, આટઆટલા જન્માક્ષર લાવ્યો પણ એકે મળતા નથી.

અભ્ર—હવે જન્માક્ષર જન્માક્ષર બધું માંડી વાળી જેમ ઠીક
લાગે તેમ કરવું. કન્યાકાળ તો હવે થઈ ગયો; બારમું વર્ષ બેશી
ચૂક્યું પણ નાચના લોક નિન્દાખોર તેથી હજી દશ કહીએ છીએ.
પણ બાર તો થઈ ગયાં એટલે કન્યાકાળ થઈ ગયો માટે હવે જન્-
માક્ષર કે મહુરત કાંઈ જોવું હોય નહિં.

વિદ્યુ—એમ મ્હાફે મન માને નહિં, વગર પેલે કરીએ ને

કાંઈ ધાય તો ? મહોટીને કન્યાકાળ થઈ ગયો; પણ ન્હાતીના જન્માક્ષર તો મેળવવા જોઈએકની ? લગ્ન તો એનું પણ લેગલેગુ જ કરવું છેને ?

અબ્બ—કોઈ સારા જોશીને તેડાવીને મેળવાવો તમે કાંઈ બધું સમજી સકોછો ?

વિદ્યુ—મેં જ્યોતિષ બધું જોયુંછે; ઘણીવાર મેં પેલા રાહુલાલ જોશીના ગુરુ કેતુનાથની પણ ભૂટ કાઢીછે.

અબ્બ—પણ આ વાતમાં જરા તમે ગભરાયલાછો, તિથી સૂઝ ન પડે કદાચ; માટે જોલાવોને રાહુલાલને, નહિં તો તમે જઈ આવો.

વિદ્યુત—ચાલે હુંજ જઈ આવું.

કુંકુમશંકર—(પ્રવેશ કરીને)—કેમ ક્યાં તૈયારી કરી, જરા ખેસોતો ખરા.

વિદ્યુત—પધારો મહારાજ પધારો, તમે આવ્યા તોએ ઠીક; ચાલો મહારો ફેરો બચ્યો. જરા રાહુલાલ પાસે જતો હતો, પણ હવે તમે જ હોયોને આ બધા પચીસેક જન્માક્ષરછે તે લઈ રાહુલાલને પૂછો કે કીયા મહારી મહોટીને મળેછે અને ન્હાતીને કીયા મળેછે.

કુંકુમ—એ કામ કરવા હું તૈયારછું, પણ એ સર્વ માયાકૃત શું કરવા કરોછો ? કન્યા મહોટી થયા પછી જન્માક્ષર જોવા કે મુદ્દત જોવાની જરૂર નથી શાસ્ત્રમાં પણ આજ્ઞાછે કે—

કન્યા દ્વાદશવર્ષાણિ પ્રાપ્યતે યદિને યદા ।

જન્માક્ષરં ન પર્યેચ્ચ ન મુદ્દર્શનં ચ યત્તદા ॥

વિદ્યુત—તે હશે પણ હુંતો ગ્રહજ્ઞનો અનાદર કરી સકતો નથી, જોશી મહારાજને કહેજો કે વધારે તરદી પડતીહોય તો માત્ર આ એ જન્માક્ષર વિષે મહતે ખેલું જણાવે.

અબ્ર—કાયા એ પેલા રાત્રે કહ્યા હતાં તે કે ?

વિદ્યુત—હા.

અબ્ર—એમાંના પેલાનું તો નામ જ જવા દો; હું તમને એ હાથ જોડી કહું છું કે એ કામ આપણે નથી કરવું.

કુંકુમ—કોને માટે આપ કહો છો બાઈ ?

વિદ્યુત—અરે, તમે તમારે લઈ જાઓને, એ તો બૈરાંઓની પંચાત તમે શું કરવા કરો છો ?

કુંકુમ—હીક (જાય છે.)

અબ્ર—દીકરીનું જે સાઈં ધારતાહો તો તમે એ વરનું નામ જ જવાદો મ્હાં મન માનતું નથી.

વિદ્યુત—ઉમર શિવાય બીજે કાંઈ વાંધા છે ? ઉમર પણ કાંઈ ઝાઝી નથી અને તેની સાથે બીજા લાભ કેટલા છે ?

અબ્ર—મ્હારે લાભ નથી જોઈતા; મ્હારી દીકરી એના કરતા કુવારી રહેશે તો બહે; પીપળાને પરણાવીશું પણ એ વર સાથે કરવું હીક નથી.

વિદ્યુત—અસારે ત્હારે લોકનાં દળણાં દળવાં પડે છે હું કહાન બોઈ બેઠાથી નોકરી ચાકરી છોડી નવરો બેઠો છું એ બધા દુ.ખમાંથી છૂટીશું એનો કેમ કાંઈ વિચાર કરતી નથી ?

અબ્ર—મ્હારે હજારગણાં દળણાં દળવાં પડશે તો નાનથી, પણ દીકરી વડીલે મ્હોએ આવશે, તે મ્હારાથી નહિ, ખમાય; પડોશમાં પેલી વિનોદકુમારી છે તેના રોજ કેવા ભવાડા થાય છે, તે જોતા છતાં આપણે આંધળા થવું ?

વિદ્યુત—પણ હવે દીકરી મ્હોટી થઈ તે કરવું કેમ ? આ-
ટલું બધું ધન છે, વાડી વૈશવ છે, અને તું શા માટે ગમરાય છે ?

ઉમર પણ બહુ નથી, અને શરીર કેવું બળવાન છે. હજી ખીજાં પચીસ કાઢશે ઈશ્વરકૃપાથી. શું કામ ગભગપ છે ? (દપાલવાળો કાગળ લાવી હાથમાં મૂકે છે.)

(કાગળ વાંચતા) લોકો જોને જ પતા નથી, હજી તો વિચાર-ધરમાં કરીએછીએ, એટલામાં આ નનામો કાગળ શો ? પેલા મન્યુક-મારનું કામ હશે. એ-જોને લુચ્ચો કાગળમાં ખીજું કાંઈ લખે છે ફક્ત—“બુદ્ધાને બાળકી આપી બાંધે છે મીઠળો મડે, પિતા પુત્રી-તણો પાપી પસ્તાવામાં પછી પડે. ” બહુ ડાહ્યો સાળો—હમે પસ્તાઈએછીએ કે તું તે હવે જણાશે.

અબ્ર—કોઈ દયાળુ માણસે દયા બાધ લખ્યું છે, તેને માળું શું કરવા દો છો; તમારા કરતાં આપણી દીકરીની દયા એને વધારે આવી. તેથી ઉદ્વેગ પાડ માનો અને કાંઈ વિચાર કરી મન ફેરવો તો સાફ.

વિદ્યુત—મહારી દીકરીની દયા એને કેમ? મહારી દીકરીનો બાપ હું નહિં ને એ ખરૂં? અત્યારે એને ઘણી માન્ય, મને મોકીદે, ગાળ દે છે તેનો પાંડ આનું? મહારી દીકરીનો બાપ ખરો કેની?

અબ્ર—અમસ્તા અકળાઓ નહિં, હું કયા જવાની હતી? તમે આ વિચાર માંડી નહિં વાળો તો કુવો હવાડો કરવા જવું જ પડશે તો ?

વિદ્યુત—ઝેરાંની બુદ્ધિ પાનીએ, કાંઈ થયું તો કુવો હવાડો; દીકરીના સુખની મ્હને દરકાર નથી, અને તને એકલીએ જ છે.

કુંકુમશંકર—(પ્રવેશ કરી) લ્યો મહારાજ આ બધાએ જન્માક્ષર તપાસી જોયા તેમાં આ એ સાથે આપણી બે દીકરીઓના મળે છે, ખીજા સર્વે ઘણાજ ખરાબ છે, જોશી, મહારાજે કહ્યું છે કે

આ બે વગર ખીજ કોઈ વિષે કાંઈ ધાગ્શો તો મહા વિપત્તિ છે. ખીજ બધા ઝડમાં એવું કાંઈ નથી કે પુણ્ય દાનથી પણ સુધરે, અને આ બેના ગ્રહ ચોખ્ખા અને ખરોખર બંધ બેસતા છે. પછી જેમ આપને યોગ્ય જણાય તેમ કરશો. હું આજ્ઞા લઉં છું.

વિદ્યુત—હીક, આપ પધારો હું મહારા મિત્ર મધુમુખરામની સલાહ લઈ પછી જેમ ઘટશે તેમ કરીશ (સર્વે જય છે)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર, ઇન્દુશેખરરાયનું ઘર.

મધુમુખરામ—રાહેજ, ગોર મહારાજે આ વખત ખરી સેવા બજાવી છે.

ઇન્દુશેખરરાય—એમની કૃપા અને આપની સહાયતાથી મહારાજ પણ આ વખતે સચવાશે હવે એ વિદ્યુતપ્રસાદ આપની સલાહ લેવાનો છે માટે આપ કમર કશી તૈયાર રહેજો.

મધુમુખ—સાહેબ, એ મહારી પાસે કાલે રાત્રેજ આવી ગયો.

ઇન્દુ—હૈં; શું કર્યું ? નક્કી કર્યું ?

મધુ—નક્કી થયા જેવું છે; આપ અધીરા ન થાઓ; મેં સર્વ વાતે એને સમજાવ્યો છે માત્ર એની સ્ત્રી હજી માનતી નથી.

ઇન્દુ—ત્યારે કેમ થશે ? પણ એમ સ્ત્રી આગળ એનું કાર્ધ નહિં વાલે એવો એ ખામસો હશે ?

મધુ—સાહેબ, સ્ત્રી આગળ સર્વ કોઈ કાચ્યાર છે, આપને હવે જોઈ અનુભવ નવો થશે એટલે જણાશે. પરંતુ કામદા પ્રમાણે જાગને પરજાવવાનો હક પિતાનો છે, માનો નથી. એટલે વિદ્યુત-

સાદની મરજી છે તો, એની સ્ત્રીનું કાંઈ ચાલવાનું નથી. હાલ રીત-સર માનશે તો ઠીક નહિં તો પછી આપણે ઘટતા ધર્માન લઈશું.

ઈન્દુ—ના, ભાઈ ના, એવી કાયદાખાજી આપણે પાલવે નહિં, લોકમાં ફેળેતી થાય, વખતે મનુષ્યહરણનું તોહોમત આપણા ઉપર લાવે અને નાહક ખરચમાં ઉતરવું પડે. સમજાવીને કરવું જ ઠીક.

મધુ—સાહેબ ફેળેતો કાંઈ વધારે થવાનો નથી; મનુષ્યહરણનું તોહોમત લાવે એવું એને કાંઈ મદદગાર નથી, અને ખરચથી આપ ખીહો તો તો કાંઈ જ ન થાય આપને ખરચ નાહક નથી થતું, લાભ આપને છે; હમારે વગર લાભે વૈતરૂ છે, પણ આપ સુઝ કદરદુન છો એટલે ભવિષ્યમાં બધાને સરખો લાભ છે; માટે આપ નાહિંમત ન થાઓ. સમજશે ત્યાં સુધી તો ઠીકજ છે; નકામું કોરટ-નું મ્હો જોવું જ ન પડે; પ્રભુ સહાય થશે.

ઈન્દુ—ભાઈ મધુમુખભાઈ, વિદ્યુત્રસાદ જાતે તો કાંઈ ન કરે; એને મદદ કરનાર સગાંબહાલાં નથી તે પણ હું જાણું છું; પણ પેલા સુધારાવાળા જપે એવા નથી. આપણા ખરા શત્રુ એ છે.

મધુમુખરામ—આપ નિશ્ચિંત રહો, સર્વ સારા વાનાં બશે હું હવે રજા લઉં છું.

ઈન્દુ—જરા ઉભા રહો; આપણે કન્યાને જોવી જોઈએ.

કુંકુમ—સાહેબ, કન્યા ચંદ્રમાનો અવતાર છે, તેર વર્ષની છે, પણ ત્રેવીશજેવડી દેખાય છે, આપ હમારા ઉપર ભરસો રાખતા નથી ?

મધુમુખ—ગોર મહારાજ! એમને આપણો ભરસો તો સપૂર્ણ છે; પરંતુ, કન્યા જોવાનું મન સ્વભાવિક રીતે થાય જ, આટલી પાકી વયે લગ્ન કરવું અને વગર જોયે કરવું ઠીક નથી, માટે તમે કાંઈ યુક્તિ કરો. રાયજીસાહેબના મનને સતોપ થશે.

ઈન્દુ—ખરૂં છે ભાઈ મધુમખરામ; તમે મહારા વિશ્વાસુ મિત્રો છો, કોટલે કાંઈ ભય નથી; પણ છતી આંખે ડૂવામા પડવા જેવું થતું હોય તો ન કરવું.

કુંકુમ—અરે મહારાજ ! કન્યાનુ રૂપ જોઈને તો સર્વ કોઈ મોહી ભય છે; આપ જોઈને હર્ષદેલા ત્વ થઈ જાયો તો યુક્તિ કરીએ.

ઈન્દુ—અરે ગોર મહારાજ ! હું હર્ષદેલો થાઉં એવો ભય રાખો છો ? મહેને જરા પણ એવી શંકા નથી સુધારાવાળા બલે મહેને થેલું લાખું ગણે; પણ હુ તે વાત માનતો નથી.

કુંકુમ—હીક ત્યારે કાઈ યુક્તિ કરવી પડશે. (જરા વિચાર કરીને) ચારેક દિવસમા ગોરચોનાં પારણા આવે છે તે સર્વ કન્યાઓ અને મુગ્ધાઓ અખાલવાનીના દહેરા આગળ સાંઝરે પાત્ર વાગે ભેગી થશે તે વખતે આપણે ત્યા આગળ વેશ બદલીને જઈશુ.

ઈન્દુ—અહીં આવે એમ કરો તો કેમ ?

કુંકુમ—અરે મહારાજ, એ વાત બને ? સર્વની સાથે સુન્દર વસ્ત્રાભૂષણ સજેલી મુગ્ધા જે વખતે ગરબે ફરતી હશે તે વખતે જેણી સર્વને આકર્ષણ કરે તેવી કાંઈ એકલી અછી આવે તે વખતે બને?

ઈન્દુ—હીક ત્યારે આપણે જઈશુ, પણ વેશ બદલ્યા વગર જ ત્યા આગળ થઈને આવીએ તો કેમ ?

કુંકુમ—તેથી શો લાભ ? માત્ર જતે જતે જરા તેના મુખની ઝાંખી કરીશુ એ જ-તેને નિહાળીને જોવી હોય તો ત્યાં ઉભા રહેવું જોઈએ, અને આમને આમ ઉભા રહીએ ને કોઈ ઝાળખે તો આપનો દુલ્લેહો ઉલટો વધેને ? માટે વેશ બદલીને જઈએ અને પીઝ રાહદારીની પેઠે ઉભા રહી ગસ આપણુ મન માને ત્યા સુધી નિરાળા નિરાળા, ધારી ધારી નિરખીશુ અને આખ્યની તૃપ્તિ કરીશુ.

મધુ—સાહેબ, એ ઠીક કહે છે

ઈન્દુ—ભલે ત્યારે એમ કરીશું, પણ વેશ શો લેવો ?

ઈન્દુમ—અમે કાંઈ વેશ અદલવાની જરૂર નથી, માત્ર પાઘડી ન પહેરતા, પગથી તે માથા સુધી હોંરીતો યુરખો નાખજો એટલે કાંઈ ઓળખે નહિ; અને હું બનીશ હોંરો. (સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—વિદ્યુત્પ્રસાદનું ઘર.

અબ્રસુન્દરી—હાય ! હાય ! આ તે પ્રસાદને શુ સૂઝયું છે ? બે હાથમાં મશાલ લઈ દૂવામાં પડવા જેવું કરે છે ! મહારી કેળના ગર્ભ જેવી દીકરીને પેલા જોખલા ઈન્દુશેખરને, પરણાવવા તૈયાર થયા છે. એમની તો મતિજ ફરી ગઈ લાગે છે; આંખે અધારીઓ જ આવી ગઈ છે; ગરીબાર્થના દુઃખથી કાયર થઈ દીકરીનું સુખ વેચવા નીકળ્યા ! ખીજાં બધાને મહારી દીકરીની દયા આવે છે. અને સગા બાપ થઈ ભાવ ભૂલ્યા છે ! હે ભગવાન તુ બધું જાણે છે, તુ મહારી દીકરીને આ ક્ષાંતમાંથી છોડવ્ય હું શુ કરું, શા ઉપાય કરું ! ધણુએ સમજાવ્યા પણ કાંઈ માનતા જ નથી. મહારૂ નથી માનતા તો ખીજા કોઈનું શુ માનશે ? ખીજા કહોને કહું ? જે કહેવા જાય છે તેને સુધારાવાળા કહી કાંઈ સાબળતા જ નથી. હવે તો હું જ ફેવે પડું ? (હાણુવાર ચૂપ રહી પછી વિચાર કરી) પણ હું જો મરી જાઉં અને દેવયોગે મહારી દીકરીનું બગડયું તો એને કોણ સોજમા દાખશે ? ભગવાન કૃપા કરે ને મહારી દીકરી એવું થતાં પહેલા જ મરી જાય તો બહુ સારું; નહાનીનું પણ કોણ જાણે શું,

યશે ? એને સરખે સરખું ન્હોતું છે, પણ એ તો કાંઈ ઝાઝું ખોટું નથી; પણ ન્હોટી ! હાયરે મા ! આવો ઘરડો તે ત્હારે સાર ક્યાં રાખી મૂક્યો હતો ? ત્હારા આપ જ નથી સમજતા પછી શું કરવું ? અત્યારે તો બિચારી શણુગાર સજી ગરખા ગાવા ગઈ છે. પ્રભુ ! એના શણુગાર કાયમ રહેશે ખરા ?

(અદ્રિલતા રોતી રોતી પ્રવેશ કરે છે; વાછળ તેની બહેન શશિરેખા છે.)

" અદ્રિલતા—(રોતી રોતી) ઓ મા ! ઓ મા ! હું શુ કરું ! (બહુ રૂવે છે.)

અભ્ર—(તેને પાસે લઈ) કેમ અદ્રિ ! કેમ, છે શું ? શું થયું ? તને કોઈએ મારી ? કોઈએ કાંઈ કહ્યું, " કે જલ્દી કાઢી લીધી ? કે જલ્દી પાડી આવી ? શું થયું ? જે હોય તે કહે, હું તને ખીજવાની નથી. (અદ્રિલતા રૂવે છે પણ કહેતી નથી.)

અભ્ર—શશિ ! તું કહે શું થયું ? તું પણ સાથે જ હતીને ?

શશિરેખા—બહેન તો એક હોરીથી બહીની છે.

અભ્ર—હોરી ? હોરી ક્યાંથી ? તમે ગરખા ગાવા ગયાં હતાં ત્યાં હોરી શી ? માતામાં વળી હોરી શી ?

શશિ—હમે બધાં બહાર રસ્તાના ચોકઠામાં ગરખા ગાતાં હતાં, ત્યાં ખીજ લોક સાંભળતા હતા. એટલામાં બહેન ફરતી ફરતી, એક હોરી ઉભી હતી ત્યાં આવી અને હોરીએ એકદમ બહેનનો હાથ ઝાલ્યો અને કહ્યું " આ ગરખોના ગાશો બા ", એટલામાં બહેન તો રોઈ પડી, અને ગરખામાંથી બહાર જતી રહેતી હતી એટલામાં પાસે એક હોરો ઉભો હતો તેણે બહેનને વાંસે હાથ ફેરવી ઝાંઝી રાખી, પણ પછી તો બહેન તરત કહે ચાલો ઘેર, એટલે અમે ઘેર આવ્યા તે ખીજ બધાં પણ વેરાઈ ગયા.

અબ્જ—ગમે તેં ગરબો ગાય, તેમાં રાંડ હોરીને, તે શું ? અને આપણા મેહેલામાં વળી હોરો ને હોરી કેવાં ? ખહેન ! ક્યો ગરબો ગાતી હતી ?

અદ્રિલતા—હું ક્યરં ગાતી હતી ? હું તો ઝીલતી હતી. પેલી સૌદામિની ગવડાવતી હતી.

અબ્જ—કીયો, ગરબો ? કેઈ સૌદામિની ?

શશિ—પેલા મન્યુકુમારની છોકરી ગવડાવતી હતી. પેલો 'ગરબો' " ગોરચમા શીદ આપ્યો અવતાર નાગરી નાત્યમાં રે લોલ " એ.

અબ્જ—(નિશ્વાસ નાખી) હરો, પણ તેમાં રાંડ હોરીને શું ? એ રાંડ ક્યાંથી ગરબા સાંભળવા આવી ? હરો, ખહેન ! હવે રહી જા, એમાં તે તને શું થયું, ત્હારો હાથ ખૂટુ દબાવ્યો ?

અદ્રિ—ના, પણ મ્હને અડકે જ કેમ ? અને હોરો પણ લુચ્ચો હતો; મ્હને વાંસે હાથ ફેરવે શેતો ?

અબ્જ—હવે તું રોતું બધ કરચ, અને રહી જા; નહિં તો વળી ત્હારા બાપ આવશે તો ચીડાશે ને બમણા ખીજશે.

શશિ—ઓ માં ! ખહેન તો કહેતી હતી કે હું તો થોડા દહાડામાં મરી જવાની છું.

અબ્જ—(અદ્રિલતાને સોજમાં દાખી રોતી) ના ખહેન ! એવું બોલીએ નહિ, તું હજી બાળક છે. તું મરવા જવડી છે ? હું મરું એવડી તો ખરી.

શશિ—એ તો કહેતી હતી કે પ્રસાદ જો મ્હને ઈંદુરોખરને પરણાવશે તો વરધોડો આવતાં પહેલાં ઝેર ખાઈશ કે કૂવે પડીશ.

અબ્જ—(વધારે રોતી) અરે ગાંડી ! એવું ગાંડું કાંઈ કરીશ નહિ. ત્હારા બાપ સમજતા નથી, એટલે શું કરીએ ? આપડું કાંઈ

ચાલે છે । દીકરો ને ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જમ્ય તહાં નૃશીખ સાહે
હશે તો તહને કાઠિ દુખ પડશે નહિ, અને નશીખ ખોટું હશે તો
હુએ શુ કરીશ અને તુએ શુ કરોશ ? પરમેશ્વરની મરજી હશે તેમ થશે.

અદ્રિ—પરમેશ્વરની મરજી શેની ! બ્રહ્માની કહે.

અબ્ર—એમ ખોટા ખોટા વિચાર કરીએ નહિ થવા કાળ
હશે તે થશે પેણે જનહરશકર નહાતો બાળક મરી ગયો, અને કિરીટ-
ધર પચાસ વર્ષે પરણ્યો ને પચોતેર થયા છે તોએ ખારસો ફરે
છે, હરે છે, અને એની વહુ અરણસુન્દરીને કપાળે મહોટો પુન્યમના
ચંદ્ર જોવડો ચાંદો છે, એ કાંઈ કાંઈના હાથમા છે ? પ્રાલ-
ખની વાત છે.

ગાંધી—પેણા હોરાએ મહને કહ્યું બહેનને તેડી મહારી દુકાને
બગડીઓ પહેરવા આવજો.

અબ્ર—મુઆં એ હોરા ને હોરા, નામ બાળો મૂવાઓનાં.
તમે તમારે લૂગડાં બદલીને આવો તમને જમાડી લઉં, પ્રસાદને આ-
વતા તો હજી બહુ વાર થશે ને તમને ઉધ આવશે, માટે ચાલો
(સર્વે જાય છે)

પ્રવેશ ૬ ફો,

રથળ-પર્જન્યપુર-અનિલચંદ્રતું ધર.

નલિની—અલ્યા કિશોર ! તું ક્યારનો શુ કરે છે ? હવે તે
તારે આમ મેહેલાનાં છોકરાં સાથે રમણવુ હોય ખરું ? તું હવે
કાંઈ બાળક છે ?

કિશોર—કેમ, હજી હું તો ધંત્રેઈમાં હમણાં જ ગયો છું;

અને આજ રવિવારે પાણુ ના રમુ ? રોજ ભણ્ય ભણ્ય, કંઈ ?

નલિની—અગ્રેજીમાં હમણા ગયો તેમા શુ ? પાણુ ખાર વર-
સનો ઢાલો થઈ રસ્તામાં રમે તે સાર કહેવાય ? કાલને બહાણે ધીર
વહુ આવશે અને તુ રસ્તામાં રમીને હોઈશ તે કેવુ દેખાશે ?

કિશોર—(રોતો રોતો) રવિવારે તો હું રમવાનો, ખીજે
દહાડે નહિં રમુ અને ઘરમાં બેશી, ભણીશ.

નલિની—ભણવાનું તને કાણુ કહે છે ? તું ત્યારે ડાહ્યા થઈ
ઘરમાં બેશી રહે. નહિં તો પરણાવશે કાણુ ?

કિશોર—મહારે પરણવુજ નથી

નલિની—જો કેસા એવુ શુ બોલે છે ! પરણ્યા વગર તે ચાલે.
ત્યારા બાપ પરણ્યા, દાદા પરણ્યા, બધી દુનિયાં પરણે ને તે કરતાં
તુ બહુ ડાહ્યા ખરો ને ?

કિશોર—ઓ, બા પેલો બુઢો ઇન્દુશેખરરાય આટલે વર્ષે પર-
ણવાનો છે તે હમારી નિશાળમાં બધા બહુ હસતા હતા, અને એની
કવિતા જોડાઈ છે

નલિની—હશે, આપણાથી એની મશ્કરી ના થાય, એ તો
ત્યારે સાદુ થવાનો છે જો, બારણાં કાણુ ઉઘાડ્યાં. (અનિલચંદ્ર
પ્રવેશ કરે છે.)

અનિલચંદ્ર—કેમ ભાઈ, આજ ભણવા નથી બેઠો ?

કિશોરચંદ્ર—આજ રવિવારે પાણુ રમુ નહિં ?

અનિલ—પણુ આખો દિવસ રમવુ ? હું બહાર ગયો ત્યારે
રમતો હતો અને અત્યારે બે કલાકે આવ્યો ત્યારે પાણુ રમે છે ?
સવારનાં વખતમાં પાણુ તું ભણવા ન બેસે ત્યારે ક્યારે ભણીશ ?

નલિની—હવે એ તો ભણશે; તમે ગયા હતા તેનું શુ કરી
આવ્યા, તે તો કહો.

અનિલ—નક્કી જેવું કંઈ છે

નલિની—પણ મ્હોટીનું કે ન્હાનીનું ?

અનિલ—ન્હાનીનું.

નલિની—ન્હાની આપણે ત્યાં અરે મ્હોટી ઈન્દુશેખરરાયને ?

અનિલ—હા

નલિની—ત્યારે એવા બુદ્ધીયાને મ્હોટી આપવા કરતાં આપણને મ્હોટી આપે તો શુ ખોટું ? એવી રૂપવતી દીકરી એવા ધરડાને આપતાં જીવ કેમ ચાલે ? મ્હોટી આપણને આપે અને ન્હાની આપે રાયજીને એમ ન થાય ?

અનિલ—આપણે તો ન્હાની લેવામાં જ ક્ષાયદો છે

નલિની—પણ ન્હાની કરતાં મ્હોટી દેખીતી વધારે સારી છે .

અનિલ—તે ખરૂં પણ આપણા કિશોર ક્યાં દેખીતો એટલો બધો સારો છે ? અને ખારતો કિશોર અને તેરની કન્યા તે કન્નેડું તા પડે ?

નલિની—એમા કન્નેડું શેનું ? એ તો મ્હોટાં થએ કન્નેડું જણાય જ નહિ. જણ્યાં આવી મળે છે તો પરણ્યાં ન આવી મળે ?

અનિલ—મળે તો થાય છે કે ન્હાની અગીયારની છે તે પણ કિશોરને મ્હોટી પડે; પણ ખીજ કોઈ કન્યા છે જ નહિ એટલે કરવું શુ ? અને તમારી તાકીદ ઘણી છે

નલિની—તાકીદ તો હોયરતો; ખાર વરસતો દીકરો થયો ને હજી કોઈ વિવાહ ના થાય તો મ્હારો એકનો એક દીકરો પછી રહી ન જાય એ એ તો હવે આવઆવડા બાયડા કરે છે. 'તમારી સગાઈ મ્હારી સાથે થઈ તે વખતે તમે આઠના હતા અને હું પાંચની હતી અને તમારા આપ તો એ વરસના હતા ત્યારે મ્હારાં

સાસુ સાથે એમની 'સગાઈ થઈ હતી. આપણુ ઘર નાત્યમાં ઠીક કહેવાય, અને ઘોડીયામાંથી છોકરુ ઝડપાઈ જાય નહિ, ત્યારે પછી ઘરડાનું નાક નીચું થાય કે નહિ? તમને તો ટેક જ ક્યાં છે? ખારનો થયો ને હવે વહુ ના ચીવે ત્યારે પછી શુ ઈન્દુશેખરની પેઠે ઘડપણમાં વહુ લાવવી? મહારી માશીની સાસુ અને પેલી ઉમાલક્ષ્મી ડોશી એ જુદેનપણા હતાં, એને સાથે અઘરણી આવ્યું ત્યારથી જ એમણે પોતપોતાના છોકરાંની સગાઈ નક્કી કરી હતી. એ તો ભોગજેગે એને છોકરીઓ આવી, નહિ તો પેટમાંથી ઘણાએ સગાઈઓ કરી છે, ને ખારસા પરણી કરી સુખથી ઘર માણ્યાં છે એ તો હવે આ તમે ઈંગ્લેન્ડ ભણ્યા એટલે છોકરાને સાહેબ લોકોની પેઠે મહોટા હીજડા નેવા કરી પરણાવવાનું કહે છે અગીઆરની તમને મહોટી લાગે છે પણ હુ તો મહારે એની મહોટી જુદેન તેરની મળે તો વધારે રાજ થાઉં.

અનિલ—કિશોર ખારનો અને વહુ તેરની, એ ઠીક જણાય ખરું ?

નાલિની—એ તો તમારે ખીજે કાંઈ વિચાર છે. સવાર સાંજ બહાર ફર્યા, બપોરે દુકાને ગયા, અને રાતે ખાઈને સૂઈ રહ્યા; ઘરનું કામકાજ કેમ ચાલે છે, તે જાણો છો? મહારું શરીર આજ ત્રણ વરસથી કેવુ ચાલે છે? ઘરનું કાંઈ પણ કામકાજ થતું નથી, અને રોજ રાતે તાવ આવે છે, સવારે તો હતરી જાય છે; પણ શક્તિ રહેતી નથી; એ તો ઠીક છે કે પડોશની કૈલાસમુન્દરી બિચારી રાડીરાડ છે તે આવી ઘણુંખરું વૈતર કરો જાય છે. નહિ તો તમે ખાઓએ શુ અને પીઓએ શુ ?

અનિલ—અને તેમાં વળી અત્યારથી તમારે 'સાસુ થઈને વહુ ધરમા આણવી છે, કેમ ?

નલિની—હાસતો, ખાસ્સી મ્હોટી વહુ ઘરમાં આવે તો બધું અત્યારથી કામકાજ ઉપાડી લે, અજ્ઞે મ્હારે આટલું કરવું પડે છે તે પણ ન પડે. અગીયાર કરતા તેરની હોય તો પરણીને ખીજે દહાડે-થી જ મ્હારૂં બધું સુધરી જ જાય. પેટ લીકરી હોત તો જૂદી વાત હતી, પણ તેમ નથી તો મ્હોટી વહુ હોય તો કામ કરવા લાગે ખરીને ? પ્રભુએ એક દીકરી આપી હોત તો અત્યારે મ્હારે કાંઈ પણ પેઠવાનું હતું ? (રવે છે)

અનિલ—રોયાથો શુ ફળ છે ? દીકરી ન હોય તો વહુ પણ જોઈએ ? ત્યારે તો તેર કરતા તેવીસની મળે તો શી ખોટી ? હું તો આટલુએ કમ્પૂત્રી આવ્યો છું તે તમારે માટે મ્હારે તો લોકમાં શુ મ્હોં ખતાવવું ? મ્હે તો તરંગપ્રરની સંસારસુધારાસમાજમાં પ્રતિષ્ઠા લીધી છે કે વર કન્યા વચ્ચે વાચ વરસનું અંતર રાખીશ. પણ તમારી ખાતર પ્રતિષ્ઠા તોડી અપયશ લેવો પડશે. હાલથી જ હતો એ સમાજમાંથી રાજનામું આપીશ. પણ કાંઈ કે અપકીર્તિ થશે જ, વર્તમાનપત્રવાળા છાપ્યા વગર રહેવાના છે ? આવડા મ્હોટા ઈન્દુશૈખરનો ફળેતો ફરે છે તો મ્હારો શી ગર્ણુતરી ? પણ તમારા મ્નેહ ખાતર હું અપકીર્તિ સહન કરીશ.

નલિની—ત્યારે આમે તે આમે મ્હોટી કન્યા જ લ્યોને ?

અનિલ—તે બને એમ નથી. વિદ્યુત્પ્રસાદને ગ્રહનો બહુ બહેમ છે, મ્હોટોના ગ્રહ ઇન્દુશેખર સાથે મળે છે, અને ન્હાનીના આપણા કિશોર સાથે મળે છે એટલે તે શી રીતે ફરે ?

નલિની—પણ કાંઈ દાન બાન ક્યેં વળે એવું નથી ?

અનિલ—દાનથી પણ કાંઈ વળે નહિં જોશીએ વિદ્યુત્પ્રસાદના મનમાં સજડા પેસાડ્યું છે કે મ્હોટોના જ ગ્રહ ઇન્દુશેખર સાથે

મળે છે; અને વળી વિદ્યુત્પ્રસાદ હાલ ખાવે પણ હેરાન છે, અને ઈન્દુશેખરનો હાથ પહોચતો છે એટલે પુષ્કળ પૈસો વેચે છે એની વહુ એના વિરુદ્ધ છે દીકરી કુવારી રાખી પીપળા સાથે પરણાવવી પણ ઈન્દુશેખર જેવા વૃદ્ધને ન દેવી, એમ હઠ લઈ બેઠી છે; પણ વિદ્યુત્પ્રસાદને સારી પેટે ઠડો ક્યો હોય એમ જણાય છે કેમકે એ તો હવે ઉઘાડું કહે છે કે ‘મહે તો મહારો મહોટી કન્યા ઈન્દુશેખરને આપીછે ’ એટલે એમા ફરે કાઈ નહિ; ધન એ મહોડું સાધ્ય છે.

નલિની—હશે, ત્યારે નહાની પણ કાઈ ખોટી નથી, દેખીતી તો ખાસ્સી છે; મહોટી જેવા જ છે, હુ તો કોઈ વાર એમાં ભૂલી પડું છું ઘાટે પણ ક્લાવધીટ છે એટલે કાલ્યને બહાણે મહોટી યશે હુ તો પ્રભુ પાસે એ જ માગું છું કે ક્યારે દીકરો પરણે ને ધરમા નહાની વહુ તોઈ ધુધરા પહેરી, ફરતી જોડે અને હુ મહારે એને બધું સોપી ચાલે એટલે ચાલી જાઉં એટલે બસ (બન્ને જાય છે.)

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

અંક ૨ નો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—મન્યુકુમારનું ઘર.

મન્યુકુમાર—માસ્તર ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમારી નિશ્ચાળના છોકરાઓમાં આ ઇન્દુશેખરનું લગન થવા ગયાત કાંઈ કવિતા વંચાઈ હતી.

જ્ઞાનેન્દ્રરાય—છોકરાઓ રમમાં પોતપોતામાં રાગડા તાણતા હતા; કાંઈ વર્ગના માસ્તર તરફથી વચાવ્યું નથી.

મન્યુ—માસ્તર તરફથી વચાવ્યું હોય તો પણ શું ? શાળામાં ભણતા સર્વ છોકરામાં આવાં કૃત્ય કરનારની ફજેતી થવી જ જોઈએ કે તેથી એ છોકરાઓના મનમાં એ રિવાજ વિષે તિરસ્કાર હાલથીજ ઉત્પન્ન થાય.

જ્ઞાનેન્દ્ર—પણ ભાઈ એમ કયાંથી વખતે ફરી પડીએ સરકારી કાયદો બહુ સખત છે; કાંઈ લાઇબલ થઈ બેસે તો માર્યા જઈએ.

મન્યુ—એમાં લાઇબલ શેનું ? એમ તમે ડરકું શું થાઓ છો ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—ભાઈ હમે કાંઈ કાયદો ભણ્યા નથી. આપણા પક્ષમાં કોઈ વકીલ નથી. એના પક્ષમાં મધુસુખ જેવો તરકટો વકીલ છે, તે આપણને વગર કારણે ફસાવે. મૂને તો બહુ બહીક છે, કે પેલો રવિનન્દન જેમ ફાવે છે એમ લખી આપે છે, અને પેલો કાણીયો ગગનવિહારી એના જગત્સમાચારમાં બધું છાપે જાય છે.

મન્યુ—આપણા પક્ષમાં વકીલ નથી, પણ હું ફોજદાર છું ને પછી તમે શા માટે ડરો છો ? મહારા હુકમ વગર તમને કોણ

પકડવાનું હતું, અને આમને મ્હોંએ ગળાણું બંધાય ? જગત્સમાચાર વાળો શું, અસારે તો બધાંએ પત્નમાં એ વિશે લખાણ આવે છે; પરમેશ્વર કરે ને. કોઈ પણ રીતે લગન બંધ રહે, અને ગરીબ ખૂબ-સૂરત છોકરી ઉગરે. સગાઈ બગાઈ થઈ ગઈ—તોપણ લગન અટકે એ હેતુથી જ બધા લખે છે.

જ્ઞાનેન્દ્ર—પણ એના પક્ષ તરફનું એક લખાણ “શુનૃંગ-જન” માં આવ્યું હતું તે વાંચ્યું ? એની દલીલો પણ વિચારવા નવી છે ગગનવિહારીને બીજો પક્ષ તપાસવાની ટેવ જ નથી

મન્યુ—એ કાણો છે તેથી એક તરફ જ નોંધ સકે છે.

જ્ઞાનેન્દ્ર—તે ભલે, પણ એમાં જોખમ ભારે છે, આપણે એવી ધાંધલ કરવી ઠીક નથી. એ ખોટું કામ કરે તો આપણે તેથી દૂર રહેવું, પણ એને ફજેત કરી. આપણે આવ્ય કુહાડા પગ ઉપર નેવું કરી માથે વિપત્તિ હોરી લેવી એ શું ઠીક છે ?

(ઇન્દીવરકુમાર પ્રવેશ કરે છે.)

ઇન્દીવરકુમાર—હોરી તો કુંકમશંકરગોર તે દહાડે લઈ ગયો હતો; તમે કે હું શું લેતા હતા ?

મન્યુ—તે વળી શું ? બામણો હોરીને કાઢી ગયો હોય ને વોરંટ નીકળે તો પહેલો હું પકડું.

ઇન્દીવર—તમે નથી સાંભળ્યું ? હા, તમે તો તરગપુર ગય હતા. સાંધો આજ આવ્યા, એટલે નહિં સાંભળ્યું હોય; પણ મા સ્તર તમે નથી સાંભળ્યું ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—આપણે તો કશી પૂછપરછ કરતા જ નથી. વખત દે ને કાંઈ મધુમુખ સપડાવે તો વિપત્તિ થાય.

ઇન્દીવર—મ્હને પણ ખબર તો ન પડત. અને ઘણાને ખ

બર નથી. પણ મહારે સાં થોડાક દિવસ ઉપર બિચારી અદ્રિલતાની મા દવા લેવા આવી હતી. અદ્રિલતાને કાઈ એકદમ તાવ ચઢી આવ્યો હશે. હું મહારી મેળેજ જોવા ગયો. છોકરીનું હાર્ટ નપાસતા જણાયું કે કાંઈ બય કે ગભરાટનો તાવ હશે. હકીકત પૂછી તો જણાયું કે આગલે દિવસે ગરબે ફરતા એક હોરા અને હોરીએ એનો હાથ પકડ્યો હશે તેથી ગભરાઈ છે. મેં એસડૂ આપ્યું; બે દિવસ પછી સાથ થઈ.

મન્યુ—પણ તમે કુકુમશકર હોરી લઈ ગયો તે કહેતા નથી

ઈન્દીવર—કહુ છું; અધીરા ન થાઓ પછી ગગનવિહારીને કહીથી ખબર પડી કે એ હોરો ને હોરી ખરા નહોતા પણ ઈન્દુ-શેખર હોરી બન્યો હતો અને કુકુમગોર હોરો થઈ કન્યા જોવા માટે ગયા હતા; સાં તમારી સૌદામિનીએ “ગોરચમા શીદ આપ્યો અવતાર નાગરી નાલમા રે લોલ” એ ગરબો ગવડાવ્યો તેથી હોરીએ બિચારી અદ્રિલતાનો હાથ પકડી એ ગરબો ગાવાની ના કહી તેથી એ રોઈ પડી, તેને હોરા કુકુમગોરે વાસે હાથ ફેરવી છાની રાખી.

મન્યુ—એ ગરબો ગાવાનું તો મહેજ કહ્યું હતું, અને તેજ રાતે હું અહીંથી નીકળ્યો; પણ આજ આવ્યા પછી આ હકીકત મહેને તમે જ કહી; ઘરમાં કોઈએ કહી નથી

ઈન્દીવર—તમે આવ્યાજ હમણાંને; કહો સાહેબ તરગપુરના શા સમાચાર છે ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—હોતો હવે રજા લઉં છું, મહેને તો બહેલા જન્મવાની ટેવ છે દાક્તર તો બાર એક વાગે જન્મનાર એટલે તમારી સાથે ગમ્યો મારશે.

મન્યુ—એસો. જરા; આપણે હમણાં ઉડીએ છીએ. મહારે આજ એક ખૂનનો મુકદ્દમો ચલાવવાનો છે, એટલે હું પણું બહેલો જન્મવાનો છું. (ઈન્દીવરકુમારને) તરગપુરમાં પણ આની આ ચર્ચા ચાલી રહી છે. ત્યાં અદ્રિલતાનાં મોસાળાં છે તેમાં એની માશી શિવાય ખીજાં સર્વ એના વિરુદ્ધ છે. ત્યાંની સંસારસુધારાસમાજમાં અનિલચંદ્ર વિશે હાલ સક્રાર ચાલે છે કેટલાક કહે છે એ રાજનામુ આપી નીકળી જાય છે તો ભલે; ખીજા કહે છે એની પણ ફજેતી કરવી

જ્ઞાનેન્દ્ર—એ બિચારો બેરી આગળ લાચાર છે. એની તો ફજેતી ઘટતી નથી ભલે બિચારો રાજનામુ આપે તો કાંઈ બોલવું નહિ. આપણે એ તરફ ત્યાગ આપવાનો અહિના સર્વેએ આજ કાગળ લખીએ.

મન્યુ—ઠીક, પણ દાકતર તમે કાંઈ વિધત્પ્રસાદને સમજાવી સકો એમ નથી ?

ઈન્દીવર—હવે એ કોઈનું માને નહિ. એને અને ઇન્દુશેખરને બંનેને ઘેલું લાગ્યું છે હું માનિસ્ટ્રોટ હોઉ તો બંનેને ગાડા ઠરાવી ગાંડાની ઇરપતાળુમા જ પૂરી દઉ એટલે નિરાશાથી બમાણુ ઘેલા બને; અને ઇન્દુશેખર તો સાચી મૂળેજ બહાર નીકળવા ના પામે

મન્યુ—ઈન્દુશેખરની ખરી ઉમર કેટલી હશે? એતો પચાસ કહે છે. તમે એને ત્યાં ઓસડ વેસડ માટે જાઓ છો તે તમને ખરી ખબર હશે.

ઈન્દીવર—હમણા આ ચર્ચા ઉત્પન્ન થયા પછી તો એ મહારે સાંધી દવા નથી લેતો; પણ એને અલગત સાંધ થયા હશે,

(જરા વિચાર કરી)

આજથી ત્રણ વર્ષ ઉપર હું અને એ બંને એક કેમ મા સાલો

હતા તે વખતે એણે જીખાનીમાં સત્તાવન લખાવ્યાં હતાં.

મન્યુ—અરે મહને યાદ આવ્યું. એને સાઠ્ય પૂરાંજ થયાં અને વળી ઉપર આઠેક મહિના થયા. એની સ્ત્રી ગુજર્જ પાંચેક મહિના થયા તે પહેલાં ગયા જન્યુઆરી માસમા એની અરજી માનિસ્ટ્રેટને ત્યાં આવો હતો કે મહને સાઠ્ય થઈ ગયા, માટે હવે મહાઈ નામ જન્યુ-રીમાંથી કાઢો નાંખવું જોઈએ.

‘ જ્ઞાનેન્દ્ર—એવા બુઢ્ઢાઓને માટે તો સરકાર સખત કાયદો કરે તોજ એ દુષ્ટો આવાં કૃત્ય કરતા અટકે અને બિચારી નિર્દોષ બાળ-કોઓનું રક્ષણ થાય બાપજ સમજતો ન હોય તેવા દાખલામા સ-રકારેજ નિર્દોષનાં માખાપ થવું ઘટે છે. ‘દીકરી ને ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય’ એ કહેવતથીજ કન્યાઓની નિરાધાર દશા જણાય છે. લોકો ગાયને અને દીકરીને સરખી ગણે છે, પણ ગોરક્ષા પાછળ તન, મન, ધન ખરચી ઘોંઘાટ કરી મૂકે છે, અને દીકરીઓના રક્ષણને બદલે આંધળા થઈ તેનો ભોગ આપે છે. કાયદો થશે તોજ કન્યાઓનું રક્ષણ થશે.

‘ મન્યુ—માસ્તર ! તમે આ વિષય ઉપર આવતે શનિવારે એક ભાષણ આપશો ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—ના સાહેબ, ભાષણ આપવું કે લખવું છપાવવું એ આપણું કામ નહિ. વખતે કાઢ કાયદાના બંધનમા આવોએ તો પરતાવાનું થાય, નિમાજ પડતાં મસીદ કોટે વળજે. આપણે ખાન-ગીમા વાત કરીએ, જાહેરમાં બહાર અવાય નહિ.

મન્દીવર—હુ ભાષણ કરોશ. મેં એક ભાષણ લખી તૈયાર કર્યું છે

મન્યુ—હા ઈંક; તમે દાક્તર છો, એટલે વધારે સારી રીતે કહી સકશો.

જ્ઞાનેન્દ્ર—પણ ભાઈ ! ઇન્દુશેખર કે કોઈનું નામ યામ દેવું નહિં હો, તેમ હોય તો આપણે હાજર થવું કે નહિ, તે પણ વિચારવું પડશે.

મન્યુ—નહિં, નહિં, નામ જાણ દેવાય કે ? એતો બધું સામાન્ય રોતે કહેવાશે.

જ્ઞાનેન્દ્ર—કાજ ઇન્દુશેખર વિશે કવિતા કે કાંઈ પણ વાંચવું વંચાવતું નહિં; વખતે મધુમુખ વકીલ કાયદામા સપડાવે એવું હોય તો પહેલેથી ચોખ્ખું કહેજો કે આપણે ફરીએ નહિં. હું તો તમારા હિત માટે પણ કહું છું કે એ લુચ્ચાથી ચેતજો; અને લાંઘાલની કલમ વિશે ખૂબ ધારોકોથી, તપાસ કરીને જ કરવું હોય તે કરજો. મહેતો હમણાં જ એ કલમ વાંચી સારથી આપણે તો આપણા આ મંડળ શિવાય કોઈ સાથે એ વાતજ કરતા નથી.

મન્યુ—ધન્ય છે તમારી હિંમતને માસ્તર ! પણ તમે ભાષણમાં આવજો; કાંઈ કવિતા કે કોઈનું નામ કામ કાંઈજ કહેવા બોલવાનું નથી. સંસારસુધારા વિશે સામાન્ય ભાષણ હશે. (ઇન્દીવરને) ત્યારે હું “વિદ્યાપ્રકાશક” સભાના મંત્રીને બધી વ્યવસ્થા કરવાનું કહું છું, અને ખરદરદાસ નગરશેઠને પ્રમુખસ્થાન લેવાનું કહીશું.

(સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—રવિનન્દનનું ઘર. •

રવિનન્દન—પધારો માસ્તર સાહેબ; આપ ક્યાંથી અત્યારે ?

જ્ઞાનેન્દ્રરાય—આજ રવિવાર છે કરીને જરા બધે મુલાકાતે નીકળ્યો છું.

રવિ—હુંએ જવાનોજ હતો પણ આટલું જરા કાલના “જ-ગતસમાચાર” માટે લખી આપવાનું છે, તે પૂરું કરીને જાઉં એમ ધાર્યું હતું. પણ—

જ્ઞાનેન્દ્ર—માઈ સાહેબ, હું એટલા માટેજ આવ્યો છું.

રવિ—ત્યારે તમે જરા બેસો તો એકજ પાતું બાકી છે તે પૂરું કરી લઉં.

જ્ઞાનેન્દ્ર—હું એ પૂરું કરાવવા તથી આવ્યો; અધૂરું મૂકાવવા આવ્યો છું.

રવિ—કેમ વાર ? એમ કેમ ? તમને પણ કાંઈ ઈન્દુશેખર તરફથી પત્રાસ હજારમાંથી ભાગ મળ્યો હશે, કેમ વાર ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—મ્હારે એવા હરામના પૈસા જોઈતા નથી. હું કાંઈ તેના પક્ષનો નથી પણ મ્હનેતો તમારી સલામતીનો ભયછે. મધુમુખ વફાલ બહુ લુચ્ચો છે અને તમને અને ગગનવિહારીને કાયદાના પેચમાં સપડાવશે તો તમારે ધરમ કરતાં કરમ નડ્યા જેવું થશે

રવિ—આપ જરા પોચાછો, કેમ વાર ? આપણી કલમ ચલાવીને પણ લોકકલ્યાણ ન કરીએ અને સુધારાના કામને મદદ ન કરીએ તો આપણી વિધાનું ફળ શું ? કાંઈ નહિ; કેમ વાર ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—પણ ભાઈ, નિબંધ લખો ગમે તે કરો પણ આમ અમુક મનુષ્યના અમુક કૃત્ય વિશે ચર્ચા કરો તો લાઘવલ થવાનો ભયછે

રવિ—લાઘવલ એમ થાય નહિ. ઈન્દુશેખરના પહેલાં પેલા ધૂમ્રમુખશંકરે એક ઉપર ખીજી ઘેરી કરી તે વખતે મ્હં વર્તમાન પત્રમાં મ્હારી સહીથી અનેકવાર લખ્યું હતું પણ કાંઈ લાયબલ થયું નહિ તેમ કરતાં હમારી પાછળ કોજદાર સાહેબ છે તે હમને બચાવી લેશે; નહિ વાર ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—એમની હિંમતને ધન્ય છે; પણ સાહેબ એમની ચતુરાઈને પણ ધન્ય છે; ખીજાને આગળ કરી પોતે પાછળ રહેછે.

રવિ—એમ નથી; તરગપુરની સંસારસુધારાસમાજમાં ઉઘાડો ઠરાવ એમણે સભા સમક્ષ રજૂયો કે ઈન્દુશેખરનું કૃત્ય ઘણું નિંદાર્પદ, લજ્જાર્પદ, હાસ્યાર્પદ, અને તિરસ્કારાર્પદ છે.

જ્ઞાનેન્દ્ર—ભણે તે ગમે તેમ હોય પણ આપણે તો ઉધ્ધટા પડવામાં ભારે જોખમ સમઝીએ છીંએ (મન્યુકુમાર પ્રવેશ કરેછે)

મન્યુકુમાર—કેમ માસ્તર! નમે પણ અહીંજ છો કે?

જ્ઞાનેન્દ્ર—હા સાહેબ આ ભાઈસાહેબને મળવા આવ્યો હતો.

• રવિ—માસ્તર સાહેબની પ્રકૃતિ જરા ભયશીલ છે, તેથી મ્હને ઈન્દુશેખર બાબત સાવધ રહેવાનું કહેતા હતા.

મન્યુ—માસ્તર સાહેબ બહુ લાખા વિચાર કરેછે.

જ્ઞાનેન્દ્ર—સાહેબ હુંતો કાયદો જાણુનો નથી, મ્હારા છોકરાના કહેવાથી મ્હને તેનું ખરું લાગેછે; અને તેના કહેવાથી મ્હેં લાઈન-લની કલમ વાંચી.

મન્યુ—તમારો છોકરો એલ, એલ, ખી, છે?

જ્ઞાનેન્દ્ર—નારે, બિચારો એલ, એલ, ખી, હજી કયાથી હોય? “મેટ્રીક્યુલેશન”માં પણ ચાર વખત ગયો, પણ પાસ થયો નથી; તે પછી બિચારાએ બે વરસ કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને “ડી-સ્ટ્રીક્ટ પ્લીડર”ની પરીક્ષામાં ગયો હતો.

મન્યુ—પણ હજી પાસ થયો નથી એટલે એના અભિપ્રાય ઉપરથી મ્હીવું શા માટે?

જ્ઞાનેન્દ્ર—સાહેબ, પાસ થયો નથી પણ પાંચ વરસ સુધી વકાલત કરી હોય તેવો એને અતુલ્ય થઈ ગયો છે. બે વરસનો

અભ્યાસ અને ચાર પાંચવાર પરીક્ષામાં જઈ આવ્યો તેથી એનું એ ચારપાંચવાર વંચાઈ કેટલું પાકું થાય ?

રાવ—સાહેબ, આ વિષય લખાઈ તૈયાર થયો છે તે આપણા કાણીયા બાપુના પત્રમા મોકલી દઉં છું; કેમ વાર ?

મન્યુ—ડીક, પણ તમે આવતા શનિવારના ભાષણ વખતે આવર્તે અને દાક્તરના ભાષણને ટેકા આપી કાંઈ જોલજો.

રવિ—મલ્લે; મહેં સામજ્યું ઇન્ડુશેખરને પચાસ હજારે તો થઈ ગયા અને હજી લગન સુધીમાં તો વધારે થશે; કેમ વાર ?

મન્યુ—પાંચ લાખમા ક્યાં ખાડો પડવાનો છે ? અને પડશે તો પાછળ ખાનાર પણ કોણ છે ?

રવિ—ખાનાર નથી તે થવા માટે આટલું ધન ઉછળે છે અને ફજેતો થાય છે; કેમ વાર ?

મન્યુ—અનિલચંદ્ર વિશે કાંઈ તમારા લખાણમાં ઇશારો કર્યો છે કે નહિં ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—અરે સાહેબ, જવાબો બધાને સામટા લઈને શું કામ છે ? એ બિચારો બેરી આગળ કેવળ ત્યાચાર છે. એના જવો બેરી મળી હોય અને પછી સુધારાના ઝુડા દ્યો ત્યારે તમને બધાને બહાદુર કહું ?

રવિ—માસ્તર સાહેબ બિચારા જાત અનુભવથી કહેછે; નહિ વાર ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—અરે સાહેબ એ વાત કરવાનીજ નથી. મહારો છોકરો ભણ્યો નહિં તે એજ કારણ. આપણે ઈપકો આપીએ કે માએ ઉપરાણું લીધુજ છે ને; અને તેના દેખતાજ આપણી 'બુર્જી કાલો નાંખે; આપણે નીચી મુડી ધાત્રી ચાલ્યા જવું છોકરો તેથી અણ-કલ્યાગરો થઈ ગયો, અને આપણે હમેશા જીતતા ધૂનતાજ રહ્યા; મહારી

પ્રકૃતિ મૂળથીજ શાન્ત એટલે કોઈના સામા થવું નહિં. બિચારો અનિદ્રચંદ્ર મ્હારીજ દશા અનુભવે છે.

રવિ—હોય, માસ્તર, જગત્માં બધાં સરખી પ્રકૃતિનાં હોતાં નથી; કેમ વાર ?

મન્યુ—મહે સાબળ્યું છે, લગનનો દિવસ પણ મુકરર થઈ ગયો છે.

રવિ—બધું થશે, લગન મરણ બધું હવે તેમાંથીજ થવાનું છેને; કેમ વાર ?

મન્યુ—ભાઈ તમે હસો છો, મ્હારું તો કાળજી બળી જાય છે. બિચારી નિર્દોષ અને ખૂબસૂરત બાળકીયોને કેવી નિર્દય રીતે ફેંકી દેવામાં આવે છે ? માત્ર 'ધન', 'ધન', અને 'ધન' એજ વિદુત્પ્રસાદ દેખી રહ્યો છે. એની બેરી કેટલી બધી વિરુદ્ધ છે ! હું તો એટલે સુધી હિંમત કરવા તૈયાર છું કે બન્ને છોકરીઓને લગનની આગલી રાત્રે એકદમ ઉપાડી જવી અને સતાડી દેવી.

જ્ઞાનેન્દ્ર—અરે ફેજદાર સાહેબ, એવું અણુવિચાર્યું કરશો નહિં, હો ! ઇશ્વરેઆ પ્રમાણે થશે. છોકરીઓના નશીમમાં વૈધવ્ય હશે અને દુઃખ હશે તો ગમે ત્યાં લગન થશે તોપણ તેજ થવાનું. જે ભાગ્ય-માં હશે અને જે પ્રાલબ્ધમાં હશે તે પ્રમાણે થશે.

મન્યુ—અરે તમારા ભાગ્યે અને પ્રાલબ્ધે તો આપણા દેશની આટઆટલી દુર્દશા કરી નાંખી છે. અને હજી આપણી આંખ્ય ઉઘડતી નથી.

રવિ—હજી આપણે વધારે અધમ દશાએ જવાને પાત્ર છીએ; અતિ દુઃખી અને અધમાધમ થઈશું ત્યારે ઉન્નત દશાને ખરી ઉન્નત દશા તરીકે ઓળખીશું. આત્મપ્રયત્ન અને ઇશ્વરપ્રસાદ એ બન્ને વાત સાથે હોવી જોઈએ; કેમ વાર ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—તે ખરૂં પણ ધાર્યું ક્યાં થાય છે ?

અન્યુ—ધાર્યું થાયો કે ન થાયો, પણ મ્હારો તો નિશ્ચય છે કે આ કાર્યને ભાગી પાડવાને હવેટ સુધી પ્રયત્ન કરવો અને બિચારી નિરપરાધી બાળકીયોને બિચાવવાતા જેટલા ઉપાય હોય તે સર્વ યોજવા હું હવે રત્ન લગી છું, મ્હારે હજી આ સંબંધી ઘણું કરવાનું છે. (સૂર્વે જાય છે).

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—ખર્જન્યપુર—ગગનચિહ્નારીનું ઘર.

ગગનચિહ્નારી—રવિનન્દનભાઈ । તમારો વિષય ઘણો જ ઉત્તમ છે, અને ઈન્દુશેખર કરતા પણ પેલો અધુરું વકીલ સમજે તો એના ઉપર સખત ટીકા તમે કરી છે. આ વખતનું મ્હારૂં પત્ર ભરાઈ ગયું છે માટે આવતા સોમવારમાં આવશે

“ રવિનન્દન—કાલ્યનામાં નહિ આવે ”

ગગન—એક બે કલાક આગળથી આપ આવ્યા હોત તો કાલે જ આ વિષય આવત; બે ત્રણ વેપારીયોની મ્હોટી સાંખી જાહેર ખખરો આવી છે, તે હમણાજ કપોડ થઈ ચૂકી, તેમને ના કહેવાય એમ નહોતું કેમકે, ભાઈ જીવોને—હમારો નિર્વાહ જાહેરખખરથી થાય છે, ગ્રાહકોનો ગળ્યા ગાઠ્યા હોય અને તે પણ પૂરાપાંસરા લવાજમ મોકલે તો તેમનો ઉપકાર; તેમાં વળી સુધારાના વિષયો આવે છે ત્યાંથી તો એક પછી એક ગ્રાહક ઓછા થવા લાગ્યા છે. હાલ વળી આ ઈન્દુશેખરની ચર્ચાથી લોકોને જરા રસ પડવા લાગ્યો

છે તે કેટલાક છુટક નંકસો રાખેછે, પણ જાહેરખખર, ઉપર હમારો હમેશનો આધાર, એટલે આપને જરા—

રવિ—કાંઈ નહિ, તેમા હરકત શી છે ? પણ આવતે સોમવારે જરૂર પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ; વળી પીજી કોઈ મહોટી જાહેરખખર આવે અને આ વિષય પાછો રહી જાય એમ ના અને એ ધ્યાનમા રાખજો, શું કહું છું ?

ગગન—નારે, સાહેબ ! એમ ક્રમ અને ? આજથી વિષય આવ્યો છે અને આવતે સોમવારે પ્રસિદ્ધ ના થાય એમ હોય ? પણ પેલા માસ્તર સાહેબ આપણા પક્ષમા રહી સામાવાળાને બધી આતમી નહિ આપતા હોય ? એમનું બોલવું હમેશ એવું થાય છે કે સંશય આવી જાય છે.

રવિ—નારે, એતો સ્વભાવે જરા ડરકુછે તેથી હમેશ ડરો ડરીને ચાલેછે; એની બેરીની ધાકથી એને ધુજતા રહેવાનોજ અભ્યાસ પડી ગયો છે, પણ તમે બિલકુલ એના ઉપર બહેમાશો નહિ, અને ડરશો પણ નહિ.

ગગન—હું કદી પણ ડરું ? ભલભલા અમલદારો વિષે ગમે તેવું છાપી નાખ્યું છે અને ઈન્દુશેખર શી ગણતરીમાં ? અને આપણે તો ફ્રાન્સના સાહેબની છાયામાં છીએ, એટલે પેલા વાંદરાની પેઠે કાળજી ઝાડ ઉપર મૂકીને બધે ફરીએ છીએ

રવિ—ફ્રાન્સના સાહેબનો કન્યાઓને લગનને પહેલે દિવસે ઉઠાવી જવાનો વિચાર કરે છે.

ગગન—એ પણ ઊપાય છે; પણ સાહસ ભારે થાય.

રવિ—જોઈએ, આપણા આ સર્વ ઉપાય મિથ્યા થશે તો કાંઈ

પણ સાદસ કૃત્વું પડશે; નહિં તો બિચારી નિરપરાધી છાળકીઓનું
શુ થશે, પ્રભુ જાણે ! (મન્યુકુમાર પ્રવેશ કરેછે.)
પધારે સાહેબ !

મન્યુકુમાર—કેમ, તમે આવતા શનિવારના ભાષણમાટે નોટીસો
કાઢી કે નહિં ? અરધરદાસ નગરશેકે પ્રમુખ થવાની હા કહી છે.
માટે હવે છાપીજ નાંખો અને જહેમી દો, નહિંતો વળી એ શેકી-
યાછે તે કદાચ કોઈ મન ફેરવે તો ના કહી બેસે. મધુમુખ જેટલું
ચાલશે તેટલું કરશે. મહેં સામળ્યુ છે મહેને મળવા આવનાર છે.

ગગન—ભયે આવશે તો બધું એને મહોએથીજ જણાશે.

મન્યુ—રવિનન્દન ! તમે અહીંજ છો એટલે અહીંજ તમને
કહેવાનું છે તે કદુછું મહેરો વિચાર છે કે તમે આ વિષય ઉપર
એક નાટક લખો અને તે “સ્વદર્શનસલ” નાટક કંપની પાસે
આપણે ભજવાવીશું.

ગગન—એ નાટકવાળો તો વિરૂદ્ધ પક્ષમાં હશે. એનાં કેટલાંક
નાટ્યો સુધારા વિરૂદ્ધના થાયછે

મન્યુ—પણ આ બાબત આપણા પક્ષમાં છે; લગ્ન સંબંધી
સુધારા વિરૂદ્ધ એ નથી; બીજા કેટલાંક સુધારા જેમકે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય,
ઈંગ્લેન્ડનું અતુકરણ, જાતિભેદ વગેરે બાબત એ વિરૂદ્ધ છે પણ
આ બાબત નથી

રવિ—એની બહેન બાળપણમા વિધવા થઇ છે અને તે એના
બાપે દુરોગ્રહથી એક બુદ્ધાને પરણાવી તેથીજ વિધવા થઇ; અને ત્યા-
રથી એ લગ્ન સંબંધી સુધારા કરવા તરફ થયો છે

ગગન—ત્યારે વિધવા બહેનનું પુનર્લગ્ન કેમ નથી કર્યું ?

મન્યુ—તે વાત અન્યાયે કાઢવાની જરૂર નથી. રવિનન્દન તમે

બનતી ત્વરૂથી નાટક તૈયાર કરો. મહેં નાટકના મેનેજરની કબૂલાત લીધીછે માટે વિલંબ ના લગાડતો આવતા શનિવારના ભાપણ પછી એકાદ મહિનાની અંદર નાટક ભજવાયું જોઈએ

૭ (રજનીભૂષણ પ્રવેશ કરે છે.)

કેમ મેનેજર સાહેબ ! આ રવિનન્દન નાટક તૈયાર કરી આપશે તે આવતા મહિનાને પહેલે શનિવારે ભજવશે કે નહિ ?

રજનીભૂષણ—એટલું જાણી કેમ બને ? એમને હજી નાટક તૈયાર કરતા કેટલોક વખત લાગશે અને તે પછી પંદર દિવસ તો હમને “ રીહર્સલ ” કરતાં થાય

રવિ—નાટક તો મહારી પાસે તૈયારજ છે, જરા ફેરફાર કરીને આઠેક દિવસમા આપીશ; કેમ વાર ?

મન્યુ—ત્યારે તો બહુ સાફ

રજની—પણ તમારા નાટકમાં તો છંદ, અને ગીતિ, ગરબી અને લાવણી, ખ્યાલ, ટપ્પા, હુમરી હશે તે હમારે ત્યાં ન ચાલે.

રવિ—હાજી, મહેને કાંઈ તમારા ધીરી ધીરી ચપ, સગરર, તનનન, ઝનનન, એવા ગીત બનાવતાં નથી આવડતું; કેમ વાર ?

મન્યુ—ત્યારે અસલનાં એમનાં સંગીતમાં તમને વાંધો શો છે ? તમારાં નાટકનાં ગાયનો કરતાં તો એમનાં ગરબી હુમરી ધણું મધુર અને સુંદર લાગે છે

રજની—પણ સાહેબ, લોક તે પસંદ નથી કરતા. લોકને તો હમારાં ચાલે છે તેજ ગાયન પસંદ છે; અને હમારો આધાર લોક ઉપર; સારાં હિંચાં સંગીત પસંદ કરનાર વિદ્વાન ધનવાન છે પણ તેમાંથી કાંઈ હમારે ત્યાં આવતા નથી. ચારચાર ધાંચપાંચવાર તેમને ઘેર ધક્કા ખાઈએ ત્યારે વળી કોઈ આવે; પણ સાહેબ કહેવું

ઠીક નહિં, પણ તે આવે તે મિજલસમાં આવે તેમ આવે; હમને પ્રાપ્તિ તેમના તરફથી નહિં, પ્રાપ્તિનો સામાન્ય લોકથીજ હમને થાય છે; અને તેવા વર્ગના લોકને ઉચાં સંગીત પસંદ નથી પડતાં; સનનન, ઝળળળ, જેવુંજ તેમને ગમે છે

ગગન—તમે નાટકવાળાઓએ લોકની રુચિ, અને નીતિ બહુ બગાડી છે; એ પણ સુધારાની યાદીમાં લખાવતું જોઈએ

મન્યુ—હાલ એ વાત કરવાની જરૂર નથી હાલતો આ નાટક તમે ક્યારે ભજવશો એટલીજ વાત છે

રજની—હું એ નાટક જોઉં અને એમા ગાયન ફેરવવાં પડશે તે તૈયાર થાય એટલે “ રીહર્સલ ” શરૂ કરીને પંદર દિવસમાં તૈયાર

રવિ—હું મહારા ગાયન ફેરવવા નહિં દઉં, કેમ વાર ?

રજની—ત્યારે નાટકનું ખર્ચ મહારે શી રીતે વાળવું ?

મન્યુ—રવિનન્દન ! હાલ તમે ગાયન એમની ઢખનાં થવા દો. અને પછી વળી થઇ રહેશે. હાલનો પ્રસંગ જૂદો છે, હાલ એવી ઝીણી બાબત આગ્રહ કરવો ઠીક નથી

રવિ—(જરા વિચાર કરી) આપની ખાતર હાલ હું એમ-થવા દઈશ. પણ મહારે મન બહુ કચવાય છે

મન્યુ—ઠીક ત્યારે તમે આઠેક દિવસમાં એ નાટક તૈયાર કરી રજનીભૂષણને આપજો. અને (રજનીભૂષણને) તમે આવતા મહિનાને પહેલે શનિવારે નાટક ભજવી બતાવો (સર્વે જાગ છે)

પ્રવેશ ૪ થી.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—મન્યુકુમારનું ઘર.

મન્યુકુમાર—તમે આટલી કેળવણી લેધને આવાં કામમાં શામિલ થાઓ એ બહુ ખેદજનક છે

મધુસુખ—સાહેબ, હું એ વાત કરવા આપને ત્યાં આવ્યો નથી. હું તો આવતી કાલે પેલા વિશ્વાસપાતનો કેસ છે તે બાબત વાત કરવા આવ્યો છું. કેદીને જમીન ઉપર છોડવા માટે હું અરજ કરવાનો છું તેમા તમારે કાંઈ વાંધો છે ?

મન્યુ—તે અહારથી કેમ કહેવાય ? ફરીયાદો વાંધો ન લે તો હમારે શું ? હમારો કેસ નથી. ફરીયાદી ઉપરથી હમે તજવીજ કરી છે.

મધુ—હીક ત્યારે ફરીયાદીને પૂછવું રહ્યું.

મન્યુ—હાજી, ફરીયાદી ઇન્ડુશેખરનો બાણુજ છે, એટલે આપની અરજની વચ્ચેમાં નહિજ આવે.

મધુ—ફોજદાર સાહેબ ! તમારે ગમે તેમ કરી એ વાત જાણવવી છે, તો હું આપ પૂછીં તેનો ઉત્તર દેવા તૈયાર છું.

મન્યુ—પૂછવાનું શું છે ? બધી વાત જાણીતી છે, પ્રસિદ્ધ છે, એટલે પૂછવાનું નથી. માત્ર નવાઈ લાગે છે કે તમે આવા કામમાં શામિલ થયા.

મધુ—નવાઈ શા માટે ? લક્ષ કરવું મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે; ઇન્ડુશેખરને સંતાન નથી તો લક્ષ કરેજ.

મન્યુ—પણ આટલી જુદાવસ્થામાં ?

મધુ—તમે જોને જુદાવસ્થા કહો છો તેને ઈન્દ્રાડમાં યુવાવસ્થા કહે છે.

મન્યુ—ઈંગ્લાંડમાં સાઠય વર્ષને યુવાવસ્થા કહેવાય છે એ આજ જાણ્યું.

મધુ—ઈન્ડુશેખરરાયને સાઠય થયાં નથી; પચાસ થયાં છે એ વાત એમના જન્માક્ષર ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે. અને પચાસ વર્ષે આપણા દેશમાં ઘણા બીજાવારનાં લગ્ન કરે છે, અને ઈંગ્લાંડમાં એ વયે પહેલીવારનું લગ્ન કરનાર પણ ઘણા હોય છે.

મન્યુ—પણ તે દશમાર વરસની કુમળી કન્યા સાથે નહિ. વીસ ત્રીસ વર્ષની સ્ત્રીયો સાથે

મધુ—એવડી કન્યા આપણામાં મળે ખરી ? એવડી ઉમરનીતો વેશ્યા હોય કે વિધવા હોય

મન્યુ—વિધવા સાથે લગ્ન કરે

મધુ—અને નાત્યબહાર રહી સંતાન થાય તેને ક્યાં પરણાવવાં ?

મન્યુ—સંતાન થાય તો એ વિચાર કરવાનો છે.

મધુ—એ તકરાર કરવાથી ફળ નથી. આપે જ્યારે વાત કાઢી ત્યારે હું કહું છું કે આ કામની વિરુદ્ધ આપે આટલા ઉઘાડા પડી ઝુકો લીધો છે એ આપને શોભતું નથી

મન્યુ—હું તો મ્હારે કર્તવ્ય સમજી જે કરું છું તે કરું છું.

મધુ—પણ લોક તેવો અર્થ કરતા નથી. લોક કહેછે તમારા દીકરા માટે અને ભત્રીજા માટે વિદ્યુતપ્રસાદની એ કન્યાઓ લેવી છે તેથી આ વાત બાગી પડાવવાનું તમે કરો છો.

મન્યુ—લોક ગમે તેમ કહે, લોકની મ્હેં ખીક રાખી નથી અને રાખવાનો નથી. લોક એટલે તમે અને તમારા પક્ષના ખીજા

મધુ—હમે કે કાણુ તે કાંઈ નામ દેવાય ? અને કેટલું કહેછે તે બધુંએ કહેવાય નહિ. કેટલાક એટલે સુધી કહેછે કે તમારી સૌદા-

મિત્રી ઇન્દુશેખરરાયને દેવી છે, માટે તમે આ વાત ભાગી પડાવવાનું કરો છો; અને પળી એમ પણ કહે છે કે ઇન્દુશેખરની મીલકત તમારે પીઝાઇને સગપણે આવી છે માટે વિરક્ષ પડ્યા છો.

મન્યુ—વિદ્યુત્પ્રસાદનું મન ફરી ન જાય માટે એ વાત તમારા જેવા કોઇએ બનાવી કાઢી છે, એ હું જાણું છું. પણ જે એ વાત મ્હને કહે છે તેનો ઉત્તર હું બધાને દઉં છું તેજ તમને કેહું છું કે સૈદ્ધામિનીને એ ઇન્દુશેખર જેવા ધરડા ખચ્ચરને દઉં તેના કરતાં હાલ તુરત મારો નાખુ તો હું ઝોછો નિર્દય ગણાઉં.

મધુ—ફેજદાર સાહેબ ! જરા જીભ કપળે રાખીને બોલો. ઇન્દુશેખરરાયને આમ ગાળ દેવી અને તેને મારો નાંખવા તમારે તૈયાર થવું એ બહુ નીચ કામ છે.

મન્યુ—ઇન્દુશેખરને મારી નાખવાનું હું કહેતો નથી. હું તો મ્હારી દીકરીને મારી નાખવાનું કહું છું. ઇન્દુશેખર જેવા મૂર્ખ, નીચ, અને ફૂર માણસને મારી નાંખવા માટે પણ અડકવું એ પાપ છે.

મધુ—આવાં વચન કાઢ્યામાં ફળ શું છે ?

મન્યુ—ફળ એ કે તમે જમીને એને ચાડી ખાશો.

મધુ—તમારે લઢવાનીજ ઇચ્છા જણાય છે. હું મીઠાશથી વાત કરું છું ત્યારે તમે નામ પ્રમાણે ક્રોધ કરી કડવાશ કરો છો.

મન્યુ—તમારા નામ પ્રમાણે તમારી જીભમાં મીઠાશ છે તેવી હૃદયમાં હોત તો અલ્પારે આપણે વાત કરીએ છીએ તેવી રીતે વાત કરવાનો પ્રસંગજ ન આવત.

મધુ—તમે સારું હૃદય રાખી પરોપકાર કરવા તૈયાર થયા છો તેથી મ્હને બહુ સંતોષ થાય છે. પણ તમારા પ્રયત્ન સફળ થશે કે નહિ તે પ્રશ્ન જાણે. પરંતુ જે કરો તે સંભાળીજે કરજો. કાય-

(૪૬)

દાતી ચોપડોયો પાસે રાખીને પગલાં ભરજો. સામે વકીલ છે તે
વાત પણ ચાંદ રાખજો; અને નીમાજ પડતાં મશીદ કોટે ન વળગે
તેમ કરજો.

મન્યુ—પરોપકાર કરતા હમારે તુરુમમા જવુ પડે તો પણ
ભય નથી. તમે હમારા સામા છો તે પણ હમે જાણીએ છીએ,
માટે તમને જે યોગ્ય લાગે તે તમે કરજો એ નિર્દોષ બાળકીયોને
બર્યાવવા માટે, જેટલુ બતરો એટલું હમે કરીશુ. (બન્ને જાય છે.)

પાસે ક્યાં હતી ? આ જાગૌર બધી એના મોસાળની દબાવી બેઠો છે, અને 'પૈસો બધો હરામતો છે.

રવિ—પૈસો જીવી રીતે આવ્યો હશે તેજ રીતે જાય છે.

ગગન—મહેં સાંભૂંયું, ગોરૂં, મધુમુખ, જોશી અને વિદ્યુત્પ્રસાદ બધાને બહેંચતાં પચાસ હજાર તો થઈ ચૂક્યા.

રવિ—ભાઈ, તે તો કાણ ગણવા ગયું છે ? પણ જો હશે તે જાણીશો; અને હજી તો લગન વખતે કટલું ઉડશે અને પછી 'નવાં બાઈ સાહેબ આવશે ત્યારે તો ઉડાઉડ થશે તે બધું આપણે જીવતા હોઈશું તો જોઈશું અને તમે જીવતા હશો તો ખતાવીશું

• ગગન—હજી આપણે બન્ને ઇન્દુશેખરથી નહાના છીએ, અને જીવતા હોઈશું એમ કેમ કહો છો.

રવિ—આજ માસ્તર આવવાના હતા તે હજી સુધી કેમ ના આવ્યા. એ ઇન્દુશેખરના પડોશમાં રહે છે તેથી ખખર બહુ લાવી આપે છે. નહિં વાર ?

ગગન—પણ બિચારા ડરતું ડરતા કહે છે.

રવિ—સ્વભાવે જીંડીકણ છે. માઈ નાટક ચારેક વખત ભજવાયું પણ માસ્તર સાહેબ એકે વખત આવ્યા નહોતા.

ગગન—એમતો છોકરો દરેક નાટકમાં જાય છે; અને દરેક નાટકનાં ગીત એને મહેંએ છે. ભણવા ગણવાનું નામ ન મળે અને નાટકનો છંદ ભારે છે

રવિ—માસ્તર સાહેબ એને કાંઈ કહી સકતા નથી; એની મા પૈસા અકપે છે, અને નાટકમાં જાય છે. (રજનીલૂપણ પ્રવેશકરે છે)

પૂછોને આ મેનેજર સાહેબને, એ સારી પેઠે એને ઝોળખે છે; આપણા માસ્તરનો છોકરો

દાની ચોપડીયો પાસે રાખીને પગલાં ભરજો. સામે વકીલ છે તે વાત પણ ચર્ચા રાખજો; અને નીમાજ પડતાં મશીદ કોર્ટે ન વળગે તેમ કરજો.

મન્યુ—પરોપકાર કરતા હમારે તુરુગમા જલુ પડે તો પણ ભય નથી. તમે હમારા સામા છો તે પણ હમે જાણીએ છીએ, માર્ટે તમને જે યોગ્ય લાગે તે તમે કરજો. એ નિર્દોષ બાળકીયોને ખર્ચાવવા માર્ટે, જેટલું બનશે એટલું હમે કરીશું. (બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—ગગનવિહારીનું ઘર.

ગગનવિહારી—ભાઈ રવિનન્દન ! ઇન્દુશેખરનાં ઘર ધોળાય છે, રંગાય છે, તે સાંભળ્યું કે ? એ મહિના લગનને છે ત્યારથી તૈયારીઓ ચાલી છે, તો ઘણી ધામધૂમથી લગન થશે એમ લાગે છે.

રવિનન્દન—એ સંપૂર્ણ થેલો થયો છે, અને પેલા લુચ્ચાઓ એની ઘેલાઈને ઉત્તેજન આપે છે; કેમ વાર ?

ગગન—પણ બીજીવારનું લગન અને તે પણ આટલી વયે તેમાં આટલી ધામધૂમ શી ?

રવિ—પ્રથમ લગ્ન થયું ત્યારે ઇન્દુશેખર પંદરેક વર્ષનો હતો એટલે એને કાંઈ સ્મરણ નહિં હોય, અને કાંઈ સંતાન થયાં નહિં એટલે હવે પોતાના આ પ્રસંગ વખતે લગન મહાલવામાં લાહાવો લેવો ધાર્યો હશે, કેમ વાર ?

ગગન—અને પ્રથમ લગન વખતે આટલી સપત્તિ પણ એની

રવિ—ખરૂં છે માસ્તર, આપણા પક્ષની જ જ મંડળીઓ છે તેનું નામ સુધારાવર્ધક સમાજ છે, કુધારાભંજક નથી.

ગગન—કુધારો રોકવો એ સુધારાનું જ કામ છે એ વિશે વાદવિવાદ થઈ ચૂક્યા છે અને નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે.

રજની—પણ માસ્તર સાહેબ, તમે એ દુષ્ટોથી ડરો એમ શા માટે કહો છો ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—જૂઓ સાહેબ ! મહેં આજ સુધી મન્યુકુમારને અને આ રવિનન્દનને કહ્યું છે કે એ મધુમુખ વકીલ બહુ તરકટી છે અને આપણા પક્ષમાંથી ગમે તેને ફસાવી દેશે.

ગગન—શુ ફસાવશે, ? એવાનો ડર શો ? મ્હોટા મ્હોટા અમલદારોથી આપણને કાંઈ થઈ સક્યું નથી તો એક વકીલડું શુ કરવાનું છે ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—એ ખોટી હિંમત છે. મહેં આજ સાબળ્યું છે કે એણે પાંચ જણ ઉપર નોટીસો કાઢી છે.

રજની—(જરા ભયથી) કીયા પાંચ જણ ઉપર ?

રવિ—(જરા ગુભરાટથી) નાં નોટીસો ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—મન્યુકુમાર, રવિનન્દન, ઇન્દીવર દાક્તર, ગગનવિહારી અને રજનીબૂષણ, એ પાંચને નોટીસ આપી છે કે તમે તમારાં કૃત્યોની માફી નહિં માગો તો લાઇબ્રલની ફરિયાદ માંડવામાં આવશે.

ગગન—એવી નોટીસો તો મહેં આજ સુધી ઘણીએ ગાંધીને ઘેર પડીકાં વાળવા અને જૂનાં કાગળીયાં ખરીદનારને વેચી દીધી છે.

રજની—પણ શા માટે લાઇબ્રલ ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—શા માટે ? મન્યુકુમાર ઈન્દુશેખરની ઉઘાડી નિન્હા

રજની—હા, એતો હમારો કાયમનો ગ્રાહક છે અને વળી તમારા “વૃદ્ધપતિ” ના નાટકમાં કન્યાની મા થતો હતો તે એજ

ગગન—એમ કે ? હવે નાટક જોતાં જોતાં ભજવતાં શીખ્યોકે?

રવિ—અને હવે ભજવતાં ભજવતાં નાટક રચતાં શીખશે એમજ હાલના ઘણા લખનારા અથર્તા થઈ ગયા છે.

ગગન—હીક, છોકરો ભણતો નથી, તો નાટક કરો ખાશે એમા એ ત્યાળોસ પચાસનો મહિનો પાડશે

રજની—ક્યાથી પડે ? હમારે ત્યાં “વૃદ્ધપતિ”ના નાટકમાં પહેલોજ “પાટ” લીધો; તે કાંઈ પગારથી નહિ, પોતેજ કહે કે મહારે પગાર નહિં જોઈએ. માત્ર નાટક ભજવવાની રાત્રે બેસેર મસાલાદાર દૂધ, શેર જલેબી, અને ભજ્યાં, અને જરા સહેજસાજ—છાટાપાણી-એટલાથી સંતોષ પામે છે.

ગગન—બિચારા માસ્તર સાહેબ કેવા ધર્માત્મા છે અને છોકરો—

રવિ—જાના રહ્યો દાદરમા કોઈના પગલા સભળાય છે.

(જ્ઞાનેન્દ્રરાય પ્રવેશ કરે છે)

રજની—આવો માસ્તર સાહેબ ! આજ કાંઈ આટલા મોડા ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—ભાઈ ! આપણા ફોજદાર સાથે માથું ઝીકતાં વાર થઈ.

ગગન—કેમ માથું ઝીકવું પડે છે ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—આ ઇન્ડુશેખરની પીડામાં

ગગન—તમે એની તરફથી વકીલ બકીલ થયા છો કે શું ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—અરે વકીલતો એને એવો મળ્યો છે કે સાત બારિસ્ટરને ઘોળી પીએ, અને તેથીજ હું બધા સાથે માથું ઝીકું કે બાધ સાહેબો, એ દુષ્ઠા ડરો; સુધારો કરવો આપણું કામ છે; પણ કુધારો અટકાવવાનું આપણું શું ગળું ?

માંહી માંહી કરવાનો વખત નથી; નાલ મેળવવી કે નહિં તે વિષે શું કરવું, આ નોટીસો વિશે શું કરવું વગેરે બાબતો વિશે આપણે ફેજાદાર સાહેબની સલાહ લેવા જઈએ તો ઠીક, એ સારો માર્ગ બતાવશે.

જ્ઞાનેન્દ્ર—અરે સાહેબો ! એમને સલાહ આપવાની પુરસદ્ જ ક્યાં છે; મહેં બધી હકીકત કહી તો પણ એતો ભલા માણસ જરા પણ ડરતા નથી; આ રવિનન્દનભાઈ અને રજનીભૂપણ જરા ગભુરાયા પણ એતો નિર્ભય થઈ ઉલટા વધારે સાહસ કરવા તૈયાર થયા છે.

રજની—તો પણ સલાહ નહિં આપે ? સાહસ કરવાનું કહેશે તો જોઈશું કેવું અને કેટલું સાહસ કરવાનું કહે છે. માટે ચાલો જઈએ.

જ્ઞાનેન્દ્ર—એ અસારે ઘેર જ નહિં હોય એતો એમનું ધારેલું સાહસ કરવાના પ્રયત્નમાં છે. વિદ્યુતપ્રસાદની સ્ત્રીને મળવા અસારે ગયા હશે. એને હિંમત આપી કોઈ પણ રીતે લગ્ન અટકાવવાના પ્રયત્નમાં મંડા છે.

રજની—ભલે, તો કાલે મળીશું, પણ, મહે જે આ નાલ મેળવવા વિશે સૂચના કરી તે વિશે આપ સર્વે જરા વિચાર કરી જોજો. પછી સર્વને યોગ્ય લાગે તેમ, કરવું.

ગગન—ઠીક, ઠીક, ચાલો હવે બહુ રાત ગઈ, દશ વાગી ગયા. (સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—વિદ્યુતપ્રસાદનું ઘર.

શશિરેખા—ઓ બા ! આ બાહારય કોઈ પોલીસનો સિપાઈ છે

કરે છે, રવિનન્દને એની કવિતા અને આર્થિકલો લખ્યાં ને ગગન-
વિહારીએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં, અને નાટક લખ્યું તે તમે ભજવ્યું હવે “શા
માટે” પૂછશો ?

ગગન—ભલે જે થવાનું હતું તે થશે; ઈન્દુશેખર આયલો
છે, એ આગળ પગલું ભરવાનો નથી; ભરે તો એનો ફળેતો થાય
એ વિચારથી અટકશે.

૪

રવિ—વિચાર કરવાની એનામાં શક્તિ રહી નથી, અને મધુ-
મુખ તો કેસ લઢવાનું કામ હરકોઈ રીતે કઢાવશે. એને ફળેતાની
દરકાર નથી. પોતાનાં ખીરસા ભરવાની પરવા માત્ર છે; કેમ વાર ?

રજની—નાલ મેળવી નાલની ચારફતે ઈન્દુશેખરના ફળનો
ઠરાવ કરાવવો કે એ જો લગ્ન કરે અને વિદ્યપ્રસાદ કન્યા દે અને જે
લગ્નમાં શામિલ થાય તે સર્વ નાલ બહાર; એ ઉપાયથી ક-
દાચ અટકે

જ્ઞાનેન્દ્ર—એટલે આખી નાલને તમારે તુરંગમાં લઇ જવી
છે કે શું, સાહેબ ?

રવિ—અમને બધાંને એકલા જવું ન ગમે સારે બીજો શો
ઉપાય ? નાલ જાલ વગર દુનિયામાં કહીં પણ રહી સકાય નહિં
તો તુરંગમાં પણ કેમ રહેવાય ?

રજની—સાહેબ નાલ એ ગંગા છે, અને લગ્ન સબંધી સુ-
ધારા નાલ મારફતે જ થશે

રવિ—નાલ એ ગંગા હશે પણ પાણીની ભરેલી ગંગા નહિં;
મલિનતાની ભરેલી ગંગા છે નાલે તો આપણે સર્વ નાશ આણ્યો
અને હજી નાલને શું આટલું મહત્વ આપો છો ?

ગગન—ભલે તે ગમે તેમ હો, હાલ એ તકરાર આપણે

માંહી માંહી કરવાનો વખત નથી; નાલ મેળવવી કે નહિં તે વિષે શું કરવું, આ નોટીસો વિશે શું કરવું વગેરે બાબતો વિશે આપણે ફાજદાર સાહેબની સલાહ લેવા જઈએ તો ઠીક; એ સારો માર્ગ બતાવશે.

જ્ઞાનેન્દ્ર—અરે સાહેબો ! એમને સલાહ આપવાની પુરસદ્દજ ક્યાં છે; મહેં બધી હકીકત કહી તો પણ એતો બલા માણસ જરા પણ ડરતા નથી; આ રવિનન્દનભાઈ અને રજનીભૂષણ જરા ગભુરાયા પણ એતો નિર્ભય થઈ ઉઘટા વધારે સાહસ કરવા તૈયાર થયા છે.

રજની—તો પણ સલાહ નહિં આપે ? સાહસ કરવાનું કહેશે તો જોઈશું કેવું અને કેટલું સાહસ કરવાનું કહે છે. માટે ચાલો જઈએ.

જ્ઞાનેન્દ્ર—એ અસારે ઘેર જ નહિં હોય. એતો એમનું ધારેલું સાહસ કરવાના પ્રયત્નમાં છે. વિદ્યુત્પ્રસાદની સ્ત્રીને મળવા અસારે ગયા હશે. એને હિંમત આપી કોઈ પણ રીતે લગ્ન અટકાવવાના પ્રયત્નમાં મંડ્યા છે.

રજની—બલે, તો કાલે મળીશું, પણ, મહેં જે આ નાલ મેળવવા વિશે સૂચના કરી તે વિશે આપ સર્વે જરા વિચાર કરી જોજો. પછી સર્વને યોગ્ય લાગે તેમ, કરવું.

ગગન—ઠીક, ઠીક, ચાલો હવે બહુ રાત ગઈ, દશ વાગી ગયા. (સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—વિદ્યુત્પ્રસાદનું ઘર.

શશિરેખા—ઓ બા ! આ બાહારય કોઈ પોલીસનો સિપાઈ છે

અબ્રહુસુન્દરી—આટલી રાત્રે તે વળી સિપાઈ કુવો. કહે કે એતો ગામગયા છે.

(શશિરેખા જઈને પાછી આવે છે.)

શશિ—એ તો કહે છે બહારે ત્હારી માને મળવું છે.

અબ્ર—મહતે આટલી રાત્રે તે વળી સિપાઈ મળવા કેમ આવ્યો હશે ? જા તેડી લાવ્ય અંદર. (શશિરેખા જઈને પાછી મન્યુકુમાર સાથે આવે છે)

મન્યુકુમાર—બાઈ ! મહતે આટલી રાત્રે આવેલો જોઈ તમને ભય લાગશે, પણ તમે ઝોળખશો એટલે—

અબ્ર—હા ઝોળખ્યા તો ખરા, પણ ગામમાં કોઈ નથી ને આમ રાત્રે તમે કેમ આવ્યા છો ?

મન્યુ—વિદ્યુત્પ્રસાદ ગામમાં નથી તે જાણીને જ હું આવ્યો છું.

અબ્ર—તમે આમ આવશો એવું મહેં ધાર્યું નહોતું.

મન્યુ—તમે મહારા ઉપર જરા પણ શંકા લાવશો નહિં. હું કોઈ પણ જાતના દુષ્ટ ઈરાદાથી આવ્યો નથી.

અબ્ર—તમારે જે કહેવું હોય તે ઝટકહી દો; આમ રાત્રે તમને આવેલા જોઈ કોઈ શું ધારે ? અને આ છોકરાં તમારો કેસ જોઈ ખીલે છે.

મન્યુ—બાઈ ! મહારો કેસ જોઈ જહીવાનું કારણ નથી, હું તમારો મિત્ર છું, શત્રુ નથી. કોઈ શું ધારશે એમ તમે ડરતાં હો તો તમે હાલ જે કામ લઈ ખેઠાં છો તે કદી પણ કરો નહિં. પણ તમને હાલ કોઈનો પણ ડર નથી.

અબ્ર—તમે શું મહારી છોકરીઓનાં લગ્ન સંબંધી વાત કરવા આવ્યા છો ?

મન્યુ—હા, બાઈ

અભ્ર—(નિશ્વાસ નાંખી) હવે હું સમજી કે તમે શી મત-
લખથી આવ્યા છો. પણ બાઈ ! એ વાતમાં મહાઈ કાંઈ જ નથી
ચાલ્યું એ શું તમે નથી જાણતા ?

મન્યુ—હું જાણું છું; આટે જ તમારી સાથે એ વાત કરવા
આવ્યો છું. તમારો મત આ લગ્ન વિરુદ્ધ છે, તમને કોઈ મદદ કરે
એવું નથી એમ ધારી તમને કહેવા આવ્યો છું કે હું તથા હમારા
પક્ષના સર્વે તમને કહો તે મદદ કરીએ.

અભ્ર—મહારે હવે મદદ શી જોઈએ ? હવે બધું નક્કો થઈ
ગયું, હવે કાંઈ કરવાનું છે ?

મન્યુ—તમારી ઈચ્છા હોય તો તમારી રૂબરૂ હું વિદ્યુત્પ્રસાદને
સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું.

અભ્ર—મહેં કેટકેટલું કહ્યું તો પણ નથી માનતા, તો તમારું
શુ માનશે ?

મન્યુ—ખીજે કોઈ એમનો મિત્ર છે, કે તેનું માને ?

અભ્ર—મિત્રમાંએ હું ને શત્રુમાંએ હું. હાલ તો કોઈનું માન-
વાના નથી.

મન્યુ—સારે તમને ખીજે કાંઈ ઉપાય સૂઝે છે ?

અભ્ર—ઉપાય એ કે હું અને મહારી બે છોકરીયો એક દો-
રડે બંધાઈ કૂવે પડીએ, તો આ આફતમાંથી બચીએ.

મન્યુ—એ ઉપાય ન કહેવાય; એ શિવાય કાંઈ ઉપાય છે કે
જીવતાં રહીને આ લગ્ન અટકે ?

અભ્ર—આપણી નાત્ય મળી લગ્ન અટકાવે તો સાઈ એમ મહેં
ધણી વાર ધાર્યું છે, પણ પછી દીકરીને દહાડું કહોને, ખીજે વર
ક્યાં છે ?

મન્યુ—વર ખીજ મળી આવશે

અબ્ર—પણ એમને તે ગ્રહ વર્ષકળ ઉપર બહુ શ્રદ્ધા છે, અને જોશીને પરમેશ્વર માને છે. જોશીએ કહ્યું છે આ ગ્રહ શિવાય ખીજે એક પણ મળતો નથી

મન્યુ—જોશી કાચો રાહુલાલ હુંડીઓ કે ? એ તો લુચ્ચાનો પોર છે. અને તમે શું એમ માનો છો કે ફર્નિટુરેખરના આ જન્માક્ષર ખરા છે ?

અબ્ર—હું તો એમાં કાંઈ સમજતી નથી. જન્માક્ષર ખન્માક્ષર તો મહેં નજરે પણ દીઠા નથી. હું તો મહારે એ જ કહ્યા કરું છું કે મહારી ખાર વરસની કુમળી કુટડી દીકરી પચાસ ધેરસનો બુઢાને નથી દેવી.

મન્યુ—એ ને તો સાઠ્ય થયાં છે, બાઈ સાઠ્ય !

અબ્ર—(ગભરાઈને) હેં, હાય ! હાય ! મહારી દીકરી, તહારે શું થશે ?

મન્યુ—ખહેન, રોયાથી શુ ફળ છે ? હિમત રાખી ઉપાય કર્યા વગર કોઈ પણ આફત મટે નહિ.

અબ્ર—હવે હું શો ઉપાય કરું ? મહારા નસીબમાં જ દુઃખ છે.

મન્યુ—ઉપાય માત્ર એક જ છે. હિમત રાખીને કરવાનું છે. (છોકરીયો તરફ જુલે છે.)

અબ્ર—ખહેન, તું અને શશી જાઓ પાછલી મેડીમાં જઈ ફા-જદાર સાહેબ માટે પીવાનું પાણી અને પાનસોપારી કરી લાવો. (છોકરીયો જાય છે)

મન્યુ—લગ્નને બે મહિના છે, ત્યાં સુધી તમારે કાંઈ પણ વિશ્વતા ખતાવવી નહિ; વિદ્યુત્પ્રસાદ તરંગપુર સામાન લેવા ગયા છે,

તે હજી ત્યાં થોડા દિવસ રહેશે, ત્યાં સુધી તમારે ત્યાંથી સામાન મંગાવવા કાગળ લખવા અને સર્વજ્ઞાને આ કાર્યમાં હવે તમે અતુ-કૂળ છો એવો દેખાવ રાખવો, અને પછી લગ્નને આગલે દિવસેજ તમે અને તમારી બે છોકરીઓએ રાત્રે એકદમ હુ કહુ એમ છૂપી રીતે ઘર છોડી ચાલ્યા જવું •

અબ્ત્ર—(આશ્ચર્યથી વિચાર કરી) પણ ભાઈ એથી તો મહારા નામને ઉલટું લાંછન લાગે •

મન્યુ—તમારી સાથે છોકરીઓ હોય પછી શું લાંછન લાગે ?

અબ્ત્ર—ભાઈ ! જગતના લોક કેવા નિંદાખોર છે એ તમે નથી જાણતા ? •

મન્યુ—પણ તમારી સાથે ગાડીવાન અને બે સિપાઈ શિ-વાય કોઈ પણ પુરૂષ હોય તો ખોટી પણ વાત થવાનો સંભવ કની ! મહારી સ્ત્રી અને પુત્રી અને તમે ત્રણ એટલાં જ એક ઘોડાગાડી તૈયાર રાખી તેમાં અહીંથી ચારજ ગાઉ ઉપર પરરાજ્ય છે ત્યાં જાઓ.

અબ્ત્ર—(જરા વિચારી) ભાઈ ! તમારો ઉપાય તો ઠીક છે. હમારા ઉપર ખરી દયાથી જ કહોછો; પણ સાહસ મહુ છે, મહારી હિંમત કેમ ચાલે ? લોકના ડર કરતાં મધુમુખનો ડર ઘણો છે.

મન્યુ—એ જાણશે તો વાતને ?

અબ્ત્ર—મહારી મહોટી છોકરીએ એની ન્હાની પહેનને કહ્યું હશે કે વરઘોડો આવતાં પહેલાં હું ફૂલે પડીશ, કે ઝેર ખાઈશ, તે વાત એણે એના આપને કહી અને આપે લગ્નને મધુમુખને કહી ત્યારથી છોકરી પાછળ તો ચૈત્રી પેરા મૂક્યા છે, નિશાળે જતી પણ અંધ કરી છે, અને રાત્રે દહાડે એના બાતમીદાર ફરે છે, આ તમે આવ્યા છો તે વાત પણ જાણશે અને એમના મનમાં અવળું ભરવશે, તો મહારે પાછી બ-

મણી પીડા અને બમણી ચોંકીયો થશે, એટલે મહાઈ શું ચાલવાનું છે ? માટે ભાઈ, હવે તમે જાઓ અને હમારે માટે જીવ બળતો હોય તો પ્રભુ પાસે માગો કે એ ડોસો જ લગ્ન થતા પહેલાં મુ બાઈ જાય અને ત્યાં મરકીથી ધૂસડાઈ જાય.

મન્યુ—પ્રભુ તમારું સાંઠું કરો બહેન ! પણ મ્હને આમાંથી કાંઈ સાંઠું ફળ થવાની આશા નથી તમે સૂચિત છો એટલે તમારી હિંમત ન ચાલે, પણ દીકરીને ઉગારવાનો ઉપાય આ એક જ છે.

અભુ—ભાઈ ! એ ઉપાય કરવા જતા મધુમુખ તમને હમને બધાને સપડાવે, અને ખીજા જૂઠાં આળ માયે આવે, અને લગ્ન જખ મારીને કરવું પડે; છોકરી આવડી મ્હોટી થઈ ને પોતે ના કહી સકે એવું કાયદામાં કાંઈ હોય તો આપણે ફાવીએ; આપણે આમાં રહીએ અને છોકરી પોતે જ ના કહે.

મન્યુ—છોકરી પોતે ના કહે તો કદાચ રોકાય. કાયદામાં તો છોકરીને બિચારીને કાંઈ સત્તા નથી, પણ છોકરી પોતે જો ઉધાડી રીતે ના કહે તો પછી હમે સર્વે ઉધાડી રીતે તેની મદદે આવીએ અને રોકીયે.

અભુ—(નિશ્વાસ નાખી) છોકરી ના તો કહે છે પણ બાપ જ આડા મઈ બેઠા છે તેનું કેમ ? મ્હને તો કાંઈ પણ રીતે દુઃખસાગરમાંથી ઉગરવાનો આરો જડતો નથી, હું તો ઇશ્વરને આધીન થઈ બેઠી છું. જે થવાનું હશે તે થશે એમ ફરી મન વાળું છું.

મન્યુ—તમારી જ હિંમત ના હોય તો હમે સાચાર છીએ; પણ હજી બે મહિના બાકી છે ત્યાં સુધીમાં તમે વિચારી જુવો;

કાંઈ પણ ખતી સકે. એમ હોય તો મ્હને તુરત ખબર આપજો. હું તમારી પાસે એક છૂપી પોલીસનો, આદમી ત્રીજો ચોથો મોકલીશ, તે ખબર કાઢી જશે, તેને કહેજો. હાલ તો હું જઈ છું. (છોકરીયો પાણી તથા પાન સોપારી લઈ આવે છે.)

અભ્ર—હા ભાઈ ! તમારી દયાનો હું ક્યાં પાડ વાળીશ ? પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરશે. (ખત્રે જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—પૂર્વન્યપુર—મધુમુખરામનું ઘર.

શ્રીમુખી—શશિ ! આપણે કાલે શનીવાર છે તે સવારની નિશાળ છે, અને આ ગરબાનો હજી થઈ રહ્યા નથી તે શું કરીશું?

વિદુકલા—કાલ્યનો દહાડો નહિ જઈએ વળી.

શશિરેખા—અને પછી આપણા નંબર જશે તે ?

વિદુ—નંબરનો હજી આવતા મહિનામાં ધણાએ જશે.

શ્રીમુખી—આવતે મહિને બધાં લગ્ન છે તેથી કે ?

શશિ—ઓ વિદુ ! કાલ્ય આપણે આ ગરબે ફરીયે; (અદ્રિ-ક્ષતાને) કેમ બહેન તું આવતી રહી ? હમે ગરબે ફરવા આવીએ છીએ ને ?

વાનાછે, તેથી કેટલી બધીઓ ગાવા આવી છે ?

શશિ—કેમ ગરબે નથી ફરતુ કોઇને ? ત્યારેતો હુંએ નથીજતી

વિદ્યુ—એસને અહીયાં, જરા થાક ખાઈને 'વાતો કરીયે; ઓ શ્રીમુખી ! આજ બધાંને કહેલું દુધ પાવાનું હતું તે કેમ હજી નથી હોંચાયું ? હવે તો ગાતે ગાતે બધાના બાંટા બેસી ગયા.

શ્રીમુખી—જેને આપણને કોઈ આપતું નથી. અને ઉપર મેડીયે બધા ભાયડાઓએ ક્યારનું પી લીધું

શશિ—ઉપર વળી ભાયડા આવ્યા છે કે ?

વિદ્યુ—હા જેને પેલા પહેલે બેઠા એ ત્હારા બનેવી

શશિ—જે વિદ્યુકલા ! ત્હારે મ્હારી બહેનની મફકરી કરવીનહિં.

વિદ્યુ—એમા ત્હને ખોટું શું લાગે છે ? ત્હારી બહેનને નથી લાગતું ને ત્હને શેનું લાગે છે ? ત્હારા વરનું કહીએ તો તું લગાડજે

અદ્રિ—(નિશ્વાસનાંખી) બહેન વિદ્યુકલા ! તું અમસ્તી હમને શું કામ ચીડવે છે ? મ્હારી મા જાણશે તો વળી વધારે દુઃખીથશે.

શ્રી—પણ અદ્રિલતા ! એમાં તને શું ખોટું લાગેછે ? આ પંદર દહાડા પછી તું પરણીશ એટલે એ શશિરેખાનો બનેવી થશે કે નહિં ?

શશિ—પરણે તોકની ? હમે તો લક્ષને પહેલે દહાડેજ ગા-મમાંથી જતાં—

અદ્રિ—(શશિનો પગ દાખીને) શશિ જે ત્હને કાલિન્દીમાશી બોલાવે —

અદ્રિ—(સ્વગત) મૂર્ખા શશિએ બધો ધાણ બગાડ્યો હાય ! હાય ! હવે આ વાત બે દુષ્ટાઓ મધુમુખરામને કહ્યા વગર રહેવાની છે ! પણ સમઝી નહિં હોયતો, જેહ જરા વાત કઢાવી લઉં કે

સમઝી કે નહિં ? (શ્રીમુખીને) શ્રીમુખી ! હું હમણું પાણી પીને
આવી તે વખતે શશિ શુ કહેતી હતી ?

શ્રીમુખી—એતો કહે હમે તો પરણવાનાજ નથી, હમે તો
કુંવારાં રહી મહેતીજીએ થઈશુ.

અદ્રિ—ગાંડી છે. આપણામાં વળી કુંવારાં રહેવાતુ હોય તો
સાફસ્તો. પરણ્યા નગર છૂટકો છે ?

વિદ્યુ—તહારી બહેનતો એવુ એવુ બોલે છે, કાલે નિશાળે
રજામાં કહેતી હતી કે હમે સ્વયંવર કરી કોઇ મહોટા નડજ કે
દાકતરને પરણીશું, કે મડમો થઇ જઈશુ.

અદ્રિ—(ચિતાર્યા) એ ગાંડી છે. નિશાળમાં તહમે પરણ-
વાની વાતો કરો છો કે બણો છો ?

શ્રી—એક વાગ્યાની રજામાં તો વળી વાતો કરીયે સ્તો.

અદ્રિ—ચાલો, હવે તો હું ઘેર જઈછું (ગરબા આગળજમને)
શશિ ! ચાલ્ય જઇએ બહુ મોટું થયું.

શ્રીમુખીઅનેવિદ્યુકલા—હમે પણ સુધ જઇએ; સવારે પાછાં
નિશાળે જવુ છે.

અદ્રિ—(સ્વગત) સમઝી હશે કે નહિં ? પરણવુ નથી એ
હું કહુંછું એતો બધાએ જાણે છે, પણ જતાં રહીશુ એમ શશિએ
કહ્યું હોય તે આ બે જણીઓ સમઝી હોય એમ લાગતું નથી. પછી
તો કોણ જાણે. પ્રભુ કરેને મન્યુકુમારે દયા લાવો ઉપાય સૂઝાડ્યોછે
તેમ બા હિંમત રાખી કરે; પણ જો આ છોકરીઓ શશીનું કહેવું
સમઝી ગઇ હશે તો જરૂર મધુમુખને કહેશે અને બમણી ચોક્કી
રહેશે મન્યુકુમાર આવી ગયા તે વાત એણે જાણી અને ત્યારથી
વધારે જાપતો રાખવા માંડ્યો છે, તેથી બાની હિંમત ઉલટી ધટીછે;

તો જોઈશું, અને તમે જીવતા હોશો તો ખતાવીશું. (જ્ઞાનેંદ્રરાય અને ઇન્દીવરકુમાર ધ્રુવેશ કરે છે.)

ગગન—પૂછો આ માસ્તર સાહેબને, એમનાં વહુ લક્ષમાં ગયાં હતાં.

મન્યુ—માસ્તર ! તમે આ પક્ષમાં, અને તમારાં વહુ આ ડોસલાના લક્ષમાં ગયાં એ સાચું કે ?

જ્ઞાનેંદ્ર—જીવો સાહેબ ! હમે ઇન્દુશેખરનાં પડોશી અને વિદ્યુત્પ્રસાદનું મોસાળ અને મ્હાં સાસરું પડોશમાં એટલે સાહેબ—

મન્યુ—તેમાં શું ? એવા બાદરાયણસંબંધ આવા પ્રસંગમાં બાજી ઉપર ચૂકવા જોઈએ. મધુમુખે તો હમને સર્વેને વરઘોડે જવાનાં નહોતરા મોકલ્યાં હતાં.

જ્ઞાનેંદ્ર—ના સાહેબ મ્હારે ત્યાંથી વરઘોડે કોઈ ગયું નહોતું; માત્ર લક્ષ વખતે વિદ્યુત્પ્રસાદને ઘેરજ મ્હારી સ્ત્રી ગઈ હતી.

ગગન—નહિં કેમ માસ્તર ! તમારો છોકરો તો વરઘોડામાં કારભાર કરતો હતો, અને તમારી સાળી તો ગીત ગાતી હતી.

રવિ—માસ્તર, હવે ખરૂં જ કહોને કેન્તમારા ઘરમાં તમને કોઈ ગાંઠતું નથી. તમારો મારી મ્હોં લાલ રાખવામાં શો ફાયદો ? આપણો પક્ષ સત્યને અવલંબી રહેલો છે, માટે હરેક કાર્યમાં આપણે તો સત્યજ ખેલવું; કેમ વાર ?

જ્ઞાનેંદ્ર—સાહેબ તે કાંઈ તમારાથી અજાણ્ય છે ? પણ આ કાર્યમાં મ્હોં જાણીને આગ્રહ ન કર્યો. કોઈ પણ આપણામાંથી જય અને તે વળી ભૈરામાંથી તો ત્યાંની બધી વાત આવે તો આપણે—

રવિ—હવે જીવરામ બટ શું કામ થાઓછો ? તમારું ચાલતું નથી એટલુંજ ખસ—

ઘન્ટીવરકુમાર—હવે એ વાત જવાબો, પણ આપણે જે છેલ્લી યુક્તિ આ બે કન્યાઓને છુપાવવાની ધારી હતી તે 'પણ કેમ ન ફાવી એ સમજાતું, નથી.

જ્ઞાનેન્દ્ર—બિચારી અબ્રસુન્દરીનું પતિ આગળ કાંઈ ન આશ્ચર્ય.

રવિ—તમારૂં સ્ત્રી આગળ નથી ચાલતું એમ. તમે અબ્રસુન્દરીને પરણ્યા હોત અને તેમ્નારી સ્ત્રી વિદ્યુત્પ્રસાદને પરણી હોત તો કીક—

ઘન્ટીવર—(રવિનન્દનને) બસ હવે માસ્તર સાહેબની ઘણી હકા ન કરો. કદાચ ખોટું લાગે.

મન્યુ—ખરી હકીકત એમ છે કે અબ્રસુન્દરી અને એની બન્ને છોકરીઓએ હિંમત તે કરી હતી પણ મહેં જે દિવસે એને વાત કરી તે વાત એણે ભોળપણમાં છોકરીઓને પછીથી કહી દીધી અને તે પછી કાર્તિકી પુનમને દિવસે મધુમુખને ત્યાં ગરબા વખતે ન્હાની છોકરીએ બાળકબુદ્ધિથી વાતમાં ને વાતમાં મધુમુખની છોકરી અને સાળીના દેખતાં બોલી દીધું કે હમે તો લગ્ન પહેલાં ગામમમાંથી જતાં રહીશું; તે વાત એ છોકરીઓએ મધુમુખને કહી દીધી; ત્યારથી બિચારી અબ્રસુન્દરી ઉપર વધારે જાપતો રખાયો, અને છોક-છોક્રે દિવસે સવારે મહેને ના કહેવડાવી. ભાગ્ય બિચારાનું !

રવિ—મધુમુખની છોકરી પણ એના જેવી છે કે શું ?

ગગન—અરે બાર વરસની છે, પણ મધુમુખને માથે લગ્ન-રાવે એવી છે.

જ્ઞાનેન્દ્ર—પરનિંદામાં શું ફળછે? હવે કાંઈ યયું તે ન યયું થવાનું છે?, અદૃષ્ટમાં લખ્યું હોય તેજ થાય ચાલો આઠ વાગ્યા, જમવાનો વખત થઈ ગયો, જઈએ.

(રજનીભૂપણ પ્રવેશ કરે છે.)

ગંગાન—એસા જરા આ રજનીભૂષણ આવીયા ને તમે જાણો તે ઠીક નહિ, અને વળી આજ વરકન્યા વદાય થાય છે તેનો વરઘોડો જોવો નથી ? હમે તો સર્વ એટલા માટેજ એકા છીએ; અહીંથીજ જવાનો છે.

રવિ—માસ્તર ગભરાતા હશે કે વળી એમની સ્ત્રી પુત્ર કે પુત્રી વરઘોડામાં હોય તો આપણે પાછા પ્રશ્ન કરીએ.

કેમ નારાઠાચાર્યજી ! તમે પણ વરઘોડો જોવા આવ્યા છો કે ?

ગંગાન—તમે વરઘોડે નથી ગયા કે શુ ? હમે તો ધાર્યું કે તે દિવસે નાલ્ય મેળવી તેમાં તમે ઈન્દુશેખરનો પક્ષ કયો તેથી તમને તો ભણમાં જવાનો આગ્રહ થયો હશે ?

રજનીભૂષણ—મહે ઈન્દુશેખરનો પક્ષ કયો જ નથી; તમારી સમજદાર થઈ લાગે છે.

મન્યુ—ઈન્દુશેખરનો પક્ષ ન કયો, પણ આપણા પક્ષના વિરુદ્ધ તો થયા કે નહિ ?

રજની—કેવી રીતે ?

રવિ—વિરુદ્ધ પક્ષમાંથી ગેલો ગારડીશમ બોલ્યો કે “ ભણ કરવાં ન કરવાં, કન્યા કહોને દેવી ન દેવી એ વિશે નાત્યનું કાંઈ કામ નથી. પરંતુ આપણામાંથી જે કાંઈ ગમે તે નાત્યના માણસનું ખાય છે, ગમે ત્યાં ચઢા પીએ છે, બજારમાંથી જલેખી, ભજ્યાં ખાય છે, અને આગગાડીમાં ખાય છે પીએ છે વગેરે અનાચાર કરે છે તે સર્વેને આજને આજ નાત્ય બહાર મૂકવા જોઈએ. ” તેને તમે પુષ્ટિ આપી કેમ વાંચે ?

રજની—મહે પુષ્ટિ આપી ?

મન્યુ—પુષ્ટિ વળી કેમ નહિ ? તમે કહ્યું કે આપણામાંથી

કેટલાક શિખાસૂત્રસંક્રાંતિલક્ષની પરવા રાખતા નથી તેમ જ સ્ત્રી પુરુષોનો પોશાક પણ અનાર્ય થઈ ગયો છે, ન્હાયા પછી પગ ઈન્દ્રિય જોલતાં અચક્રાતા નથી તે સર્વ નાત્યે બંધ કરવું જોઈએ.

રજની—મહે એમાં ઈન્દુશેષરના પક્ષનું શું કહ્યું ? મહારો મત જાતિબંધનના તરફમાં છે. તેથી મહે આટલું સામાન્ય રીતે કહ્યું.

રવિ—(આશ્ચર્યથી) સામાન્ય રીતે કેમ; તે દિવસે આ ગંગા નવિહારીનો છોકરો નાત્યમા શાક પીરસતો હતો તે Vegetable, Pumpkin, Vegetable એમ ઈન્દ્રિયમાં પીરસતો હતો, તેનું ઉદાહરણ સુદ્ધાં આપ્યું તે સામાન્ય રીતે કહ્યું કહેવાય કે વિશેષ રીતે ?

રજની—મહારો, મતજી કે વર્નાક્યુલર માણસોએ વર્નાક્યુલર રીતિનીતિ, વર્નાક્યુલર ભાષા, અને વર્નાક્યુલર પોશાક રાખવો જોઈએ, અને તે બાબત નાત્યવાળાઓએ દેખરેખ રાખવી જોઈએ.

મન્યુ—નાત્યવાળાઓ કશી વાતમાં કાંઈ કરી સકતા નથી એ ઉધાહરણ છે. સારાં કાર્ય તેમને હાથે નથી થતાં એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોયું, તમારા કહ્યાથી નાત્ય માગફતે પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો. એ તમે જાતે જોયું મૂળવાત બાળુ ઉપર મૂકી આડી વાત જ થઈ; તે આડી વાતનો લાભ લઈને, રવિનન્દને આપણામાં મધપાન ધણું છે તે બંધ કરવાનું કહ્યું ત્યારે તમે પણ શુરસે થયા, અને ધણુના પગ તળે રેલો આવે તેથી સર્વે એકદમ શુરસે થઈ વેરાઈ ગયા એ આપણી નાત્યની મીઠીગોનો ઢંગ ! એવા લોકથી શાં સારાં કાર્ય થવાનાં છે ?

ઈન્દ્રીવર—હવે એ વાત જવાબો માસ્તર ! ખેસો જરા આજના વર્તમાનમાં આજ વિષય ઉપર રાતડેનું ધણુ ઉત્તમ ભાષણ આપ્યું છે તે વાંચવા લાગુકરો.

જ્ઞાનેન્દ્ર—વાંચો ત્યારે, હમે સર્વે સાંભળીએ છીએ.

ઈન્દીયથ—(વાંચવા માંડે છે.) (સૌદામિની પ્રવેશ કરેછે.)

સૌદામિની—આપાજી ! જન્મવાની વખત થઈ છે.

(નેપથ્યમાં—“હમે ઇડરીયો ગઢ જીત્યારે આનંદ ભયો ”)

સૌદામિની—ઓ પેલો વરઘોડો આવ્યો; આ ક્યાં ગઈ આ !

(કેકાવતી અને હિરણ્યનદ્રિની પ્રવેશ કરેછે)

કેકાવતી—(રમોડામાંથી એકદમ દોડતી આવી) સૌદામિની !

જે આ તપધાને બોલાવ્ય, આ બારીએ બધું દેખાશે.

રવિ—ચાલો ચાલો, ગગનવિહારી, ચાલો નીચે જઈશું ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—નારે, અહીં ઉપરથી બધું દેખાશે.

(ફરીથી નેપથ્યમાં—“ હમે ઇડરીયો ગઢ જીત્યારે આનંદ ભયો. ”)

ગગન—હવે તો પાસે અવાજ આવ્યો હો ! દાકતર ! રહેવા ઘોં વાંચવાનું.

(રવિ—વાંચવાનું હમેશનું છે, આ વરઘોડો જશે તે પાછો નહિં આવે.

ઈન્દીવર—કેમ વાર ? મન્યુકુમાર ચાલોને આ બારી ખાલી છે, આપણે ત્યાં ઉભા રહીએ.

મન્યુ—મહારે એ દુષ્ટનું મ્હોં જોવું નથી.

(નેપથ્યમાં—“ કૃપા કૃપી અંબે મારી માવડી, પૂર્યા મનના મનોરથ સર્વ ઉત્તરો રિપુ ગર્વ. ”)

મન્યુ—હું તો આ શબ્દ પણ કાને ન પડે માટે જાઉં છું ધરના છેક પાછલા ખંડમાં (જાય છે.)

કેકાવતી—કેમ વાજાં નંગારાં બંધ છે ? (વરઘોડામાંથી મ-
દનનન્દન ઉપર આવે છે)

રવિ—કેમ મદનનન્દન ! વાજાં કેમ બંધ છે ?

મદનનન્દન—પોખ્યમા વાજાનાં હતાં પણ મ્હોટે રસ્તે આ-
વ્યા કે પોલીસે રખચિકો આગી, આજની રખચિકો લેવી ભૂટી ગયા
હતા એટલે વાજા અહીં બંધ છે, પોખ્યમાં જઈશુ એટલે વાગશે.
(મદનનન્દન પાછો વરઘોડામાં જાય છે.)

ગંગાન—અરે ભૂટી ભૂટી કાઈ નથી ગયો; હું, સર્વ જાણું છું.
તે દિવસે રસ્તે જતાં મ્હોટે રસ્તે કેટલાક છોકરાઓએ વરરાખને, માટીના
લોચા માર્યા હતા; તેથી આજ વાજાં વગાડવાની રખચિકો જાણીને
લીધી નથી કે વરઘોડે આવ્યો કાઈ જાણે નહિં.

કેકાવતી—પણ આં બાયડીઓના ઘાટા વાજા કરતા આગળ
વધે એવા છે તો; બાયડીઓ છે તો આગળીને વેઢે ગણાય એટલી,
પણ છે કેવી જખરીઓ !

સૌદામિની—પેલી શ્રીમુખી અને વિધુકલા મ્હારા કરતાં ન્હા-
ની ન્હાની છે, પણ કેવે મ્હોટે અવાજે ગવડાવે છે !

રવિ—આ માસ્તર સાહેબના વહુ અને દીકરીના અવાજ પણ
આગળ પડતા બધા સંભળાય એવા છે; કેમ વાર ?

કેકાવતી—પેલી જોતે નલિનીની ખેડેને બાળવિધવા થઈને ઠાક
શે ક્યો છે ? કાઈ જાણે કે વિધવા છે ?

સૌદામિની—અને નલિની અને મધુમુખની વહુ કેવી લાંબા
લાંબા હાથ કરી ગવડાવે છે.

કેકાવતી—આપણા સાચું જોઈ જોઈને ગાય છે.

હિરણ્યનન્દની—લૂગડાં ધરેણાં તો ખારસાં પહેર્યાં છે; પણ
ગાતાં મ્હોં કેવાં બગાડે છે અને પહેાળાં કરે છે !

રવિ—વરરાગનું મ્હોં પાનથી લાલચોળ છે; પાધડી પણ કેવી ઠાઠથી મૂકી છે. શાખાશ ! ડોસા, શાખાશ !

(વરઘોડો ધર આગળ આવે છે) (વરઘોડામાંની સ્ત્રીઓ ગાય છે—“શત્રુ થર થર થર થર કંપીયા, માછ એ સઉ તમારા પ્રતાપ, કૃપા છે અમાપ,—થયો જય સત્યનો.”)

સૌદામિની—આ ! આ ગીત કાંઈ નવું છે; આપણે લગ્નમાં ગાઈએ છીએ તેમાંનું નથી.

કેદાવતી—મધુમુખે નવું બનાવ્યું હશે.

રવિ—એ શું બનાવતી'તી ? એને જૂઠ્ઠા પૂરાવા બનાવતાં આવડે છે. આ ગીત તો ઘણું કરીને જરા—આગળ સાંભળવા દો એટલે કહું—

(શ્રીમુખી અને વિધુકલા મન્યુકુમારના ધર તરફ હંચાં ડોકાં કરી લાંબા હાથ કરી મ્હોટે અવાજે ગાય છે—“અ'બા આપ કૃપાથી કારજ સીધ્યાં, ફરડ્યાં ફરડ્યાં સત્યનાં નિશાન, શુ" સમજે નાદાન,—થયો જય સત્યનો.”)

રવિ—આ ગીત તો ત્રીશેક વર્ષ ઉપર મહીપતરામ રૂપરામ હંજાંડ જઈ આવ્યા પછી તેમની નાત્યમાં ભારે તકરાર થઈ હતી તે દરમીયાન તેમના પક્ષમાં કેટલાંક લગ્ન નિર્વિધ થયાં તે પ્રસંગે બોળાનાથ સારાભાઈએ રચ્યું હતું તે છે.

ગગન—તે આ દુષ્ટ મધુમુખ પોતાના પક્ષમાં ગવડાવે છે અને આ નીચ કાર્યને સત્યનો જય ગણાવે છે. (વરઘોડો જાય છે.)

કેદાવતી—વરઘોડો અંજો ઉભો રહ્યો નહિ તો !

હિરણ્યનન્દિની—શશિરેખા તો ફિશોર કરતાં બે બહુત ઉચી

દેખાતી હતી અને અદ્વિતતા તો ડોસાની દીકરીની દીકરી નેવડી જણાતી હતી.

સૌદામિની—અધીયોના બરોબર ઠાક જોવાયાએ તહિં

રવિ—વરઘોડો જરા ઉભો રહ્યા હોત તો આપ્તુ ગીત સંભળાત.

જ્ઞાનેન્દ્ર—આપણને કેખો ઘણું ઉમાં રહી સકે નહિં.

રવિ—ઉમાં રહ્યાં હોત તો માસ્તર પોતાની જીને ઝાઝીવાર જોધને ઉઘટા બળત મિયારા !

ઈન્દીવર—હજી ગીત સંભળાય છે હો !

(નેપથ્યમાં—“આશાપૂરી આશાપૂરી માણ્યે, ઝળકાવ્યાં સત્યનાં નિશાન, દીધાં વરદાન—થયો જય સત્યનો ”) (સર્વે જાય છે.)

(ખીજે અંક સમાપ્ત)

—(૦)—

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—કુંકુમશંકરનું ઘર.

કુંકુમશંકર—જરા ઉઠે રાણી !

નિદ્રાવતી—(ઉંઘમાં આળસ મરડતા) કેમ, અસારથી આજ કેમ ઉઠ્યા ! હજી તો રાત્ર છે.

કુંકુમ—મહતે તો ભયકર સ્વપ્ન આવ્યું તેથી ઉઠ્યો છું; માટે જાગો હવે.

નિદ્રા—(જવાબ દેતી નથી.)

કુંકુમ—કેમ રાણી સાંભળ્યું કે નહિ ? મહતે સ્વપ્ન આવ્યું.

નિદ્રા—તેમાં મ્હારે શું ? તમને સ્વપ્ન આવ્યું માટે મ્હારે જાગવું ?

કુંકુમ—પણ ભયંકર સ્વપ્ન હતું, રાણી ! ગોરાણીને બદલે રાણી કહુ છું તોએ નહિ ઉડે.

નિદ્રા—(જરા જાગત થઈ) ગમે તેવું ભયંકર હોય પણ તમે જીવતા છો એટલે હવે શું ?

કુંકુમ—પણ પાછલી રાતનું સ્વપ્ન ખરું પડે તો ભોગ મજે હો ?

નિદ્રા—(ઉડીને) તમે તો પૂરું ઉંઘવાએ દેતા નથી; રાતે નવ વાગે સૂતી હતી અને આંખે મીંચી અને ઉઘાડતામા તમે ઉઠાડી; હજી તો આંક પણ નથી વાગ્યા.

કુંકુમ—પણ સ્વપ્નાથી હું તો જાગ્યો.

નિદ્રા—જાણ્યું તમારું સ્વપ્ન. દવપ્નાં ખરાં પડતાં હોય તો હું તો રોજ મરી જતી હોઉં.

કુંકુમ—સ્વપ્નાં ખરાં નથી પડતાં એમ કેમ જાણ્યું ?

નિદ્રા—મ્હને ઘણું ખરું સ્વપ્નાં આવે છે કે તમે નદીમાં ડૂબી ગયા, ગાડીતળે ચગદાઇ ગયા, પણ એમાં હજી સુધી ખરું પડ્યું નથી.

કુંકુમ—નદી ઉપર શ્રાવણ માસ, અધિક માસ, વગેરે મ્હોટાં મ્હોટાં પર્વને દિવસે લોકનાં લૂગડાં સાચવવાં, ચાંદ્રા કરવા એશીએ છીએ, પણ કાંઈ સાં આપણે ન્હાતા નથી એટલે એ ભય નથી.

નિદ્રા—વાર, પણ તમને શું સ્વપ્ન આવ્યું ?

કુંકુમ—મ્હને સ્વપ્ન આવ્યું કે ઈન્દુશેખરને ઘેરથી મળેલી બધી રકમ મધુમુખ લઇને નાશી ગયો, અને આપણને એક પાઈ પણ આપી નહિ.

નિદ્રા—ત્યારે તમે આજ ત્રણ ત્રણ મહિનાથી ઘડા ખાઓ છો ને એણે હજી કાંઈ પણ આપ્યું નથી ? મહેં તો' જાણ્યું તમે લઈને બારેબાર બાજે મૂક્યા હશે.

કુંકુમ—લગ્ન થતા પહેલાં જોશીને એક હાજર આપ્યા અને મહેને પાત્રશે મળ્યા તે શિગ્ર્ય હજી કાંઈ મળ્યું નથી; લગ્ન થયા પછી આપીશું કહ્યું પણ તેને આજ છ મહિના થયા પણ કાંઈ મળ્યું નથી.

નિદ્રા—એટલામાં છ મહિના થયા ! હાશ ! હાશ ! મહારે તો બધું ઉંઘમાં જ ગયું.

કુંકુમ—(જરા સ્નેહથી) રાણી ! તમારું નામજ નિદ્રા-વતી છે ને ?

નિદ્રા—(જરા ખેદથી) રાણી કહો છો પણ ધન રાણી ને-ટલું ક્યાં છે ?

કુંકુમ—છે તો ધણુએ અને મળશે ધણું; પણ આ મધુમુખ દગો ન કરે તો.

નિદ્રા—એતો કાયદો બણેલો તે દગો કરે નહિ.

કુંકુમ—અરે રાણી ! કાયદા બણેલા જ કાયદા તોડે; અને મધુમુખ કાંઈ કાચો નથી; આજ છ મહિનાથી વાયદા કરે છે પણ કદા પ્રમાણે ધર આગળ મળતો નથી. ધરમાં હોય છે તોએ બહાર ગયા છે એમજ નોકર હમને તો કહી હાંકી કાઢે છે.

નિદ્રા—ત્યારે તમે એને આગિતો જઈ પકડો; એ દગો દેશે તો શું કરીશું ?

કુંકુમ—આંખ મીચીને ઉંઘી જઈશું

નિદ્રા—ત્યારે ફરીયાદી કરોને.

કુંકુમ—લાંચ રૂશવતની ફરીયાદીઓ થતી હશે ?

નિદ્રા—રાહુલાલને બોલાવીને પૂછો કે શું કરવું ? હું તો મહારે હવે જાઉં છું દાતણ પાણી કરે આજ નહોતર આવ્યું છે કે ચૂસો સળગાવું ?

કુંકુમ—આજ તો ભૂખ જ નથી. રાત્રે ખાર વાગે ધનુશે-ખરને ત્યાંથી જમીને આવ્યા હતા.

નિદ્રા—ઠીક ત્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે કરુંજો; મહારે તો અગી-યારશ છે એટલે એકવાર સાંઝરે જ ખાવું છે; હું તો જાઉં છું (જાય છે.)

કુંકુમ—અરે મધુસુખ ! તું મહેને દગો દર્શાવે? હમે ત્રણ છીએ ને તું એક છે. કાંઈ નહિ ચાહે તો નાત્કવાળાને ઉશ્કેરી ત્હારી ત્હી-કરીની વાત ઉપાડી ત્હારી પૂરી ફેરવેતી તો કરીશું જ ! બિચારો રાહુલાલ ! કેટલી મહેનતે કામ કરી આવ્યું અને હવે બિચારો મહારી પેટે ધક્કા ખાય છે. મહારી તો રાણી ગાદી છે તે કાંઈ જાણતીએ નથી ને પૂછતીએ નથી; રાતના આઠ દશ કલાક ઉંઘવાનું અને બપોરના ત્રણ કલાક ઉંઘવાનું તેમાંથી પરવારે તો પૂછે કતી? બિચારી ભોળી છે, પણ જોશીની જૈરી તો વસમી છે તે રોજ એને પેલી રકમ માટે પજવે છે; ઠૂંઠીયોએ ખરાબ છે તે મધુસુખની ચીડ જૈરી ઉપર કાઢે છે, તેથી રોજ ધરમાં જંગ મચે છે. નવ વાગી ગયા; જોશી આવવો જોઈએ હવે. (રાહુલાલ તથા કૂર્મશંકર પ્રવેશ કરે છે)

આવો મહારાજ ! આવો શંકર !

કૂર્મશંકર—કહો મહારાજ ! હમે તો હવે છેક નિરાશ થઈ ગયા છીએ. આટઆટલી મહેનત કરી અને કાંઈ જ પ્રાપ્તિ નથી; આ કરતાં તો મન્યકુમારની આગ્રા માની હોત તો લાભ હતો.

કુંકુમ—શું એણે કહ્યું હતું ?

કૂર્મ—એણે કહ્યું હતું કે વિધિ કરાવવા જવું નહિં; અને નહિં જાયો તો તમારા દીકરાને પોલીસમાં ચાકરી અપાવીશ.

રાહુલાલ—અરે એતો ન કર્યું તે હીક જ થયું. આપણે બ્રાહ્મણને પોલીસમાં કેમ કાઢે ? ગમે તે જાતિને અડકવું પડે; મડદાંને અડકવું પડે; અને નાત્યમાં જમવા જવાનુંએ બાગ્યે બને. લાડુનો ઠડકો મહોમાં નાખ્યો હોય અને ચોરીધાંધલ થાય. કે અડધું ખાધા વગર કાસવું પડે; એ ધંધો આપણો નહિં; આપણે તો આપદાદાથી ચાલ્યાં આવેલાં ભિક્ષાવૃત્તિ, કર્મકાંડ જ્ઞેશીપણું, વૈદપણું, ગોરપદુ એજ કાવે.

કૂર્મ—પણ તેમાંએ દગા થવા માઝ્યા, જ્ઞેશીમહારાજ! આપણા ભિક્ષુકો સાથે ધનવાન શુદ્ધસ્થો દગો કરવા લાગ્યા એટલે કલિયુગનું પૂર્ણ બળ સમજવું.

રાહુ—હુંતો ધારૂં છું ઇન્દુશેખરેજ દગો દીધો. નહિંતો મધુમુખ દગો કરે એવો નથી.

કુંકુમ—ના જ્ઞેશી ! ઇન્દુશેખરે બધી રકમ મધુમુખને હસ્તક કરી છે. એ વિશે મહે ઇન્દુશેખરના શુભાસ્તા પાસેથી ચોપડા જોઈ ખાત્રી કરી છે.

કૂર્મ—હારે આપણે હવે શું કરવું ?

રાહુ—એની સ્ત્રીને કહીશું ? એના ઉપર સ્ત્રીનું રાજ્ય ધણું છે. બહાર બહુ હુશીયારી દેખાડે છે પણ ઘરમાં ગાય જવો છે.

કૂર્મ—એના શુભાસ્તાને કાંઈ લાલચ આપીશું ?

કુંકુમ—જૂઓ મહારાજ, શાંટ પ્રતિ શાંઠ્યં કુર્યાત્ અને વિવસ્ય વિવમૌષધમ્ એ વેદવાક્ય પ્રમાણે કરો. એની છાકરીની વાત નાલમાં ચર્ચાય છે એવી ખૂમ એને કાને જાય અંતે પછી આપણે આપણું કામ કાઢી લેવું ?

કૂર્મ—પણ તેમાં કાંઈ વટાળ ગણાશે? પરનાતીલા સાથે એ ખાયછે એ તાત્ત સિદ્ધ થવી જોઈએ.

રાહુ—સારે એનો છોકરો મધ પીએછે એ વાત ઉપાડોને?

કુંકુમ—મહારાજ, એ વાત નહિં ચાલે; એતો આપણનેજ નડશે. એનો વાત જ જવા દો, મધનુ તો નામ પણ દેવામાં પાપ છે.

કૂર્મ—(જરા હશીને) ખરું ગોર મહારાજ; એતો બધું ઠીક જ છે.

કુંકુમ—એની દીકરીની વાત જ ઉપાડો; મ્નેચ્છ સાથેનો જોજનવ્યવહાર તો આપણે સિદ્ધ નહિં કરી સકીએ. પણ મ્નેચ્છના ધરનાં પાન સોપારી એ ખાય છે એટલું સિદ્ધ થશે તો બસ; યુનામાં પાણી આવે તે નિષિદ્ધાચાર કયો કહેવય્ય અને તે માત્ર આપણુ અનુમાન છે એમ નથી. આપણે અનેકવાર એને એ મહેલ્લામાં પાન આવતી રસ્તે જોઈએ અને કદાચ અનુમાન કરીયે તો પણ નાલની રૂઢિ પ્રમાણે પ્રયક્ષ પ્રમાણ કરતાં અનુમાન પ્રમાણે વધારે બલવાન ગણાય.

કૂર્મ—(જરા સંભારીને) મહારાજ મ્હને યાદ આવ્યું; એનો પિત્રાઈ મરી ગયો સારે એણે મૂછો ન્હોતી ઉતરાવી એ વાત ઉઘાડી છે, તે ઉપાડો.

રાહુ—પણ તેને તો આજ ત્રણ વરસ થઈ ગયાં. અને એ વધીલો તો ત્રણ વરસની મુદતનો કાચદો લાવશે તો !

કૂર્મ—નાલમાં વળી કાચદો શો ? પણ ગોર મહારાજ ! તે વખતે કોઈ બોલ્યું નહિં એ તકરાર લાવી સકશે અને સાર પછી બધાએ એની સાથે સંસર્ગ રાખ્યો છે, માટે આખી નાલ્યે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ ઠરશે તો ?

કુંકુમ—તે વખતે નાલના બન્ને આગેવાનોનો એક કેસ હતો તે એણે વગર ફીએ માથે લઈ તેમને છતાંબ્યા હતા; તેથી કોઈ

ખોલ્યું નહિ; અને હવે એ વાત ઉપાડતી વાજખી નથી

રાહુ—નાસ ગંગા કહેવાય તે કદી અપવિત્ર થાય જ નહિ; અને તેમ છતાં પણ તે પછી શ્રાવણીઓ ત્રણ આવી ગઈ તે વખતે આપણે સર્વે પંચગવ્યાદિથી શુદ્ધ થયા છીએ.

કુંકુમ—તેમ મધુમુખ પણ થયોછે, માટે એ વાત જવાબી, અને ફજેતો જ કરવો હોયતો એની દીકરીની વાત કાઢો.

રાહુ—પણ એમા માલ નથી. આપણી આખી નાલની ફજેતી થશે; એવી વાતમાં ખીજાં બધાંની વાતો નીકળે માટે આપણે એકાદ મહિનો રાહ જુઓ અને તે અરસામા બે ચાર પાંચ સાત ધક્કા એને ઘેર ખાઓ.

કુંકુમ—આપણે કાલે સાંઝરે એના ઘર આગળ બેસવું અને કારણથી આવે કે તેજ ઘડીએ પકડવો અને વાત કરવી

રાહુ તથા કૂર્મ—હા એ ઠીક છે. આજા મહારાજ !

(સર્વે જાય છે).

° અવેશ ૨ જો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—મધુમુખરામનું ઘર.

કુંકુમશકર—કેમ, વકીલ સાહેબ છે કે ઘરમાં ?

સિપાઈ—કારણમાં ગયાછે. હજી આવ્યા નથી.

કુંકુમ—ભલે જો આપણે બેસો; હમણાં આવશે.

સિપાઈ—કારણમાંથી બારોબાર ફરવા જવાના છે.

રાહુલાલ—આરે તો ભાઈ આલો પાછા; એમનો કાંઈ નિયમ છે આવવા જવાનો ?

કુંકુમ—(ધીમેથી) અરે મહારાજ ! તમે ઠગાશો નહિં. એણે તો સિપાઈ આદમીને કહી મૂકેલું કે આપણને દેખે એટલે આવું જ કાંઈ કહી પાછા કાઢે, આપણે લુચ્ચા સાથે લુચ્ચા જ થઈએ. (સિપાઈને) ઓ મીયાં સાહેબ ! હમારે તો વકીલ કરવાનો છે હમારે કચેરીમાં કેસ છે અને કાલ્યની મુદત છે આટે કાંઈ ગુમાસ્તો હોયને બોલાવોને ? (ગુમાસ્તો એકદમ બહાર આવે છે).

ગુમાસ્તો—કેમ ભાઈ શું છે ? સાહેબ બહાર ગયા છે તમારે કાંઈ કામ હોય તો કહો.

કુંકુમ—હમારે વકીલ સાહેબની સલાહ લેવી છે; અને વકીલ કરવો છે.

ગુમાસ્તો—હા બેસો, આ વકીલાતનામું આપું તેના ઉપર સહીયો કરીદો, પછી જ્યારે મુદત હોય ત્યારે સલાહ લેવા અને હકીકત કહેવા પાછા આવજો.

કુંકુમ—હમારે તો કાલ્યની મુદત છે, એટલે આજજ વકીલ સાહેબને મળીને જ જઈશું.

કૂર્મ—શંકર ! આપણે પેલા મુંબાઈવાળાને ઘેર આજ સંધ્યાકાળે જમવા જવાનું છે તે વાર નહિં થાય ?

કુંકુમ—જમવાનું ઘણુંએ મળશે; આજ નહિં તો કાલે; પણ સાહેબ પકડાવા કઠણ છે.

રાહુ—કાલે શેનું ? આજ જરા મોડા જઈશું તો ખીજ પંગતે બેશીશું. (મધુમુખરામ પ્રવેશ કરે છે).

મધુમુખ—(જરા આશ્ચર્યથી) અહો મહારાજ ! આપનાં પગલાં આજ ક્યાંથી ? ઘણે દહાડે દર્શન થયાં.

કુંકુમ—આયુષ્માનૂભવ ! મહારાજ હમે ઘણીવાર આપની પાસે આવી ગયા, પણ આપનાં દર્શન થતાં નહોતાં એટલે—

મધુસુખ—(ધડીયાળ જોઈને) સિંપાઈ ! જો ગાડીવાળાને હું ગાડી ઉભી રાખે, મહારે પાછા બહાર જવું છે. (આજ્ઞાને) મૂંઢેવો ! હું આજ નરા જરના કામસર રોકાયો છું, મારે ફરી મીઞવાર પધારશો ?

કુંકુમ—મહારાજ ! હમે કાંઈ આપને ઘણીવાર રોકીશું નહિ. માત્ર એક જ પ્રશ્ન વિષે સલાહ લેવી છે.

મધુસુખ—શું કાંઈ કેસ બેસ છે ? બેસો બેસો હું જરા રહા પીને આવું. આપ રહા પીશો ?

કૂર્મ—ના મહારાજ ! અમે એ ચીના લોક અને સાહેબ લોકનો પીધેલો રહા પીતા નથી.

મધુસુખ—બલે તો હું જરા અદર જઈ આવું. (બચછે)

રાહુ—કુંકુમશંકર ! એ પાછો આવશે. ખરો કે પાછલે દારે થઈને જતો રહેશે ?

કૂર્મ—આવશે તો ખરો.

કુંકુમ—પેલી પેલા ઝોરડામાં બારીએ બેઠી શેવે છે એ એની છોકરી શ્રીમુખી.

કૂર્મ—પેલી કે ?

કુંકુમ—રાહુલાલ ! જરા આમ આવી બેશ એટલે ખરો-ખર હેખાશે.

રાહુ—અરે એને જોઈને શું કામ છે ? આપણે આપણું માગતું મળે એટલે બસ.

કુંકુમ—પણ જોતો ખરો મૂર્ખા ! જીવ્યા કરતાં જોયું બહું કેવી સુંદર છે.

(મધુસુખ પ્રવેશ કરે છે)

મધુસુખ—કોણ સુંદર છે ?

કુંકુમ—આ ભીત ઉપર શકુન્તલા જન્મતું ચિત્ર છે તહેમાં મેનકાની આકૃતિ કેવી સુંદર છે એ વિષે હમે વાત કરીએ છીએ.

મધુસુખ—કહો મહારાજ ! શી આત્મા છે ?

કુંકુમ—મહારાજ વિનંતી એટલી જ કે હમે આપની આત્માઓ માથે ચઢાવી, કેટલું જોખમ વેઠ્યુ અજો સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરી આપ્યું, પણ અમને હજી કાંઈ બદલો મળ્યો નહિ.

મધુસુખ—(જરા અચકાઈને) જુઓ મહારાજ ! દુનિયાની રીત કેવી છે ? તમે ભિક્ષુક લોક તે અધીરા થયા અને હું ગૃહસ્થ તેથી જરા ધીરજ રાખી એટલે છું બાકી મહારી અવસ્થા તમારા જેવી જ છે, મહેં કાંઈ ધનના આશા રાખી નથી. મહારે તો માત્ર ઈન્દુશેખરની પ્રીતિની જ આશા હતી પણ તેમાં પણ—

કુંકુમ—મહારાજ ! આપને તો સર્વ વાતે લાભ થશે; અને આપ ગૃહસ્થ છો, કમાઓ છો, એટલે ધીરજ રહે; પ્રીતિ પણ આપના ઉપર અનેક સ્ત્રી પુરોની હશે; પણ હમે ગરીબ બ્રાહ્મણ, હમને આવી તરેહની પ્રાપ્તિ શિવાય ખીન્નું કાંઈ મળે છે ? કબૂલાત પ્રમાણે જો મળ્યું હોત તો આજ છ 'છ' મહિનાનાં બ્યાજ પણ ખાધાં હોત.

મધુસુખ—ભલે સારે હું જઈશ સારે કહીશ. પણ મહારે એ કાંઈ હવે સાંભળતો નથી. ગરજ સરી કે વૈદ વેરી એમ થયું છે. હવે તો બધી વાતમાં વિદ્યુત્પ્રસાદનું જ સાંભળે છે.

રાહુ—(કુંકુમશંકરને ધીમેથી) એ તલમાં તેલ નથી હો ! આલો હો હવે આપણે આ પણ જશે અને પેલાના ધરનાં રસ લેંચીએ જશે.

કુંકુમશકર—(રાહુલાક્ષના પગે ચૂંટીયો ખણીને) બેશ ! બેશ ! જોશી ! ! અધીરો શુ થાય છે ?

કૂર્મ—મહારાજ ! પણ હમે કાંઈ મફત કાર્ય કરાવ્યું છે ? સામાન્ય લક્ષમાં મળે તે પણ મળ્યું નથી.

મધુસુખ—મળશે; મહા વગર રહેશે ? તમારું કાંઈ જવાનું નથી. બ્રાહ્મણને દાન દેવાનું ધરમાં રખાય નહિં. એ ઈન્દુશેખરની ભૂલ છે.

રાહુ—બ્રાહ્મણને અસંતુષ્ટ રાખવા એ અપશુકનનું ચિન્હ છે; એમાં સારૂ ફળ નહિં થાય

• કુંકુમ—સારૂં ફળ થાઓ કે ખોટું થાઓ; પણ આપણને આપેલી પ્રતિજ્ઞા આમ તૂટે તો ઠીક નહિં આપણને મળવાનું મળવું જ નોંધએ; નહિ તો પછી એ તો દુર્વાસા જેવું થઈ બેસે. કાષ્ઠો બ્રાહ્મણ અને ભૂખ્યો બ્રાહ્મણ શુ ન કરે ? નાલ જલમાં કીતિ ખોવી હશે માટે આમ સહે છે.

મધુસુખ—હવે હું જાઉં છું. આપ કાલે પાછા આવજો. હું એને પૂછીને જવાગ દેશિ.

કુંકુમ—પૂછવાનું કાંઈ નથી; હમે, મહારાજ ! બધું ભરમમાં કહીએ છીએ તે સમઝો જાઓ; આપને ઈન્દુશેખરે બધું આપ્યું છે. આપની પાસેથી ચૂકવી આપો; નહિં તો પરિણામ અનિષ્ટ થશે.

મધુસુખ—મહારાજ ! તમે મને ધમકાઈ દેધને શું કામ કાઢી લેવાના છો ? તમે શુ મહારા ઉપર દીવાની ફેજદારી કરી સ્થાપના છો ? તેમ થાય તો કરી લ્યો. મહારી સાથે સારૂં રાખશો તો મળશે, નહિં તો પછી—

કુંકુમ—મહારાજ ! હમે તમારી સાથે સારૂં રાખવાના ન

હોષએ તો પૂછો. આ રાહુલાલને; ચાર દિવસ ઉપર ગાર્ડીરામ સાથે મારામારી થતે થતે રહી ગઇ; આપના વિષે આહું અવળું બોલ્યો તેથી મ્હારે એને સારી પેઠે કહેવું પડ્યું.

મધુસુખ—શું મ્હારે માટે બોલ્યો ?

કુંકુમ—એ વાત કરવા જેવી નથી. હું તો માત્ર એટલું જ કહું છું કે હમે આપના જ છીએ.

મધુસુખ—પણ એ ગાર્ડીએ શું કહ્યું ? હું એના ઉપર કશી રિયાઝ કરું.

કુંકુમ—અરે સાહેબ ! એણે ન કહેવાનું કહ્યું છે. એમાં સાર નથી.

મધુસુખ—પણ મ્હારે જાણવું જોઇએ.

કુર્મ—આપના ધરમાંની રીતભૂત વિષે ગમે તેમ બોલ્યો.

રાહુ—છેવટે કહે નાત્ય મળી તેના વિશે તજવીજ થવી જોઇશે.

કુંકુમ—તેથી હું કોંધે ભરાયો અને લઢયો.

મધુસુખ—ભલે તેથી કાંઈ થવાનું નથી.

કુંકુમ—એ શું કરી સકે ? ચારે સાહેબ ! હમને હવે શું કહો છો ?

મધુસુખ—તમે એ ત્રણ દિવસ પછી આવજો; હું તેડવા મોકલીશ. તે ઢરમીયાન હું ઈન્દુશેખરને મળીને બધું નક્કી કરી લેઇશ.

કુંકુમ—ઠીક, જેમ આજ્ઞા. (ત્રણે જણુ જાય છે.)

મધુસુખ—હવે છૂટકો નથી. હવે કાલે બધી રકમ એક માંથી ઉપાડું છ મહિના વ્યાજ બાધું એટલું જ બસ; નહિં તો વધારે લોભ કરવા જતાં કદાચ આ બ્રાહ્મણાઓ નાહક સુશીબતમાં લાવી મૂકશે; મ્હારે માથે સુધારાવાળા બધા શત્રુ છે, અને તેમાં

જો નાલવાળા ઉપડે તો એ મંગા મહતે ફળેત કર્યા વગર રહે નહિ.
માટે એ ત્રણ દિવસમાં આ બ્રાહ્મણોએ અને પેલા જહેરીયા વિ-
ત્રપ્રસાદને ડામ ફાટી છૂટકો કરવો. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—મર્જન્યપુર—મધુસુખરામનું ઘર.

વિદ્યુતપ્રસાદ—કેમ સાહેબ ! મહતે કેમ તેડાંવ્યો છે ?

મધુસુખ—આવો પ્રસાદ, બેસો. હવે આપણે મધું નક્કી કરી
નાંખવું જોઈએ.

વિદ્યુતપ્રસાદ—હા, પણ મહારી સ્ત્રી માંદી છે એટલે હાલ
કાંઈ મોકલી સકાય નહિ; હવે લગ્ન થઈ ગયું, હવે ઉતાવળ શી છે;
જરા એની માને ઠીક થશે એટલે છોકરી સાસરે જશે.

મધુસુખ—હું તે વાત નથી કરતો; હું તો હિસાબની વાત
કરું છું.

વિદ્યુતપ્રસાદ—ઠીક તમે કહો ભાઈ.

મધુસુખ—ઈન્દુશેખરના કહ્યા પ્રમાણે મહારે તમારો હિસ્સો
આપવો જોઈએ.

વિદ્યુતપ્રસાદ—મહે એ કિસ્સો વાંચ્યો છે; પણ રવિનન્દને
આ લગ્ન બાબત લખ્યો છે તે કની ? વાંચીને ક્રોધ ચઢે એવું છે
તેથી મહે તો ફાડી નાંખ્યો ને વળી તમે મહતે પાછો તેનો તે
આપવા ક્યાં નીકળ્યા !

મધુસુખ—ના ના, હું તો તમારા ભાગની વાત કરું છું.

વિદ્યુતપ્રસાદ—મહારે ગરીબને વળી બાગ કેવો ને વાત શી ?

મધુસુખ—(જરા અચકાઇને) અરે જરા પાસે આવીને બેસો. હું કહું છું તમને જે રકમ આપવાની છે તે લેશો કે નહિ ?

વિદ્યુતપ્રસાદ—જેમ તમે કહો તેમ કરું મહારે તો તમારો આધાર છે. ઈન્દુશેખરરાયજી અર્તે આપ બે જાણુ મહત્તે તારનાર છો.

મધુસુખ—ત્યારે તમારી રકમ લેશો અને મહત્તે પહોંચ આપો.

વિદ્યુતપ્રસાદ—મહારે ઘેર કાચ બોચ જાપી.

મધુસુખ—(સ્વગત) અરે ખહેરખાં ! તહારી બૈરીની શી અવસ્થા થતી હશે ! પણ એને મહાવરો પડી ગયો હશે. (ચાસન) હું કહું છું પાવતી લખી આપો.

વિદ્યુત—પાવલી શેની ?

મધુસુખ—(ધાંટો પાડી) પાવલી નહિ. રકમ પહોંચી છે એમ લખી આપો.

વિદ્યુત—તમે લખો હું સહી કરી આપું.

મધુસુખ—પણ એવડી મહોટી રકમ ક્યાં જમે કરાવશો ?

વિદ્યુત—જમ્યા પછી આવું ?

મધુસુખ—ના ના; હું કહું છું એ રકમનું શી રીતે વ્યાજ ખાશો ?

વિદ્યુત—મહત્તે પ્યાજ ભાવતાં નથી.

મધુસુખ—(હશી પડીને) પ્રસાદ ! તમે ખરાબર સાંભળો, પાસે આવો.

વિદ્યુત—સાહેબ ! આ શીયાળે ઠાઠ્ય ધણી પડી તારથી મહત્તે જરા કાનનો વ્યાધિ વધ્યો છે નોકરી ન્હોડવી પડી તેવામાં સખત પીડા હતી, તે વળી ઈન્દીવર દાક્તરના ઓસડશી નરમ પડયું હતું હાલ પાછુ દરદ હપડયું છે, માટે આપ જરા મહોટે અવાજે બોલજો.

મધુસુખ—(મહોટથી) અંદરના ઓરડામાં ચાલો. (સ્વગત)
મહોટથી બોલી રસ્તે જતા લોકને સંભળાવવાનું છે, કેમકે બહેરખાં !
ત્હારી અક્કલ મારી ગઈ છે તે સુઠ્ઠાને—

વિદ્યુત—ચાલો ત્યારે (બંને અંદરના ખંડમાં જાય છે.)

મધુસુખ—હ્યો ગણી હ્યો.

વિદ્યુત—(ગુણે છે.)

મધુસુખ—(સ્વગત) આવડી મહોટી રકમ આ બહેરખાં-
માં મૂકશે ? કોઈ પણ ઉપાયે આપણે જ એ રકમ રાખવી. બહે-
રીયાની અક્કલ પણ બહેરી થઈ ગઈ છે, એટલે સમજાવતાં વાર
નહિં લાગે.

વિદ્યુત—થઈ ગયા.

મધુસુખ—પ્રસાદ ! હું પૂછું છું રકમનું શું કરશો ?

વિદ્યુત—બ્યાને મૂકીશું.

મધુસુખ—ક્યાં ?

વિદ્યુત—શૈરો લઈશું મુંબાઈના કે પછી ખીન્ને કહીલા; ન-
હિં તો કોઈ બેંકામાં મૂકીશું.

મધુસુખ—મહારી સલાહ માનો તો હાલ શૈરો લેવાનો વ-
ખત નથી; મુંબાઈની મરકાને લીધે ત્યાંની મિલોનું શું થશે તે કહે-
વાય નહિં; અને ત્યાં નુકસાન થાય તો ખીન્ન ગામોની મિલોના
ભાવ વધી જાય; માટે તેવા વખતમાં શૈરો લેવા એ જોખમ ભરેલું
છે. બેંકા પણ મુંબાઈમાં જ છે, તેનું પણ શું થશે તે કહેવાતું નથી
તેથી એ બેમાંથી એક પણ કરશો તો હતા એવા થઈને રહેશો.

વિદ્યુત—ત્યારે તમે કહો તેમ કરીયે, આપણે કાંઈ એવા ધંધા
કર્યા નથી. તોફરી કરતા ત્યારે પગાર આવતો તે ખાતા, અને ત્યાર-
પછી અરજીયો વગેરે લખી ખાતા.

મધુસુખ—એ રકમ તમે મ્હારે ત્યાં જ રાખો, હું તમને વ્યાજ આપીશ.

વિદ્યુત—શું વ્યાજ આપશો ? આઠ આના ?

મધુસુખ—હાલના વખતમાં એટલું બધું વ્યાજ કેમ અપાય ? સરકારી લોતોનું વ્યાજ ત્રણ ટકા થઈ ગયું; મરફી અને દુકાળને લીધે નાણાંની ભીડ થઈ ગઈ; તેવા વખતમાં આઠ આના તો શું પણ ચાર આના પણ તમને કોણ આપવાનું છે ? ત્રણ આના મળશે માટે મરજી હોય તો મૂકી જાઓ.

વિદ્યુત—એ તો બહુ થોડું; ચાર આના આપશો ?

મધુસુખ—(સ્વગત) ઘણું ખર્ચવામાં માલ નથી (ચાસન) ઠીક મૂકી જાઓ.

વિદ્યુત—જરૂરનું જ લખાણ ફરવાનું હોય તે કરો એટલે હું જાઉં.

(મધુસુખ દસ્તાવેજો લખાવી લાવે છે તે ઉપર વિદ્યુતપ્રસાદ સહી કરીને જાય છે.)

મધુસુખ—ચાલો પીડા પતી જો સુરચંદ ! આ રકમ બધી આપી આવ્ય પેલો આજ સવારે આવ્યો હતો તેને; બાર આના વ્યાજ આપવાને એ કંપૂલ છે, માટે તુરત આપી ખાતું પડાવી આવ્ય; એટલે આપણે આઠ આના લેખે પડશે; અને સિપાઈને કહે પેલા બ્રાહ્મણોએ તેડી લાવે. (ગુમાસ્તો જાય છે.) હવે એમને ખોલાવવાની હરકત નથી. પેલો ગોર લુચ્ચો છે એ કાંઈ આમ સમજશે નહિ, અને તેને લીધે પેલા ખીન્ન બે પણ આપણા હાથમાં નહિ રહે, ત્રણેને જૂદા જૂદા ખોલાવું ? પણ એ બંને પેલાને પૂછ્યા વગર પગલું નહિ ભરે, માટે એમને માટેતો ખીજી જ યુક્તિ કરવી.

(કુંકુમશંકર, રાહુલાલ, અને કૂર્મશંકર પ્રવેશ કરેછે.)
પધારો મહારાજ ! પધારો, ખેસો આમ પાથરેલાં ઉપર.

કુંકુમ—શી, આજા છે મહારાજ !

મધુસુખ—મહેં આપને વચન આપ્યા પ્રમાણે આજ તેડાવ્યાછે.

કૂર્મ—આપ ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલ છો, આપને હમારી દયા

હોય ન

રાહુલાલ—અપનુ વચન કદી તૂટે ન નહિં.

કુંકુમ—બ્રાહ્મણને આપેલી પ્રતિજ્ઞા તોડાય ન કેમ ?

મધુસુખ—ઈન્દુશેખરને પૂછીને નક્કી કર્યું છે; તમને જે આ-
પવાનું છે તે લઈ લ્યો, અને પ્હોચો લખી આપો.

કુંકુમ—મહારાજ ! હમારે બ્રાહ્મણને વળી પ્હોંચો લખવી કેવી ?

કૂર્મ—એ તો વણિકનો ધર્મ છે.

મધુસુખ—મહારાજ, દ્રવ્ય લેવું એ પણ વણિકનો ધર્મ છે
તો તે પણ ન કરશો.

કુંકુમ—મહારાજ, હમે તો માત્ર હમારા નિયમાનુસાર લક્ષ
પ્રસંગે જે કરીએ છીએ, તે નિમિત્ત જ લેવાનું છે તે લઈએ છીએ.
ઈન્દુશેખર ધનવાન ગૃહસ્થ તેથી કાંઈ વધારે આશા રાખીએ, બાકી
ક્રિયાકર્મ નિમિત્ત લેવું એતો બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે હમારે ખીન્ને
કાંઈ ઉદ્દેશ છે ?

મધુસુખ—પણ પ્હોંચ આપ્યા વગર મહારાથી અપાય કેમ ?

રાહુ—હમે, મહારાજ, રકમ લઈને ના કહીશું કે નથી મળી ?

કૂર્મ—હમે કાંઈને પણ પ્હોંચ આપતા ન નથી. વર્ષ પર-
પરાથી આવાં કર્મ કરીએ છીએ પણ પ્હોંચ આપતા નથી.

મધુસુખ—પણ મહારી ગાંઠચતું આપવાનું હોય તો હું ત-

મારા વિશ્વાસ ઉપર રહી પ્હોંચ વગર આપું. પણ મ્હારે તો ઈન્દુ-
શેખરને જવાબ દેવાનો છે એ તમે જાણો છો.

કુંકુમ—હમે, મહારાજ ! આપની રૂબરૂ ઈન્દુશેખરને કહીયે કે
હમને અમૂક અમૂક રકમ મળી ચૂકી છે.

મધુસુખ—(જરા ગભરાઇને) નહ, ના ! એવું કાંઈ કરવાની
જરૂર નથી. ઈન્દુશેખરને મ્હારા ઉપર અને તમ્મરા ઉપર વિશ્વાસ છે.
એટલે તેમ કરવાની જરૂર નથી પણ આ રકમો મ્હોટી છે, એટલે
રીતસર પ્હોંચ આપવી પડશે, નહિં તો મ્હારાથી તમને એક પાઇ
પણ અપાય નહિં.

કુંકુમ—ભલે, મહારાજ ! જેમ આચા.

(ત્રણે જણ પોતપોતાની રકમો લઈ પ્હોંચ લખો આપેછે.)

કુંકુમ—મહારાજ ! અમે આચા લઈએ છીએ.

મધુસુખ—કેમ કામ થયું એટલે બસ એકદમ ન્હાસવું જ !
બેસો, જરા બેસો.

કૂર્મ—હુ, મહારાજ, આચા લઉ છું; મ્હારે એક બ્રાહ્મણને ઘેર
મૃત્યુંજયના જપ કરવા જવાનું છે.

મધુસુખ—બેસો જરા; ઉતાવળ શી છે ? જોર મહારાજ !
આ વર્ષે તમારે ઠીક પ્રાપ્તિ થઈ હો ! રકમ વ્યાજે ક્યાં મૂકશો ?

કૂર્મ—મહારાજ ! વ્યાજ ખાવું એ વણિકનો ધર્મ છે.

કુંકુમ—અરે મહારાજ ! વ્યાજ કેવું ? આ મોઢવારીના દિ-
વસમાં આ રકમ કાંઈ જણાવાની છે ? કાંઈ દાણોદાણી લઈશું, જરા
ધરમાં પેણુ પડયું કર્યું સમરાવીશું, ઘણાં વર્ષથી ઘર એવાંને એવાં
છે; ખાટી રહેશે તો બૈરાં છોકરાં ઘરેણાં લૂગડામાં ખરચી નાંખશે.
ધનવાન ગૃહસ્થોનું જોઈ હમારા બિલ્લુકોની સ્ત્રીઓ પણ લૂગડાલ-
તામાં બહુ પૈસા ખરચતી થઈ છે.

રાહુ—અને વળી હમારે ગરીબને તો કાઢને સાંધી કરને રકમ કાઢી હોય ત્યાં પણ ભરવી પડે હમારે વ્યાજ ખાવા જેટલી રકમ ભેગી થાય જ ક્યારે !

મધુસુખ—(સ્વગત) બ્રાહ્મણા•ડગે એવા નથી. એમને જેટલા ખર્ચે છે એટલામાં જ બસ. કેમ ગોર મહારાજ ! હવે વિદ્યુત્પ્રસાદને કહી છોકરીને સાસરે મોકલે તેમ કરો.

કુંકુમ—હા મહારાજ ! પણ હાલ એની સ્ત્રીને મંદવીડ ચાલે છે

મધુસુખ—પણ તે હાલ ન્હાની છોકરી સાસરે કાંઈ જવાની નથી; માટે મ્હોટીને મોકલે તેમ કરો, કેમકે આપણે હવે જે કાર્ય માથે લીધું તે બરોબર પાર ઉતારવું જોઈએ.

કુંકુમ—હા મહારાજ ! આપણું કર્તવ્ય છે, અને આપણે માથે જ બધું છે; જેમ બનશે તેમ તાકીદ કરવાનું કહીશ. હવે અમે આજા લઈએ છીએ. (ત્રણે જાય છે.)

મધુસુખ—ચાલો એ પણ પત્યા. વિદ્યુત્પ્રસાદ બલો માણસ ખરો. આ બ્રાહ્મણાઓ ઠગાયા નહિં. પણ એમની દરેકની રકમમાંથી જેટલો રાખ્યા છે એટલાથી જ સતોષ માનીશું લુચ્ચો ગોર ! ઇન્દુશેખરની રૂબરૂ મહને લઈ જઈ ખરી રકમ કુટલી તે કઢાવવું હતું. ગોર મહારાજ ! તારા જેવા સત્તર બ્રાહ્મણાઓને મ્હેં ઘોઈ પીધા છે. તારાથી હું ઠગાઈ ? ચાલો હવે એ બધી રકમમાંથી કાંઈ ધર્માદા આપીએ; નહિં તો કદાચ આવડી મ્હોટી રકમ ખચે નહિં. પણ ધર્માદા કુટલી આપવી ? ક્યાં આપવી ? આ બ્રાહ્મણોને આખું એ ધર્માદા કહેવાય કે નહિં ? કાંઈ પર્વને દિવસે બ્રાહ્મણને જમાડીશું એટલે બસ. હવે વિદ્યુત્પ્રસાદ છોકરીને સાસરે મોકલે એટલે ઇન્દુશે-

ખરને ધીરજ આવે; અને આપણે પણ—ઈન્દુશેખરે મહારે માટે ને કર્યું છે તેટલું ખીજ કોઈને માટે નથી કર્યું એટલો આપણને વિશેષ લાભ—એણે આપેલી અને આ બધી રકમ, લઈ મુંગાઈ જઈ વેપાર કરીશું ? પણ હાલ કાંઈ જવું વાજબી નથી. જવાશે વળી; તાકીદ કાંઈ નથી. હાલ તો મારો ધંધો ધમધોકાર ચાલે છે (ધ-ડીઆળ જોઈને) અહો ન્હા વાગી ગયા ! ચાલો કોર્ટમાં જવાનો વખત થઈ ગયો. ઈન્દુશેખરને ઘેર હવે તો સંજોરે જવાશે (જાય છે)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—અનિલચંદ્રનું ઘર.

નલિની—તમે આ વિદ્યુત્પ્રસાદને કહો કે આપણી વહુને મોકલે. એની જાહેન સાસરે જાય છે, અને એને શા માટે નથી મોકલતો ?

અનિલચંદ્ર—એની જાહેનને તેર વર્ષ થયાં છે અને એને હજી અગીયાર થયાં છે.

નલિની—પરણી ત્યારે ખારની હતી અને હવે અગીયાર કેમ ?

અનિલ—પરણી ત્યારે અગીયાર વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં.

નલિની—પરણે પણ ખાર મહીના થવા આવ્યા એટલે હવે ખારની જ કહેવાય.

અનિલ—પણ ખારની હોય તો પણ સાસરે રહેવા જવડી ના કહેવાય

નલિની—પેલા દુર્મુખપ્રસાદના છોકરાની વહુ દસની હતી ત્યારથી સાસરે રહેતી થઈ છે, અને તમને ખારની પણ ન્હાની

લાગે છે ? અદ્રિલતા કેમ સાસરે જાય છે ? તેમ એની બહેન પણ જાય. 'એ તો વળી એની મા માંદી હતી, તેથી જ્યુટલા દહાડા થઈ ગયા, નહિં તો વળી આવડી મ્હોટી મા જેવડી થઈને પરણે તે તો તે જ દહાડેથી સાસરે રહે.

અનિલ—ખીજ વરને પરણી તેથી બહેલી સાસરે રહી. આપણો કિશોર હજી બાળક છે.

નલિની—પણ મ્હારે તો મ્હારા ઘરના કામકાજમાં મદદ લાગે માટે હું તો કહું છું. મ્હારે શરીરે સાફ રહેતુ નથી તે જાણી મ્હોટી કન્યા લીધી તો પણ મ્હારે તો વૈભવો એના એ રહ્યાં. લગ્ન થયે બાર મહિના થવા આવ્યા તેમા ચાર દહાડા જમવા તેડી ત્યારે જમવા વખત વધુ આવી બાકી મ્હારે તો હાથ પગ તોડવાના જ રહ્યા.

અનિલ—અદ્રિલતા એને સાસરે રહે અને મા માંદી રહે ત્યારે શશિરેખા તેની મદદમાં રહી તેની સારવાર કરે કે આપણે ઘેર આવી નકામી પડી રહે ?

નલિની—મહેને મદદ કરનાર કોઈ ના જોઈએ કેમ ? હું તો પૈતૃક કરવા જ જન્મ્યો હોઈશ ? એની મા તો કાંઈએ માંદી નથી. છોકરીએને સાસરે મોકલવી પડે માટે જૂઠા ઢોંગ કરી ખાટલે સૂતી છે; પણ સૂતે સૂતે શીરાપૂરી કરીને ખાય છે આજ સુધી તો ખીચડીને શાક પણ પૂરાં મળતાં નહિં. હવે વળી ઈન્દુશેખર સાથે સંબંધ કર્યો એટલે શીરાપૂરી ઉડાવે છે. રોજ ચાર વાગે ઉડી દળણાં દળા દળાને મ્હોટી થઈ તે હવે વળી ખાટલે લાંબી થઈ સૂતી છે.

અનિલ—બિચારી દળણાં દળા દળાનેજ માંદી થઈ છે.

નલિની—મ્હારા કરતાં તમને એની દયા વધારે હોયતો—(કિશોરચંદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

ખરને ધીરજ આવે; અને આપણે પણ—ઈન્દુશેખરે મ્હારે માટે ને કર્યું છે 'તેટલું ખીજ કાઢને માટે નથી કર્યું એટલો આપણને વિશેષ લાભ—એણે આપેલી અને આ બધી રકમ, લઈ મુઆઈ જઈ વેપાર કરીશું ? પણ હાલ કાંઈ જીવું વાજખી નથી. જવાશે વળી; તાકીદ કાંઈ નથી. હાલ તો મારો ધંધો ધંભધોકાર ચાલે છે (ધ-ડીખાળ જોઈને) અહો દશ વાગી ગયા ! ચાલો કોર્ટમાં જવાનો વખત થઈ ગયો. ઇન્દુશેખરને ઘેર હવે તો સંજરે જવાશે (ચાલે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—અનિલચંદ્રનું ઘર.

નલિની—તમે આ વિદ્યુત્પ્રસાદને કહો કે આપણી વહુને મોકલે. એની બહેન સાસરે જાય છે, અને એને શા માટે નથી મોકલતો ?

અનિલચંદ્ર—એની બહેનને તેર વર્ષ થયાં છે અને એને હજી અગીયાર થયાં છે.

નલિની—પરણી ત્યારે ખારની હતી અને હવે અગીયાર કેમ ?

અનિલ—પરણી ત્યારે અગીયાર વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં.

નલિની—પરણે પણ ખાર મહીના થવા આવ્યા એટલે હવે ખારની જ કહેવાય.

અનિલ—પણ ખારની હોય તો પણ સાસરે રહેવા નેવડી ના કહેવાય

નલિની—પેલા દુર્મુખપ્રસાદના છોકરાની વહુ દસની હતી ત્યારથી સાસરે રહેતી થઈ છે, અને તમને ખારની પણ ન્હાની

અનિલ—અભ્રમુન્દરીને જરા ઠીક થવા માંડ્યું છે. આઠેક દિવસમાં કાંઈક વધારે ઠીક થશે એટલે આપણે કહી સકીશું હાલ કહીયે તો ઠીક ના જણાય.

નલિની—ઠીક, સારે એમ પણ જોમ અને તેમ જલદી હવે તો વહુને તેડાવો. મહારાથી વૈતરૂં થતું નથી અને હવેતો વહુને ધરમાં ફરતી હરતી કામકાજ કરતી જોવાને મહારૂં મન બહુ અધીરૂં થઈ ગયું છે મહારૂં જશરીર સાજું રહેતું હોય તો કાંઈ નહિં પણ મહને તો ધડીતો ભરસો નથી. રાતે સુઈછું સારે એમ થાયછે કે સવારે ઉઠીશ કે નહિ, અને સવારે ઉઠું છું સારે થાય છે કે રાત્રી પડશે કે નહિં; તેથી વહુને તેડાવો તેડાવો કરૂંછું અને તમારે મન તો હિસાબમાં નથી જોમઠીક લાગે તેમ કરો મહારો દયા હોયનો તેડાવો. હું તો મહારે આજ છું ને કાલ નથી. તમારે બધું વેઠવાનું છે. અલ્યા કિશોર ! જોને ઉપર આવી આ પાણીનો થોટો મહને આપ્યને.

કિશોરચંદ્ર—(ઉપર આવીને પાણી આપતાં) માંકડામાંકડી સાથે રીંછ પણ હવે

અનિલ—જા તુ હવે. નિશાળે જવું નથી ?

કિશોરચંદ્ર—(જાયછે).

નલિની—ચાલો હું પણ હવે બે ધડી સૂઈ રહું. પછી ત્રણ વાગે વળી અભ્રમુન્દરીને જોવા જવું છે તે જરા વહેલાં ઉઠવું પડશે. (સવેં જાયછે).

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—ઈન્દુશેખરરાયનું ઘર.

ઈન્દુશેખરરાય—આવો મધુસુખરામ ! કેમ તમે તો પાંચ છ દિવસથી જણાયા નહોતા ?

કિશોરચંદ્ર—ઓ બા ! બહાર માંકડાંમાંકડી રમાડનાર આવ્યો છે તે ત્રસાડીયે ?

અનિલ—ઇન્દુશેખરના ધર્ આગળ એ રંમૃત થવી જોઈએ.

નલિની—ભાઈ ! તું હવે એવી રમતો કરાવે એવડો છે ? હવે પરણ્યો, કાલે સવારે ઘેર વહુ આવશે, અને વળી થોડા દિવસમાં બાપુ થઈશ, તોએ આમ રમીશ ?

કિશોર—બા, તું મ્હારી મશ્કરી ના કર્યે (નયછે.)

અનિલ—તું એને આજથી, વહુ આવશે, છોકરો થશે, એવી વાત ના કરીશ

નલિની—ના કેમ કરીયે ? મ્હને તો બહુ હોંશ થાય છે કે વહુ ક્યારે આવે અને ક્યારે હું એનો છોકરો બોળામાં લઈ રહીંડું. મ્હાં શરીર માંડુ સાબું, રહે તેથી મ્હને ભડંસો નથી પડતો કે હું આં સુધી જીવતી હોઈશ ખરી ?

અનિલ—શામાટે ન હોય ?

નલિની—જૂઓને મ્હાં શરીર કેટલું ઘસાઈ ગયું ? આ કબજા મ્હે કિશોરના લગ્નમાં કરાવ્યા હતા તે હમણાં કેટલા મ્હોટા પડે છે ? અને ખવાયછે પણ ક્યાં પૂરે ? પહેલાં હું બાર રોટલી ખાતી તે હવે સાત આઠમાં તો પેટ ટુલીને દડા જેવું થાય છે.

અનિલ—કસરત વગર સ્ત્રીઓનાં શરીર ખરાબ થાય છે.

નલિની—કસરત તો આખો દહાડો ધરતું વૈતરું કરુંછું તે કસરતજ છે ને ? કહોતો આ નોકર અને પાડોશણ મદદ કરેછે તે બંધ કરું; જોઈલે તમે રાજ થાઓ. તમારે કરવું પડતું હોય તો મ્હારા જોઈએ ન થાય. અને હવે તો મ્હાં શરીર ચાલતુ નથી, માટે જ રાજ તમને કહુંછું કે શશિરેખાને તેડાવો કે મ્હાં વૈતરું તો કાંઈક જોઈું થાય.

અનિલ—અબ્રસુન્દરીને જરા ઠીક થવા માંડ્યું છે. આઠેક દિવસમાં કાંઈક વધારે ઠીક થશે એટલે આપણે કહી સમીશું હાલ કહીએ તો ઠીક ના જણાય.

નલિની—ઠીક, ત્યારે એમ પણ જેમ અને તેમ જલદી હવે તો વહુને તેડાવો. મહારાથી વૈતરું થતું નથી અને હવેતો વહુને ઘરમાં ફરતી હરતી કામકાજ કરતી જોવાને મહારું મન બહુ અપૂર્ણ થઈ ગયું છે મહારું શરીર સાજું રહેતું હોય તો કાંઈ નહિં પૂરું મહને તો ઘડીનો બરસો નથી. રાતે સુઈછું ત્યારે એમ થાય છે કે સવારે ઉડીશ કે નહિ, અને સવારે ઉઠું ત્યારે થાય છે કે રાત્રી પડશે કે નહિં; તેથી વહુને તેડાવો તેડાવો કંઈં અને તમારે મન તો હિસાબમાં નથી જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો મહારો દયા હોયતો તેડાવો. હું તો મહારે આજ છું ને કાલ નથી. તમારે બધું વેઠવાનું છે. અલ્યા કિશોર ! જોને ઉપર આવી આ પાણીનો સોટો મહને આપ્યો.

કિશોરચંદ્ર—(ઉપર આવીને પાણી આપતાં) માંકડામાંકડી સાથે રીંછ પણ હતું.

અનિલ—જા તું હવે. નિશાળે જવું નથી ?

કિશોરચંદ્ર—(જાય છે).

નલિની—આલો હું પણ હવે બે ઘડી સ્થિરહું. પછી ત્રણ વાગે વળી અબ્રસુન્દરીને જોવા જવું છે તે જરા વહેલાં ઉઠવું પડશે. (સર્વે જાય છે).

પ્રવેશ પ મો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—ઈન્દુશેખરરાયતું ઘર.

ઈન્દુશેખરરાય—આવો મધુમુખરામ ! કેમ તમે તો પાંચ છ દિવસથી જણાયા નહોતા ?

મધુસુખરામ—સાહેબ ! હું ત્રણ ચાર વાર આવી ગયો, આપ ધરમાં મહોતા. કલાક કલાક વાટચ જોઈ પણ આપ આવ્યા નહોતા એટલે હું ચાલ્યો જતો. ધરમાં એકલા બેસી ક્યાં સુધી વાટચ જોવી ?

ઈન્દુશેખર—એકલા શામાટે બેસવું. હવે કાંઈ તમને કાંઈ આવકાર દેનાર નથી એમ નથી. જ્યારે ખુશી પડે ત્યારે તમે આવો જાઓ; તમારું જ ધરછે; જૂદાઈ સમજશો તો તમારી ભૂલ્ય છે. ધરમાં મહેં કહી રાખ્યું છે. તમારો મલાઓ હોય નહિં.

મધુસુખ—પણ સાહેબ ! મહારે તો અદબથી રહેવું. આજથી છ મહિના ઉપર આદ્રિલતાને છોકરી સમજી બોલાવતા અને હવે સંબંધ ક્યો એટલે જૂદી વાત. એના બાપના ધરમાં બોલાવાય, પણ અંહી બોલાવીએ તો એજ શરમાય.

ઈન્દુશેખર—તમારી શરમ રખાય જ નહિં તમે મહારા નહાના ભાઈ જેવા છો, અને મહેને શરમતો રિવાજ હવે પસંદ પડતો નથી; તેમ અતુકૂળ પણ નથી. મહારા ધરમાં કાઈ ખીજું હોયતો જૂદી વાત, પરતુ એકજ જણ એટલે—

મધુસુખ—હા સાહેબ ! મધામાં એજછે; ખીજું કોણ છે ? પરમેશ્વર દયા કરશે તો બધું ધર ભરાઈ જશે.

ઈન્દુશેખર—(નિશ્વાસ નાંખી) તે તો પ્રભુની મરજી. આપણે તો આશા રાખીએ, પ્રયત્ન કરીએ, પણ બધું અદૃષ્ટાધીન છે. વાર ! પેલો નવો વૈદ્ય આવ્યોછે, અજમેરનો બ્રાહ્મણ છે, એનું નામ ધનહરશંકર છે, તે કેવો છે ?

મધુસુખ—ધણા હુંશીયાર છે. હું એને આજ સપ્ત વર્ષથી ઓળખું છું. ધણાં ધણાં સખત દર્દ મટાડે છે, અને બધી વાતે કુશળ છે.

ઈન્દુશેખર—ઠીક ત્યારે એને બોલાવીશું, પુરસદ્ મળશે ત્યારે. હમણાં તો મહેને જરા પણ અવકાશ મળતો નથી. બિચારાં વિદ્યુત-પ્રસાદનાં વહુ માંદાં છે, તેથી સવાર સાંજ બેવાર જવું પડેછે. આજ બે ત્રણ દિવસથી જરા ઠીક ચાલે છે. •

મધુસુખ—સાહેબ, ન્હાં સાસુજીની સેવા તો કરવી જ પડશે.

ઈન્દુશેખર—(જરા હશીને) એ વૈધને તેડાવીએ કાલે એમને માટે પણ— •

મધુસુખ—સાહેબ હવે તો બાઈ સાહેબ બરોબર રહે છે ખરાંકની ?

ઈન્દુશેખર—હાલ તો એમનાં મા માંદાં છે એટલે જરા અનિયમિત ચાલે છે પણ હજી એનું મન બરોબર અહીં લાગતું નથી, અને હમેશ ચિંતાગ્રસ્ત રહે છે; કાંઈ પણ ઉપાયે એનું મન પ્રકુલ રહે એવું કરવું જોઈએ •

મધુસુખ—મહારો મત છે કે એમને વાંચવા લખવાનો શૌક છે, માટે તેમાં જ તેમને ઉત્તેજન આપવું. 'એકાદ સારી' શિક્ષક બોળી કાઢી એમને ભણાવે એમ કરો. •

ઈન્દુશેખર—પણુ સ્ત્રીઓને ભણાવવા વિરુદ્ધ તમે મહેને સલાહ આપી લાગે પહેલાં તમે એને નિશાળેથી ઉઠાડી લેવડાવી અને—

મધુસુખ—હા સાહેબ ! હું સ્ત્રીકેળવણીનો વિરુદ્ધ નથી હું તો હાલ કન્યાશાળાઓમાં ચાલતી પદ્ધતિ વિરુદ્ધ છું અને તે વખતમાં એમને નિશાળે ન મોકલવાનાં કેટલાક ખીજાં ખાસ કારણો હતાં એ આપ જાણો છો. બાકી ઘેર સારી સ્ત્રીશિક્ષકને હાથે કેળવણી આપવાને કાંઈ હરકત નથી.

ઈન્દુશેખર—મહેને પણ એ વિચાર આવ્યો હતો પરંતુ તમે વિરુદ્ધ પડશો એમ ધારી બોલ્યો નહિ; બાકી મારા ઘરમાં પીયાને

છે તે પણ નુકસાનો પડી રહ્યો છે તેનો પણ એ ઉપયોગ કરી સકે એમ છે, એનો કંઈ બહુ મધુર છે. હું પરમહંસાડે એકાએક અબ્ર-મુન્દરીને જોવા ગયો હતો તે વખતે રસ્તામાંથી એનો કંઈસ્વર સાં-ભળ્યો. એની માને કાંઈ ગીત સંભળાવતી હતી. એ ઉપાય કયાંથી પણ એનું મન કાંઈક વળશે એમ લાગે છે. પીયાનો શીખવનાર એક મડમ, અને ખીજું શીખવનાર એક સ્ત્રી એમ બે ખોળી કાઢો.

મધુમુખ—મડમ જ બધું શીખવશે

ઈન્દુશેખર—મ્હારે ઈંગ્રેજી તો નથી શીખવવું ઈંગ્રેજી શી-ખ્યાથી બેપરવા થઈ જાય એમ ભય છે.

મધુમુખ—(સ્વગત) અને ડોસાને ગાંઠે પણ નહિ. (આરામ) તો પીયાનો મડમ શીખવે; અને ખીજું શીખવવાનું શું ?

ઈન્દુશેખર—ગુજરાતી તો બધું આવડે છે. સંસ્કૃત શીખ-વનાર કોઈ હોય તો—અને આપણું દેશી ગાયન—કંઠગાન અને પી-યાનો વ્યથવા સિતાર.

મધુમુખ—એ મડમથી દેશી ગાન નહિ શીખવાય; અને એવું શીખવનાર તો નાચનારીઓ—

ઈન્દુશેખર—નારે ના, એનું નામ જ જવાબો, તમે પણ ગાયનકળામાં કુશળ છો.

મધુમુખ—પણ સાહેબ મ્હારાથી કાંઈ એમને શીખવાય ? લો ક્રમાં ઉલટી વાત થાય.

ઈન્દુશેખર—લોકની પરવા મ્હને જરાએ નથી. લોકથી હું ડર્યો હોત તો મ્હારાથી લગ્ન જ કેમ થાત; તમે મ્હારા ન્હાના ભાઈ જેવા છો. તમને હું કહું છું તે તમારે માનવું પડશે. હું ખીજનો વિશ્વાસ કેમ કરી સકું ? અને વ્યાવા ઉપાય કયાં વગર

છૂટકો નથી; માટે દેશી ગીત તમારે શીખવવું અને પીયાના માટે મડમ ખોળી લાવો, સંસ્કૃત માટે પણ કોઈ જોઈશે.

મધુસુખ—સંસ્કૃત શીખવનાર સ્ત્રી નહિં મળે.

ઈન્દુશેખર—પુરુષથી કાંઈ ખીલીવાનું છે ? આપણા વિશ્વાસ વાળો કોઈ જોઈએ; અને ઘરમાં દાશીઓ જે ત્રણ છે તે હમેશ પાસેને પાસે રહે છે, પછી કાંઈ ભય નથી અને પુરુષથી છેક દૂરની દૂર રાખ્યાથી ઉત્તરું ખોટું પરિણામ થાય છે.

મધુસુખ—જેમ આપની આજ્ઞા. સંસ્કૃત શીખવનાર તો આપણો ગોર કુંકુમશંકર છે કૌમુદી, રઘુવંશ, કુમાર, કિરાત વગેરે ભણેલો છે. માત્ર વેદીયું ઢોર નથી.

ઈન્દુશેખર—તો ઠીક અને કહો કાલથી આવે.

મધુસુખ—સાહેબ મહેને તો ક્ષમા કરો. હું મ્હારી શ્રીમુખીને મોકલીશ. એ શીખવશે.

ઈન્દુશેખર—એ બાળક શું શીખવે? એજ શીખવા જવડી છે, અને પણ સાથે લાવજો અને બનેને તમે શીખવજો.

મધુસુખ—જેમ આજ્ઞા. હવે હું રજા લઉં છું, સાહેબ. (બેઠે જાય છે).

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—વિદ્યુતપ્રસાદનું ઘર.

અબ્રસુન્દરી—સશિરેખા ! હવે એ વાંચવાનું રહેવા દે, મ્હારો જીવ અજ્ઞ કશામાં લાગતો નથી. જોતે હજી અદ્રિ આવી નહિં. કાંઈને મોકલ તેડી લાવે આજ મ્હારો જીવ ઠેકાણે નથી. પ્રસાદ પણ ક્યારના ગયા છે તે આવ્યા નહિં ?

શશિરેખા—મહેનતો આ આવી. (અદ્રિલતા પ્રવેશ કરે છે).

અબ્ર—અદ્રિ ! હું મરવા પડી છું તો પણ તું વહેલી નથી આવતી ?

અદ્રિલતા—(રોતી રોતી) હું શું કરું ? મહેનત મહારા નોકર ચાકરની પણ તાબેદાર કરી દીધી છે.

અબ્ર—કાણે ઇન્દુશેખરરાયે ?

અદ્રિ—નારે એમનાથી શું થાય ? પેલા મધુમુખરામે, બધાને ભણાવી, મૂક્યા છે અને બધા ઉપર એજ રાજ ચલાવે છે; મહારા ઉપર પણ એનોજ હુકમ; એ કહે તોજ મહારાથી બહાર પગલું ભરાય.

અબ્ર—હરો, પણ તને ખીજું તો કંઈ દુઃખ નથી કની ?

અદ્રિ—(નિશ્વાસ) ખીજું તો કંઈ નથી. (સ્વગત) પરમેશ્વર જાણે છે અને હું જાણું છું; પણ બિચારી મરવા સુતેલી માને ક્યાં દુઃખી કરે ?

શશિ—ખા, પ્રસાદ પણ આવ્યા.

અબ્ર—હીક થયું આવ્યા. તે અદ્રિ ! તું ગભરાઈશ નહિ, પણ મહેનત આજ હીક નથી. મહેનત આજનો ભરંસો નથી. (અદ્રિલતા તથા શશિરેખા રૂવે છે.) (વિદ્યુતપ્રસાદ પ્રવેશ કરે છે.)

વિદ્યુતપ્રસાદ—કેમ બે જણ શામાટે રૂવો છો ?

અબ્ર—મહારે શરીરે આજ હીક નથી. તેથી એ બે જણીયો રૂવે છે.

વિદ્યુત—કેમ શું છે તમને ? આપણે કહોતો ઇન્દુશેખરરાયનો બગણો દરિયા કિનારે છે સાં હવા ફેર ઠરવા જઇએ.

અબ્ર—ના મહારે તો કંઈ જવું નથી દીકરીના ફરનું મહારે કંઈ ખરે નહિ. તમે મહારે નાક કપાવ્યું રૂપીયા લઇને એટલેથીજ હું તો ધરાઈ ગયું છું.

વિદ્યુત—પૈસા બધાએ મધુમુખને લાજ રાખ્યા છે; મહેં ક્યાં લીધા છે ?

અબ્જ—પણુ જમે કોના નામથી કરાવ્યા ? તમારાજ નામથી એટલે તમેજ લીધા કહેવાય; હશે પણુ મહારે એ વાત કરવી નથી. હવે મહારે કેટલી ધડી છે ?

વિદ્યુત—એમ હિંમત ન હારો; પ્રભુ સાફ કરી દેશે તમે એવું ઘોલોછો તેથી આ બે છોકરીયો મુંઝાય છે.

અબ્જ—મુઝાએ એમને કેમ ચાલશે ? મહને આંજ ઠીક લાગતું નથી. (જરા આંખ મીચી મૂંઝા ખાધ પડી રહે છે).

વિદ્યુત—(ગભરાઈને) શશિ, જા, ઈન્દુશેખરરાયને તેડવા મોકલ્યે અદ્રિ ! જોને માફનીરામ વૈધને તેડી લાવવા મોકલ્ય (અન્ને જાય છે).

અબ્જ—(સાવચેત થઈ) હાય ! હા ! હું ક્યાં છું ? આ શુ ? મહારી દીકરીયો ક્યાં ગઈ ? પ્રસાદ ! પ્રસાદ !

વિદ્યુત—કેમ સુંદર !

અબ્જ—અન્ને જણીઓ બહાર છે તેટલામાં તમે જરાં પાસે આવો, મહારે તમને કહેવાનું કહી લઉં. મહને આજનો ભરંસો નથી. મહારે તો હવે જે થવાનું હશે તે થશે દીકરીયોને દુ.ખના ખાડામાં નાંખી ત્યારથી મહારે મન દુઃખી થઈ શરીરમાં રોગ પેશી ગયો છે, અને શરીર દહાડે દહાડે ધસાઈ ક્ષય રોગે પડી છું. ગામમાં એકજ સારો દાંકતર હતો તેને આ લગ્નની બાબતને લીધે આપણે દુઃખન કર્યો; અને હું ઉઠવૈધ માફનીરામને હાથે પડી તેમાં હું તમારો દોષ કાઢતી નથી. મહારા દૈવનો દોષ. હું તો ભાગ્યશાળી થાઉં છું કે તમને અને છોકરીયોને મૂકી-છોકરીયોને પણ સૌભાગ્યવતીઓ મૂકીને ભઈંછું; પણ પ્રભુ ન કરેને છોકરીયોનું બગડે તો તમે સભાજો પ્રભુ તમારે કલ્યાણ કરો (શશિરેખા અને અદ્રિલતા પાછી આવે છે).

અદ્રિ—મારનીરામતો ગામ ગયા છે.

શશિ—ઈન્દુશેખરરાય હમણાં આવેછે.

વિદ્યુત—મારનીરામ કરતાં પણ એક હુંશીયાર વૈધ આવ્યો છે, તેને ઈન્દુશેખર તેડીને આવતા હશે તેથી જરા વાર થશે. (ઈન્દુશેખરરાય અને ધનહરશંકર વૈધ સંવેશ કરેછે).

ઈન્દુશેખર—કેમ, આજ કાંઈ તખીયત વધારે નરમ લાગેછે ? વૈધ, જરા નાહ્ય બાહ્ય જૂવોને ? (વૈધ નાડી જૂવેછે).

ઈન્દુશેખર—(અદ્રિલતા તરફ જોઈ વિદ્યુત સાદને) કાંઈ આજ ચિન્હ ઠીક જણાતા નથી. (અદ્રિલતા શરમાઈને બહાર જવાનું કરેછે).

વિદ્યુત—જુદેન અહીં બેશ, કાંઈ શરમ, આપણે પાળવાની જરૂર નથી.

ઈન્દુશેખર—એમાં આ વખતે શરમ હોયજ નહિં.

ધનહરશંકર—મહેને આજ પ્રકૃતિમાં માંઘ ઘણું લાગેછે.

અબ્ર—જુદેન ! અદ્રિ ! શશિ ! ક્યાં ગઈયો ?

અદ્રિ—કેમ બા !

શશિ—(રોતી) શું છે ?

અબ્ર—દીકરીયો જરા પાસે આવો. તમે ગભરાશો નહિં. હું તમને મૂકીને જાગીં છું, પણ તમે ડાહી થજો અને માની કૃપા લાવશો નહિં.

અદ્રિ તા. શશિ—(રોતી) બા ! તને સાડ થશે, તું ગભરાઈશ નહિં.

અબ્ર—મહેને સાડ થવાનું નથી જુદેન ! અને હું હમણાં જાગી એજ ઠીક. વધારે જીવું તો શુંએ દુઃખ જોવું પડે. પ્રભુ મહેને હમણાં ઉપાડી લે એજ ઠીક

વિદ્યુત—(આંસુવાળી આખ્યે) વૈધરાજ ! કાંઈ ઉપાય નથી ? પૈસા સામું ન જોશો.

હન્દુશોખર—હાં વૈધરાજ ! એ બાબત ચિન્તા ન રાખશો.

ધનહર—મહેને આશા નથી, ક્ષય રોગની પીડા છે તે સર્વ ઘસાઈ ગયું છે. આ રોગમા અવસાન સુધી ચિત્તશુદ્ધિ રહે છે, તેથી આમ બધી વાત કરેછે. હું, ધારૂં છું એક 'કલાકમાં અવસાન થશે.

અદ્રિ તા. શશિ—એ બા ! સુન્દરીબા ! (રવેછે).

અબ્ર—બહેન !—દીક—પ્રસા—(અબ્રસુન્દરીનું મૃત્યુ થાયછે).

'(સર્વે જાય છે). (ત્રીજો અંક સમાપ્ત).

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો. .

સ્થળ—પર્જન્યપુર—કાલિન્દીનું ઘર.

કાલિન્દી—આવ્ય શશિ ! ઘણે દિવસે આવી. કેમ તું. તો કાઈ બહુ મોંઘી થઈ ગઈ જણાય છે.

શશિરેખા—મોંઘી તો કાંઈએ નથી થઈ. પણ ધરના કામ-કાજથી પરવાઈ ભારે બહાર નીકળું કની ?

કાલિન્દી—ત્હારેજ બધું કામ કરવાનું છે ? ધરમાં નોકર આકર છે ને ત્હારે માથે વળી કામ કેવું ?

શશિ—આકરને કરવાનું આકર કરે પણ ધરનાં બૈરાંને કરવાનું તે તો ત્હારેજ માથે છે. ધરમાં બીજું કોણ છે ?

કાલિન્દી—કેમ ત્હારી સાસુ નથી, શુ ?

શશિ—છે, પણ એમને શરીરે ક્યાં સાઈ રહેછે. એક દિવસ તાવ તો બીજે દિવસે શરીર ટાડુ ટાડુંજ થઈ જાય. એ દિવસ બધ-

કાશ અને ચાર દિવસ કલાકે કલાકે દસ્ત થાય. એવું ત્યાં એટલે કામકાજ શી રીતે થાય ?

કાલિન્દી—તો પણ શરીરે ઓગળતી નથી. આવું શરીર રહેતું હોય તો તો છ મહિનામાં મરી ગઈ હોય, અને તું ખાસ્સી સ્વતંત્ર થઈ હોય.

શશિ—દાકતરનું ઓસડ રોજ ત્યાં છે, પણ પીતાં નથી. દાકતર કહે છે કે ઓસડથી તમને ફાયદો નહિ થાય, કસરત જોઈએ પણ એ બિમારાંથી પથારીથી નીચે ઉતરાતું જ નથી. ખાવુંએ ત્યાં ને સૂવુંએ ત્યાં.

કાલિન્દી—ખવાય છે ખરું ?

શશિ—ખવાય તો શું ? મ્હોમી સલાદ જ નથી એટલે આજ શીરો તો કાદ્ય ભજ્યા, વળી કાંઈ ખાટી, દૂધપાક એમ મ્હોં ફેર કરે છે, ત્યારે વળી કાંઈ પોચેક પૂરી, એક બે વાડકી દૂધપાક કે શીખંડ કે એવું કાંઈ ખાય; તે એકજવાર. રાત્રે તો ફક્ત એક પ્યાલો દૂધ અને ત્રણ ચાર પૂરી. ખસ બે વખત ખાધું નખાધું કરીને સૂઈ રહે.

કાલિન્દી—આટલું ખવાય છે ને માંદી શેની છે ? તું આવી ત્યારથી ઢોંગ વધારવા માંડ્યો હશે. ત્હારા સસરા કાંઈ કહેતા નથી ?

શશિ—એતો ખીચારા રોજ ખૂમો પાડે છે; પણ કોણ સાંભળે ?

કાલિન્દી—ત્હારો વર તો ખીચારો શું કહી સકે ? ત્હારી દયા ખાઈને મા સાથે લઢે એવું એનામાં છે જ નહિં.

શશિ—(વિશ્વાસથી) પરમેશ્વર બધુંએ સાફ કરશે.

કાલિન્દી—પરમેશ્વર તો કરશે, પણ આપણે હાથ પગ જોડીને બેસી રહીએ તો કાંઈએ ન થાય. મ્હને તો ત્હાં દુઃખ જોઈ બહુ લાગે છે. સાસુઓ તો બધે એવી હોય, પણ વરમા પોતાપણું હોય તો વહુને કોઈ કાંઈ કહી સકે નહિં માટે તું—

શશિ—ધીરે ધીરે બધું સમજશે. હજી ઉમર કેટલી છે ?

કાલિન્દી—કેમ, ઉમર કેટલી ? તને પદર થયાં ને એક વર્ષે ત્હારાથી મ્હોટો છે સોળ વર્ષે તો ઘણુએ છોકરાના બાપ થયાછે. પણ ત્હારા જેવી વહુએ નહિતો.

શશિ—એમાં મ્હારું શુ ચાલે ? માબાપે જોઈ જાણીને લીધી છે. સાસુ સસરાએ જોઈ જાણીને લીધી છે. હવે તો જે ભાગ્યમાં હશે તે થશે.

કાલિન્દી—એમ હાથ પગ ભાગીને બેસીશ તો દુઃખ વગર ખીજું કાંઈ જોઈશ નહિં. ત્હારો સસરો સારો છે એટલું વળી સારૂ છે.

શશિ—સારૂ શેનું ? એ ખીચારાથી બોલાતુ નથી કોઈવાર મ્હારૂ ઉપરાણુ લઈ કહે છે તો સાસુજી ન કહેવાનું કહે છે અને એવા એવા જોમ લાવે છે કે કાંઈ વાત નહિં.

કાલિન્દી—પણ ત્હારા ઘરમાં દેકાણું નહિ એટલે કોઈ શુ કરે ? કોઈ દહાડો એ વરે ઉપરાણું લીધેલું ખરૂ ?

શશિ—(નિશ્વસનાંખી) માશી હવે એ વાત વધારે કરીને કાંઈ કારણુ નથી.

કાલિન્દી—કારણુ કેમ નથી ? તું હીઝરાયલીને હીઝરાયલી રહે છે, દહાડે દહાડે શરીરે ગળતી જાય છે, મ્હોં ઉપર તેજ નથી, પંદરની છે પણ પચાસ જેવડી દેખાય છે, તે મ્હારૂ તો કાળજી બળી જાય છે આજ સુધી હું જાણતી કે ત્હારી મા ગઈ તેથી તું આવી રહેતી હૃદય, પણ તેને બેત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં, તો પણ ત્હારૂ શરીર વળ્યું નહિં, અને ઉલટું ધસાવા લાગ્યું તેથી મ્હને જોમ પડે છે કે ત્હારા મનને દુઃખ છે. મ્હારા આગળ તું મન ખોલી વાત નહિ કરે તો ક્યા કરીશ ?

શશિ—(રોતી) માશી ! હું તમને નહિં કહું તો કોને કહીશ ? પણ મ્હારાથી કહેવાતુ નથી. મ્હારો વાંસો ઉધાડી જૂવો એટલે બધું સમજાશે.

કાલિન્દી—હાય ! હાય ! મા ! આ મ્હોટા સોળ શા ? આ બધુ શુ ? આટઆટલું સૂજી ગયું છે તે તું જાનું રાખે છે ?

શશિ—ઘણું ખરું આમને આમ થાય છે નિશાળના છોકરા-ઓ ભમાવે છે તેમ ભમે છે ને મારા વાંત્રામાં સોળ પડે એવું મારે છે સાસુ પણ એમના દેખતાં ન બોલીવાનું બોલે તેથી પણ મન વહે-માય છે, ને ઘણું ખરું માર ખાવો પડે છે હું જરા સરખે સરખી છું તે માર વૃગર માથે ચઢી ભાગીશ એમજ કાંઈ મનમાં પેશી ગયું છે.

કાલિન્દી—બહેન ! જો આડે લાકડે આડો વહે ત્હાર દળદર એમ રોયે નહિ જાય દુનિયામાં રહીએ ત્યારે દુનીયાની રીત કરવી પડે. હું તો ત્હારા જવડી હતી ત્યારથી મ્હાર તો બધુએ બચડયું છે. ત્હારું તો વળી ચારે દહાડે ભાગ્ય ઉઘડશે પણ હિમત રાખી ઉપાય કર્યા વગર કાંઈ બળે નહિ.

શશિ—ઉપાય શા ? ધીરજ રાખી અવિખ્ય ઉપર આશા રાખી બેઠી છું.

કાલિન્દી—એમ કાંઈ વળે નહિ. હું કહું તેમ કર્યું. મ્હારી સાથે આજ નહિતો કાલે પેલા સ્વામી આવ્યા છે ત્યાં ચાલ્યું અને એ મતર જતરથી કે એસડ વેસડથી કાંઈ પણ ઉપાયે ત્હારું ઠેકાણું પાડશે. એટલે સાસુ અને વર ત્હનેજ દેખે.

શશિ—(આશ્ચર્યથી) માશી ! એમાનું કાંઈ મ્હારાથી નહિં થાય હું તમારી સાથે આવું અને કાંઈ ખખર પડે એટલે બમણો વહેમ આવે ને બમણો માર ખાઈ પરમેશ્વરની ઈચ્છા હશે તેમ થશે.

કાલિન્દી—તું મ્હારી સાથે આવીશ તેમાં વળી વહેમ કોણ લાવનારું હતું ? એમ ખીકણી થઈશ તો કાંઈ વળવાનું નથી.

શશિ—માશી ! મને એ દોરા ચિઠ્ઠી ઉપર શ્રદ્ધા નથી એવા એવા વહેમને લીધે બાપે હમને બેને ફૂવામાં નાખીયો છે

કાલિન્દી—એમ ના કહીશ, શશી ! તું આવી દુખિયારી અ-

ને ખીકણુ છે. ત્હારી ખહેન તો ખાસ્સી ખુશી આનંદમાં રહે છે. અને ગાડી ઘોડે બેશી ફરતા ફરતી ઘૂંગડાં ઘરેણાં પહેરી ફરે છે, હરે છે, અને સુખ ભોગવે છે ત્હારો, વર તો દિવસે દિવસે જુવાન થશે અને એનો દિવસે દિવસે ઘરડો થાય છે, તો પણ એ નિરાશ થઇ ગઇ નથી.

શશિ—હું કાંઈ નિરાશ નથી થઇ. હમણાં દુખ છે તેથી દુઃખી થાઉં છું, ભવિષ્ય ઉપર આશા બાંધી બેઠી છું. ધણાને એમ થાય છે. બૌદ્ધ યુદ્ધિથી મ્હારાં જેવાને દુઃખ દે પણ મ્હોટા શ્રેયે બધું સમઝી જાય, અને ખાસ્સાં સુખથી દિવસ ગાજે. હું પણ એજ આશાથી જીવું છું નહિં તો આજ મ્હારૂં તેરમું થયું હોત.

કાલિન્દી—હાય, હાય ! દીકરી ! એ શું બોલે છે ?

શશિ—તેર દિવસ ઉપર હું બહુ અકળાઇને ફૂલે પડતી હતી, પણ એટલામાં ઘરમાં સસરા આવ્યાનાં પગલાં સભળાયાં એટલે ખેંચીને લાંથી જતી રહી.

કાલિન્દી—ગાંડી ! જો એવું કંઈ કરીશ નહિં; અને મ્હારૂં કંઈ માને તો પદર દિવસમાં ત્હારા ઘરના ઢગજ બદલાઇ જશે.

શશિ—માશી ! એ વાત તો મ્હારાથી નહિં થાય. માએ મરતી વખતે કહ્યું હતું કે મારી કુખ લજવશે નહિં એ વાત મારા ધ્યાનમાંથી ખસતી નથી; તમારાં કહ્યા પ્રમાણે દોરા ચિટ્ટીને મંતર જંતરમાં પડું તો મ્હારી કેળવણીને કાંઈ લાગે; મ્હારા શિક્ષકો બદલામ થાય મ્હારાથી એ વાત નહિં થાય.

કાલિન્દી—તું તો હઠીલી ત્હારી મા જેવી છે. બાપનો ગુણ અદ્રિલતાનો આવ્યો, અને તું મા જેવી હઠીલી નીકળી.

શશિ—તમે ગમે તેમ કહો. પણ મ્હારાથી એ નહિં બને. બાપે હઠીલાઇ આપી કરી છે ? બાપની હઠીલાઇથી તો આ દશાએ

આવ્યાં; તોએ માને હમીલી કહોછો ? માની હકંચ ચાલી હોત તો
આજ આમ બોલવા વખત આવત નહિં.

કાલિન્દી—ત્યારે એવા ભણેલા છો ને મહેતાજીના માન રા-
ખનારા છો તો આપની નિન્દા કેમ કરોછો ?

શશિ—ખરૂં કહોછો, માશી ! એટલું પણ મ્હારે કહેવું ઘટે
નહિં, આપ મિચારા ભોળવાયા. હમારૂં ભાગ્ય ન એવું; પછી આપે શુ
કરે અને કાંઈ પણ શુ કરે જેમ ઈશ્વરેચ્છા હશે તેમ થશે ચાલો
હવે હું જાઉં સાઝ પડવા અવી ને વાર થશે તો વળી એ બોલ
વધારે સાબળવા પડશે અને—

કાલિન્દી—જો શશિ ! છેવટનું કહું છું મ્હને ત્હારી દયા ભા-
વેછે માટે કહું છું બાકી મ્હારે કાંઈ સ્વાર્થ છે ? ત્હારૂં સાઝ થશે એ-
મા મ્હને કાંઈ લાભ છે ? ત્હારૂં સાઝ, જોઈ હું રાજી થાઉં એટલે બસ.
માટે તું વિચારીજો. હું કહું છું તે વગર ખીજો ઉપાય નથી

શશિ—મ્હારી સારી વર્તણૂક એજ ઉપાય તમારો બતાવેલો
ઉપાય મ્હારે કામનો નથી. ખોટું ન લગાડશો હવે હું જાઉં છું

કાલિન્દી—જેમ તને ઠીક લાગે તેમ ખરૂં. (બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—પજન્યપુર—રસ્તામાં.

શશિરેખા—માશીને આ શુ સૂઝ્યું ? મ્હારા ભાગ્યમાં સુખ
હશે તોજ સુખ થશે. પ્રભુ ! મ્હને કદી પણ એવા ઉપાય કરાવીશ
નહિં ! માશી ! તમેજ આવા ઉપાય સૂઝાડશો તો પછી મ્હને સારી
શીખામણ કાણ દેશે ? બહેન સુખીછે તો બહે. પણ શુ એણે માશીના

કહ્યા પ્રમાણે કાંઈ કર્યું હશે? ના! ના! એને સાસુ નથી અને
 ખીજવર છે તે પણ આવડો મ્હોટો સમઝણો છે એટલે મ્હારા જેવું દુઃખ
 ક્યાંથી હોય ! પણ એને ખીજું કાંઈ દુઃખ નહિં હોય કે માશી ક-
 હે છે તેમ ખુશી આનંદમા રહી એ ન કરે છે? કે પછી સાસુએ એ ત્રણ-
 વાર મ્હેણા માર્યા તે ખરું હશે? કાણ જાણે? એમ હોય તો નહિ !
 માશી વિશે પણ મ્હેણા માર્યા છે; એ ખરું હશે? આજ માશીના
 બોલવા ઉપરથી મ્હને પણ જ્ઞેમ તો આવ્યો. પણ માશી, મ્હારી
 માશી, મ્હારી સુન્દરીની જ્ઞેન એવી હોય નહિ, મ્હારી જ્ઞેન પણ
 એવી હોય નહિં. પણ એ ખુશીમાં તો રહે છે ખરી, મ્હારા જેવી બળી
 જેવી રહેતી નથી. સ્વભાવે સંતોષી હશે. હું અસંતોષી હોઈશ. અથ-
 વા—માશીના ઉપાય ખરા હોય ! એવી વાતો ઉપર શ્રદ્ધા કેમ રખાય !
 (જરા આગળ ચાલી) આ ઘરમાંથી કાંઈ ગાયનનો સ્વર આવે છે
 કે શું ? હા; આ મન્યકુમારનું ઘર છે તેમાંથી જ કાંઈ ગાતું હોય એ-
 વો અવાજ આવે છે. એની છોકરી સૌદામિની ગાતી હશે. જેઉં જરા
 ઉભી રહી સાંભળું—પણ વખતે વાર થશે ઘેર પહોંચતાં તો—જરાકજ
 ઉભી રહીશ. (નિપથ્યમાં. “લલના નવ થાય લગાર કામણ મંત્ર કરો;
 આ મંત્ર કરો ઉચ્ચાર વશ ભરથાર થશે”).

(આગળ ચાલીને) હા; આતો દલપતરામનું ગીત પ્રભુએ મ્હને
 સંભળાવાજ સૌદામિનીને આ ગીત ગાવાની પ્રેરણા કરી હશે ! પ્રભુ !
 ત્હારી શી કર્મણ છે ! મ્હારા વિચારને વધારે દૃઢ કરવાને જ આ ગીત અ-
 ત્યારે જાણે ગવાતું ન હોય ! હેઈશ ! ત્હારી ઈચ્છા પ્રમાણે જ હું વર્તીશ.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—અનિલચંદ્રના ઘરનો ચૌક

નલિની—કેમ વહુ ! માશીને ઘેરતો બહુ રહ્યાને ! મહેં તમને ઘણીવાર કહ્યું છે કે એ તમારી માશીની સ્નેહિત સારી નથી. હવેથી માશીને ઘેર જવું ત્યારે એકલાં ન જવું.

શશિ—ઠીક. ઘણે દહાડે ગઈતી એટલે માશીએ ઝટ ઉઠવા દીધી નહિં.

નલિની—એતો હું બધુએ સમજું છું. એમ સામે મહેંએ જવાય ઘો તે સાર નહિં. તમને ઘણુએ કહ્યું પણ તમારાથી—

(અનિલચંદ્ર પ્રવેશ કરેછે)

આનિલચંદ્ર—કેમ વળી પાછું યુદ્ધ ચાલશે કે ?

(શશિરેખાં ખીળ ખડમાં જતી રહેછે.)

નલિની—યુદ્ધ શેનું ! તમે તો હમેશ એનુજ ઉપરાણું લેતા આવો છો ? પણ કહો મહેં તમને પેલું કહ્યું હતું તેનું શું કર્યું ?

અનિલચંદ્ર—શેનું ?

નલિની—પેલો સ્વામી આવ્યો છે તેની પાસે ગયા હતા ?

અનિલ—મહેં તમને ઘણીવાર કહ્યું છે કે હું તમારી એવી કાંઈ વાત સાંભળવાનો નથી તમારી એક વાત સાંભળી હું બેવકૂફ બન્યો, છોકરાને દુઃખી કર્યો, પારકી છોકરીનું જીવન ખરાબ કર્યું અને હજી પ્રભુ ન કરે તે વધારે ખરાબ પરિણામ થશે તો વધારે દુઃખી આપણે સર્વ થઈશું. માટે હવે હું તમારી એવી કાંઈ વાત સાંભળવાનો નથી.

નલિની—પણ આ વાતમાં કાંઈ ફરજીયે નથી ને કાંઈ-એ નથી.

અનિલ—મહે તમને એકવાર કહ્યું કે મહને એવા બહેમી ઉપાય ઉપર જરા પણ શ્રદ્ધા નથી પછી એ વાત શા માટે ઉપાડવી ? કિશોર હજી સોળ વર્ષનો છે તે વળોએ મહોટો થશે ત્યારે છોકરાં થશે, અને એટલાં થશે કે તમને પણ કંટાળો આવશે.

નલિની—આં સુધી મું જીવતી હોઈશ તો વાત

અનિલ—તે ગમે તેમ હોય, પણ એવા ધૂતારાઓને ત્યાં જીવવાનો નથી, અને મહારા ધરમા પેસવા પણ દેવાનો નથી.

નલિની—ત્યારે શું મહારા જીવતાં છોકરૂં જોવું નહિં જ કે ?

અનિલ—કિશોર મહોટો થશે એટલે બધું થશે

• નલિની—પણ વહુને વખત વહી જાયછે તે ? પદરની થઈ.

અનિલ—તેમા શું ?

નલિની—એવડી એવડી છોકરીઓને તો ક્યારના અધરણી આવ્યાં અને કેટલીકોને બાર બાર મહિનાના છોકરા થયાં.

અનિલ—અને કેટલીકોનાં છોકરાં મરી ગયા; અને એવડી છોકરીઓ કેટલીક સુવાવડની પીડામાં મરી પણ ગઈ, અને જીવતી હશે તે રાજ માંદી રહેતી હશે.

નલિની—ત્યારે શું મહારે તો કિશોરનું છોકરૂં રમાડવા વખત નહિંજ આવે કે ?

અનિલ—વહુની સાથે ઉભાં રહે તમારે બનતું નથી અને વહુને છોકરૂં થવા માટે ફલાણાનું ઓસડ કરો, બાધા રાખો, ધૂળ કરો, જતી તેડો, ભૂવા તેડો, એ બધું ક્યાંથી સૂઝે છે ?

નલિની—વહુ સાથે વેર માટે એનાં છોકરાં સાથે વેર કરાય ? અને એનાં છોકરાં વડે આપણો વશ ચાલશે, અને વારસ થશે; નહિં તો પછી આ બધું કાને પેલા પિત્રાઈઓને ખવડાવવું છે ?

અનિલ—હજી હું જીવાન છું, કિશોર બાળક છે, જે પહેલાં વંશ અને વારસ અને પિત્રાઈની વ્હાત કરવી એ અતિ દીર્ઘદષ્ટિ અને મૂર્ખાઈ કહેવાય.

નલિન—વાર તારે હું મૂર્ખા અને વૃહ્ડ ડાહી ! ભલેને ડોશી થાય તારે એને અધરણી આવે, મહારે શું ? મહારે ક્યાં જોવું તું ? હું તો આજ છું ને કાલે નથી. મહારે તો આવતો મહિનો ભારે છે તે પ્રભુ કરેને તમને બધાને મૂકીને જાઉં એટલે થયું

(કિશોરચંદ્ર પ્રવેશ કરે છે).

કિશોરચંદ્ર—બાપાજી ! તમને કોઈ મળવા આવ્યું છે (સર્વે જાય છે).

(પ્રવેશ ૪ થી.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—અનિલચંદ્રના ઘરનું દિવાનખાનું.

અનિલચંદ્ર—કિશોર, તું હમણાં બરોબર અભ્યાસ કરતો નથી. આ વર્ષે તું નાપાસ થયો. સોળ વર્ષ થયા પણ હજી તું ચોથા ધોરણમાં છે. તારા જેવડા છોકરાઓ મેટ્રોપોલિટનમાં પાસ થાય છે. તું હજી ત્રણ વર્ષે પણ પરીક્ષામાં જઈ સફળ કે નહિ તે સમજાતું નથી.

કિશોરચંદ્ર—બાપાજી ! મને આ નિશાળમાંથી હાડી દ્યો અને ખીજી નિશાળમાં દાખલ કરો.

અનિલ—કેમ ! આ નિશાળમાં ભણવાનું સાફ નથી ?

કિશોર—પણ છોકરાઓ બહુ તોફાની છે.

અનિલ—તેમાં તારે શું ? તું તારે કોઈની સોબત નાં રાખીશ.

કિશોર—પણ મનેજ બધા હેરાન કરે છે ને ચીડવે છે.

અનિલ—તું ખીજીને હેરાન કરતો હોઈશ.

કિશોર—હું તે કાંઈ સાચે બોલતો જ નથી. ફક્ત માસ્તર પાસે જ બેસી રહું છું.

અનિલ—તું હેરાન કરે છે ? શું ચીઢવે છે ?

કિશોર—મ્હને બધા રોજ પૂછપૂછ કરે છે કે તારી વહુ છે કે મા ? (રૂંધે છે.)

અનિલ—(સ્વગત) ગરીબ બિચારો છોકરો માની મૂર્ખતા અને તારી નિર્મલતાનાં ફળ તારે જ ભોગવવાનાં છે (આસન) એમાં રોવાતુ શું છે ? રોયાથી એ ચીડવશે વધારે. તારે એવા છોકરાઓથી દૂર રહેવું; કાંઈની સોબત કરવી નહિં.

કિશોર—પણ મ્હને બધા ચીઢવે છે, તેથી હું તો સ્કુલમા નહિ જઈ. ઘેર ભણીશ

અનિલ—ત્રરમાં બેસા કાંઈ ભણાય નહિં. માટે નિશાળે તો જવું પડશે. અને છોકરાઓ ચીઢવે તો માસ્તરને કહેવું.

કિશોર—માસ્તરો પણ મ્હને એવું એવું કહીને ખીજવે છે.

અનિલ—એ માસ્તરો વિશે હું તજવીજ કરીશ. માટે તું ગભરાઈશ નહિં. પણ કિશોર ! તું તારી વહુને રોજ મારે છે એ વાત ખરી ? એમ કરતો હોય તો સાફ નહિં.

કિશોર—આપાજી ! એવાત મ્હને ના પૂછશો બાને પૂછજો.
(નલિની પ્રવેશ કરે છે.)

નલિની—શું ? બાને શું પૂછવાતું છે ? બાતો તારી મરવા પડી છે. હવે બાને કોણ પૂછવાતું છે. હું મરું ને તારી નવી બા આવે તેને પૂછાશે બધું.

અનિલ—નલિની ! તું અમસ્થી દુઃખી શામાટે થાય છે આવા આવા દુઃખી બિચારથી શરીર અને મન બન્ને દુઃખી થાય છે.

નલિની—કિશોર ! તેં કહ્યું આપાને પેલા છોકરાઓનું ?

કિશોર—હા; પણ આપાજી તો કહેછે તું ત્યારે જાતો માનો બેસી રહેજે.

નલિની—જાતો કેમ બેસે ? તમે જાઓ નિશાળે અને કહો માસ્તરને કે વહુઓ તો ઘણાંનીએ મ્હોટીઓ છે. મ્હારા છોકરાની-જ શું મ્હોટી વહુછે કે એને બધા ચીડવે છે ? એના માસ્તરને જ એ બાયડીયો છે તે કેમ કોઈ બોલતું નથી ?

અનિલ—એ વાતમાં જઈને માસ્તરને કહેવાથી આપણી ફજેતી ઉલટી વધારે થાય.

નલિની—તમે તો ફજેતીથી બહુ ખીંહો છો.

અનિલ—ફજેતીથી ખીંહો હોત તો કિશોરને પરણાવવાની હાજ કહેત નહિં.

નલિની—તે તો હવે કાંઈ ફરે એમ છે; અને તેમ કરતાં તમને તો વહુતો વાંક ક્યાં વસેછે.

અનિલ—વહુના વાંકની વાત ક્યાં છે.

નલિની—વહુતો વાંક કે વરનો વાંક. પણ કિશોરને છોકરાઓ ચીડવે એ સાફ નહિં. તમે નહિં કહો તો છોકરાઓ વધારે ચીડવશે અને કિશોર આક્રોશ છે તેને ઈંટિયા લેતો કરશે.

અનિલ—મ્હારા કહ્યાથી કોઈ રોકાય ? હું કાંઈ અમલદાર છું ?

નલિની—ના કેમ રોકાય ? મ્હેં કેમ પેલી મન્યુકુમારની છોડી અને ખીજી એની ચખાવલી સગીબહાલીઓના મ્હેં બંધ કરી દીધાં ? ગયા લગનગાળામાં બ્યારે કિશોર પીરસવા આવે ત્યારે બધીયો ખીખીખીખી કરીને હસી પડે, અને પેલી સૌદામિનીએ તો કિશોરની વહુ મ્હોટીછે એ બાબત મસ્કરી કરી તે બધું મ્હેં સાંભળ્યું

તેથી નાત્ય વચ્ચે બંધીયોને એવી ધમકાવી કે ફરીથી કિશોરનું ક વહુનું નામ દેવું ભૂલી જશે.

કિશોર—મહતે ચીડવવામાં મન્યુકુમારનો છોકરોજ આગેવાન છે.

નલિની—એ શેહેરનો ફેજદાર થયો છે સારનો એના મગ-જમાં બહુ પવન ભરાયો છે. સે તમે એના છોકરાને જમને લઢો, નહિં તો કિશોર! તેડી લાવજ એને મહારી પાસે. કાલને વહાણે તો મહારા આપના ધરતી ચોપંડીઓ લઈને નિશાળે ભણુતો, અને હવે ફેજદાર થયો એટલે છોકરાને ફાટી જવા દીધો ?

અનિલ—એમ કોઈના છોકરાને આપણે ઘેર બોલાવી ધમકાવ્ય નહિં.

નલિની—ત્યારે કોઈના છોકરાને નિશાળમાં ચીડવાય પણ નહિં.

કિશોર—હુતો હવે એને એકાદવાર એવો ટીપીશ કે બો ભૂલી જાય.

અનિલ—નહિં; એવી મૂર્ખાઈ કરીશ તો હું તને ધરમાં નહિં પેસવા દઈ હું તારા હેડ માસ્તર જ્ઞાનેદ્રરાયને કહીશ.

કિશોર—હેડ માસ્તરના છોકરા મદનનન્દનને મહેં કલું હતું, પણ એણે ગણકાર્યું નહિં.

અનિલ—તું એને ક્યારી આગળે ? એ છોકરો સોખત કરવા લાયક નથી.

કિશોર—હમારી નિશાળમાં એ કસરત માસ્તર થયો છે. એક દિવસ મહતે નાટકમાં લઈ જવાનું કલું હતું તે મેં કલું હું આપાજીને પૂછીને આવીશ.

અનિલ—એ છોકરા સાથે નાટકમાં જવું નથી. એ સૌરો નથી.

નલિની—ત્યારે તમે લઈ જજો નાટકમાં. છોકરાને કોઈ દિવ-

સતો દેખાડો. નાટક મ્હેં તો દીઠું જ નથી.

અનિલ—આપણે બધાં જમશું એક દિવસ

નલિની—નારે! મહારાથી બે વાગ્યા સુધી અહર કેમ બેસી રહેવાય અને ઉઝગરોએ ના થાય. તમે, તમારો દીકરો, અને વહુ એટલાં જાને. મહારે હવે નાટક ફાટક લોધને શું કરવું તું? મહારે કેટલા દહાડા માટે હવે? હવે મહને તો કાંઈ ગમતું જ નથી. કિશોર! જો દશ વાગ્યા; કહે ત્હારી વહુને, મહારે સાર ખાવાનું લાવે. (સર્વેજનયછે.)

પ્રવેશ ૫ સો.

રથળ—પર્જન્યપુર—અનિલચંદ્રના ઘરમાં તેનો ખાનગી ખંડ

અનિલ—કેમ ઘાંકતર સાહેબ! કેમ મહારી સ્ત્રીની તખીયત તપાશી?

ઈન્દીવરકુમાર—હા, તપાશી; કાંઈ રોગ નથી. માત્ર મનની કલ્પનાનોજ રોગ છે, અને આળસનું પરિણામ છે. પણ મહને તમારી તખીયત ઠીક હોય એમ લાગતું નથી. તમારો ચહેરો શીકો પાળાશ મારતો છે.

અનિલ—મહને કાંઈ ખાસ દરદ નથી. કદી કદી ઝીણા તાવ આવે છે, પણ તે કાંઈ દમ વગરની વાર્ત છે.

ઈન્દીવર—તખીયતની ખાજતમાં એવી બેદરકારી રાખવી ન જોઈએ. ખોટી હિંમત પણ કામની નહિં. તમારે થોડા દિવસ દવાની જરૂર છે.

અનિલ—મહારે કાંઈ દવાની જરૂર નથી. હું થોડા દિવસ પછી હવા ફેર કરવા જવાનો છું તેથી મહને આરામ થઈ જશે.

ધન્દીવર—પણ જ્યાં સુધી અહીંઆં રહો, ત્યાં સુધી દવા ખાવાની જરૂર છે. હું ગોળીયો મોકલીશ તે ખાજો.

અનિલ—ઠીક સારે તમે જમ કહેશો તેમ કરીશુ.

ધન્દીવર—આજ હું તમારે ત્યાં આવ્યો છું, સારે ભેગભેગી વાત કરી લઉં. તમને ખરાબ નહિં લાગે એમ ખાત્રી છે, તેથી કહેવાની હીમત કરું છું, કેમકે તમે ઈનસાફ દિલના માણસ છો; મહેને તમારા ઉપર આઠલા દિવસથી પ્રીતિ છે તેથી હું મહારી કરજ સમજી કહું છું. તમારો છોકરો જ્ઞાનેશ્વરાય માસ્તરના છોકરાની સોબતમાં રહે છે એ ઠીક નથી. એ છોકરો ઘણો દુરાચારી છે. માસ્તર મહારા દોસ્ત છે, પરંતુ સાચી વાત કહેવી જ નોંધ્યો. એક મિત્રનો છોકરો બગડ્યો તેમ ખીન્નનો ન બગડે માટે કહું છું. માસ્તર પોતે પણ બિચારા બન્યો છે. પણ તે લાચાર છે. માસ્તરનો છોકરો તો હવે હાથથી ગયો છે. પરંતુ તમારો છોકરો હજી ઉગતો છે તે બચાવી લેવો નોંધ્યો.

અનિલ—ઘાઠતર સાહેબ ! માસ્તરની સ્થિતિ અને મહારી સ્થિતિ સરખી છે. હું પણ લાચાર છું. લાચાર ન હોત તો છોકરાને આવડી મહોટી કન્યા સાથે પરણાવત કેમ ?

ધન્દીવર—હવે તો વાત બની ગઇ એટલે ઉપાય નહિં. પણ આ સોબત એને છોડાવો.

અનિલ—હું પણ લાચાર છું. મહે એ છોકરાને મહારા ઘરમાંથી એકાદ બે વાર નીકળતો જોયો હતો સારે મહે મહારા કિશોરને ધમકાવ્યો હતો પણ એની મા ઉપરાણું લઇને છોકરાને બગાડે છે.

ધન્દીવર—એથી જ છોકરાઓ બગડે છે, ગમે તે ઉપાયે તમે એ છોકરાને છૂટા કરો નહિં તો ખરાબી છે.

અનિલ—હાથ; હું બાણું છું, અને બનશે તેટલું કરીને એ બેને છૂટા કરીશ.

. ઇન્દીવર—ઠીક ચારે હું રજા લઉં છું. ગોળીયો મોકલું તે ખાજો, અને તખીયત સંભાળજો.

અનિલ—જેમ તમારી ઈચ્છા. (ઇન્દીવરકુમાર જાય છે).

અનિલ—શું કરવું ? મહારી તખીયત દિવસે દિવસે નખળી થતી જાય છે, એમાં શક નહિં. ચિંતા એ બહુ ખરાબ ચીજ છે. નલિનીની તખીયત માટે હમેશા ચિંતા રહે છે, પરંતુ એને કાંઈ ભય નથી; તોપણ મહેને ચિંતા રહે છે. શશિરેખા બિચારી પીડાય છે એ પણ ચિંતાજ છે, તેમાં વળી આ કિશોરભાઈ નગ નીકળ્યા તે પાછા મદનનન્દન જેવા લક્ષ્મણી સોળત કરી બેઠા છે; એતો સર્વ કરતાં મહોટી ચિંતા થઈ પડી છે. પ્રભુ કરે ને એનામાં સારી બુદ્ધિની પ્રેરણા થાય. ભાઈ સાહેબ ભણવાના તો નથી જ. પરંતુ કાંઈ કુલક્ષણ શીખશે તો આખરના કાંકરા થશે; અને શશિરેખા ! બિચારી શશિરેખા ! ત્હારી અવસ્થા તો સર્વ કરતાં ભૂંડી છે; ત્હારી દયા તો પ્રભુને હશે અને મહેને છે; મહેને તો ત્હારી દયા ઘણી આવે છે, પરંતુ તે દયાનો મહારી મૂર્ખ સ્ત્રી કેવો ખોટો અર્થ કરે છે, કિશોરના મનમાં પણ એવો જ ખોટો બહેમ ભરાયો છે, કાણુ જાણે શાથી ! નલિનીએ કહ્યું હશે કે પછી પેલા દુષ્ટ છોકરાએ ! એ દુષ્ટની સોળત નહિં તૂટે તો પરિણામ બહુ ખરાબ થશે ! પ્રભુ ! મહેને કાંઈ ઉપાય સૂઝાડય, હુતો ચિંતામાંને ચિંતામાં બળતો રહું છું. મહારી આ ચિંતાનો અંત ચિંતામાં જ આવશે કે શું ? કિશોરનો વિવાહ કર્યો ત્યારથી જ મહારી ફજેતી અને ચિંતાનો આરંભ થયો છે; તેનો અંત આ જન્મમાં આવવો કઠણ છે. પ્રભુની ઇચ્છા બળવાન છે. પ્રભુ ! કિશોરને સન્મતિ આપો. ચાલો જોઈ નલિનીને તો એ વાત કરું; જોઉં એ શું ધારે છે. (જાય છે).

છે અને એમના ઉપર દયા નહિં કરે ? હું કાંઈપણ પાપ, નથી કરતી, તોપણ 'તું' મહારા ઉપર દયા નહિં લાવે ? પણ એમની સોજતે જૂઠું બોલવું પડે છે એટલું પાર્પતો કરું છું ખરી. છાના નાટકમાં જઈ આવી સવારે મોડા ઉઠે છે, 'ત્યારે ઘણીવાર તાવથી ઊંધ નહોતી આવી, માંકણ કર્યાથી નહોતી આવી, એવાં એવાં જૂઠાં ખડાનાં કાઠી એ જૂઠું બોલે છે અને મહારી પાસે બોલાવે છે, પણ તે શિવાય હું એમના કહ્યા છતાં પણ ખીજું કાંઈ કુકર્મ કરતી નથી માટે, પ્રભુ ! મહેને એટલી વાતની ક્ષમા કર્ય, હું એટલું પણ મુકી દઈશ. તું મહારા ઉપર દયા કરી એમને સારે રસ્તે ચલાવ્ય.

(કિશોરચંદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

કિશોરચંદ્ર—કેમ, હું આવ્યો તોપણ ભાન નથી કે ? ખાર વાગતામાંથી કુભકરણની પેઠે ઉંધ આવી ગઈ ?

શશિ—તમે કિયે રસ્તે આવ્યા ? મહેને ભાન જ નહોતું. તમને આટલી વાર થઈ તેથી હું ફિકરમાંને શીકરમાં એભાન જેવી જ પડી રહી છું. ઉધતી નથી.

કિશોર—જગતીને ભાન હોય; ઉંધતીને ક્યાંથી હોય ? મહેને વળી મહારી શીકર કેવી ? હુનો ખહાર ગયો ત્યારથી પાછલું ખારણું ઉંધાકું મૂકી ગયો હતો. મહારે ખદ્દને કાઈ ખીજું આવ્યું હોત તો મહેને તુરત ભાન આવત, કેમ ?

શશિ—બહાલા ! તમે મહારા ઉપર નકામી શંકા લાવો છો.

કિશોર—ચલ ખસ, શંકા ફકા જેવું સંસ્કૃત હમારી સાથે ન બોલવું. ઘંચેળ બોલવું હોય તો બોલ, નહિંતો ગુજરાતી બોલ્ય.

શશિ—તમે બહાલા ! ગુસ્સે—

કિશોર—હમારી સાથે બહાલા ખહાલા નહિ ચામે, એવાં

કિશોર—પાછી વ્હાલા બોલી? હમને એ સુધારાવાળાની પેઠે
વ્હાલા અને ડોયર ને સ્વીટ ને એવું કાઈ પસંદ નથી તમે બુલેલીયો
બધીયો એવું એવું બોલી ધણીને ઠગવ માટે જ પરણોછો. વ્હાલા ક્યા?
લાઓ ખાનેકા નહિ તો ગાનેકા.

શશિ—હ્યો આ ખાવાનું.

કિશોર—ચલો તુમખી ખાઓ, પીઓ, ગાઓ, નાચો.

શશિ—વ્હાલા ! હવે જરા વગર બેઠ્યે ખાઈ જાઓ આટલું.

કિશોર—શશિ ! શીશી ! મહેં કહ્યું વ્હાલા ન કહે, વ્હાલા
ત્હારા વ્હાલાને કહે.

શશિ—તમે જ મ્હારા વ્હાલા, ખીજું કોણ ?

કિશોર—ખીજું કોણ ? ખીજો મ્હારો બાપ, ત્રીજો ત્હારી મા-
શીનો માનીતો-ચોથો હું કહું તે અને પાચમો પાંડવ.

શશિ—તમે મ્હારે માટે નકામા વહેમાઓ છો.

કિશોર—(ખાતે ખાતે) નકામો વહેમાઈ છું. નજરસેં દેખા હે.

શશિ—શું નજરે દીકું છે ?

કિશોર—નાટકમાં તુ આપાજની સોજમાં બેઠી હતી; અને
આખું નાટક ચાલ્યું ત્યાં સુધી એમની સાથે વાતમાં લપટાઈ ગઈ
હતી; તેજ તું મ્હારા બાપની બાયડી બોલ ખરું કે બોટું ? હું
કેજબાર છું. હું માજસ્ટ્રેટ છું. હું હાઈકોર્ટ છું. હમ ગવર્નર, હમ વિ-
ક્ટોરીયા રાણી હૈ. રાણીસે કોન બડા ? આસ્માન બડા-નહિં કોઈ
નહિં. God Save the Queen.

શશિ—તમને અત્યારે પૂરું બાન નથી માટે સવારે કહીશ
તો તમને ખાત્રી થશે અને તમારી ભૂલ્ય જણાશે.

કિશોર—મ્હારી ભૂલ્ય ! તું મ્હારી ભૂલ્ય કાઢનારી ! હા તું

શશિ—મહારાથી તમને એવી વસ્તુ નહિં અપાય.

કિશોર—અચ્છા; હમ હમારા મકાનકા માલીક હૈ. તુમ નહિં;

હમ ન કે લાયગા.—

શશિ—(સ્વગત) હે પ્રભુ ! હવે ક્યાંક ઉઘાડશે એટલે મહારા ભોગ મળશે.

કિશોર—(ક્યાંક પાસે જઈ) હો ! ક્યાં ગઈ મહારી ચાર ચાર આટલીયો, મોંઘી મોંઘી શરાબની આટલીયો ! હાય ! હાય ! મહારી આટલીયો ક્યાં ગઈ રે મહારી બહાલીયો ! (છાતીયો ફટી રહે છે.)

શશિ—(સ્વગત) હે પ્રભુ ! વાદળ ખીજી તરફ ઉતર્યું લાગે છે.

કિશોર—હા; પેલી દુષ્તાનું જ કામ હશે. કેમ છોકરી ! તે મહારી આટલીયો સંતાડી છે કે વેચી છે કે પી ગઈ કે તારા બહાલાઓને પાછ દીધી કે આંખી દીધી કે તું થયું બોલ, બોલ, જલદી. હાય ! હાયરે ! મહારી આટલીયો ! તમે મહને મૂકીને ક્યાં ગઈયો (રહે છે.)

શશિ—મહેંતો ફેડીને ચૂરા કર્યા છે (સ્વગત) માર આઈશ તો આઈશ, પણ અત્યારે વધારે ખીતા તો રોગશે.

કિશોર—(શશિને તમાચો મારી) ચાલ ખીનેકા નહિં હે તો ખાનેકા લાઓ. હમકું જુખ લગી હે.

(શશિરેખા ખાવાનું લાવે છે.)

કિશોર—ખાનેકા આયા ! અખ ગાનેકા લાઓ. લાઓ હમારા સતાર, તુમ નાચો હમ ગાયગા, નહિં તો તુમ ગાઓ હમ નાચેગા.

શશિ—(સ્વગત) કાંઈ ખાશે તો જરા નિશો ઉતરશે. (પ્રકાશ) બહાલા જરા ખાઓ કાંઈ.

રાખી છે; આજ લાગમાં આવી છે. (સાંકળ ઉઘાડે છે) જાગી કે શું, સાંકળ ખખડયાથી કદાચ જાગી હશે, પાસુ બદલતી હશે. હંમણાં જરા રહેવા દઉં; ઉઘતી હશે, તેનેજ જગાડીશ. જાગેલીને બોલાવવી ઠીક નહિં.

(ઓરડીમાં જમીન ઉપર સૂતેલી શશિરેખા)

શશિરેખા—(અપ્રક્રીને, બેઠી થઈ) ઓ મા ! હું ક્યાં છું ? હાય ! હાય ! મહે શુ દીકુ ? સ્વપ્નું હશે ? અહીં કોઈ નથી. હાય ? હાય ? મૌઠી હું ખીટી મરણ. મહારી પાસે કોઈ નથી મહને કોઈ મારી નાંખવા આવ્યું હશે, કે મહારી લાજ લેવા કોઈ આવ્યું હશે મહે સાંકળ તો ખખડી સાભળી એ શું જાગીને મહને ખહાર કાઢવા આવ્યા હશે ? હાય ! હાય ! હું નિરાધાર, નિરાશ્રય ઉપર દયા કરો પ્રભુ ! મહને બચાવો હવે મહને અહીં કેમ ઉંઘ આવશે—જાગતી જ પડી રહું એટલે કાંઈ ખીટી નહિં લાગે

(ઓરડીની બહાર મદનનન્દન)

મદનનન્દન—બિચારી સ્વપ્નાથી ભય પામેલી જણાય છે. મહારા મનમાં ઇચ્છા થાય છે કે હમણાં જઈ એને દિલાસો દઉં, પણ કદાચ ઉલટો ભડકી બેસે, કેમકે સ્વપ્નું ભયંકર જણાય છે માટે જરા પાછી ઉંઘવા દઉં. (ધીમેથી બારણું ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કરે છે.) હા ! આ દીવાના કાંખા પ્રકાશમાં પણ એતું મહો કેવું ચળકાટ મારે છે ! શી ગોરી ચામડી છે ! આવી ગોરીતો એની ખહેન પણ નથી. અદ્રિલતાને ઘણી ખૂબસૂરત ધારી હું એના મોહમા આજ સુધી ફશ્યો હતો, પણ હા ! શશિરેખા ત્હને પહેલી આટલી પાસેથી દીઠી હોતતો ત્હારી, ખહેનના સામું પણ ના જીવત. પણ શશિ ! ત્હારી ખહેન સરળ જણાય છે, તેવી તું નથી તો; નહિં તો, આજ છ મહિનાથી હું આ ઘરમાં આવું છું અને આજ સુધી તં મહારાથી દર-

મદન—ના; હું એવું કાંઈ પીતો નથી.

શશિ—નથી પીતા ? મહેં જાણ્યું તમે એમના દોસ્ત એટલે પી-
તા હશે.

મદન—(સ્વગત) આ મૂર્તિ કાંઈ જૂદીજ છે. (આસન)
ના; હું એવું નથી પીતો માટે તસ્દી ના લેશો.

શશિ—(સ્વગત) કોઈ પણ ઉપાયે હવે નીચે જતી રહું, કે-
મકે સસરાજી ચાર વાગે ઉઠે છે. પણ હજી તો ત્રણ હમણાં જ સંભ-
ળાયા, અને ન્યાં સુધી આ દુષ્ટની ધીરજ રહે એવા ડોળ નથી.

મદન—શશિરેખા ! જહારી એક વિનંતી છે.

શશિ—(સ્વગત) દુષ્ટને એવી વાત કરવાનો વખત આપવો
જ નહિં. (આસન) વિનંતી કરવી હોય તો સવારે આવજો અત્યારે નહિં.

મદન—(સ્વગત) જીલમ વગર આ સ્ત્રી વશ થવાની નથી.
(જરા પાસે જઈ) શશિરેખા હું કહું છું.—

શશિ—(ગુભરાતી પાછી હઠી) તમારે જે કહેવું હોય તે એ-
ટલે દૂરથી કહો, હું બહારી નથી.

શશિ—મહારી બહેને જે કહ્યું હોય તે સવારે આવીને જાહેર.

મદન—(સ્વગત) હઠીલી છે. મહારી પાસે કાંઈ હથીયાર પણ નથી, એક લાકડી પણ નથી—નહિં તો આ સ્ત્રીના ભાર હતા કે મહારા સામી થાય ?

શશિ—(સ્વગત) હું ક્યાં જાઉં ? આ રસ્તો રોકી ઉભો છે. દાદર આગળ થઇને જાઉં તો એ દુષ્ટ મહત્તે સ્પર્શ કરે; અરેરે ! મહારી પાસે હથીયાર હોત તો આ ધડીએ આ દુષ્ટનું મુઠ્ઠું પડ્યું હોત, પછી ભલે હું ફાંસીયે જાત. સાચું થાત. એ દુષ્ટ મરત અને હું પણ જગતથી છૂટત.

મદન—શશિરેખા ! હું મદનનન્દન છું તે જાણે છે ? મહારા આગળ કોઈનું આલ્યું નથી.

શશિ—(સ્વગત) હવે આ દુષ્ટને ગમે તે રીતે દૂર કરવો જોઈશે; નહિં તો મહારી લાજ લેશે.

મદન—(આગળ આવી) શશિરેખા ! તમે મહારાથી ડરો છો ? હું તમારો છું, મહત્તે આલિંગન—

શશિ—માટે જ હું તમારી પાસે આવું છું. લે દુષ્ટ ! ત્હને આવું જ અલિંગન ઘટે. (પાસે જઈ છાતીમાં જોરથી લાત મારે છે.) (મદનનન્દન દાદરેથી પડી જાય છે.)

(શશિરેખા શાકથી મૂઠાં ખાઈ પડે છે.)

(તેપથ્યમાં—કાણુ એ ! શું થયું ? કાણુ પડ્યું !) (અનિલચંદ્ર ઉઘમાંથી ઉઠી પ્રવેશ કરે છે.)

અનિલચંદ્ર—(દાદર આગળ આવી) આ કાણુ ! આ શું ! મદનનન્દન ! મદનનન્દન ! તું ક્યાંથી ? ભાઈની મેડીયેથી પડ્યા છો કે ? બોલતો નથી; પીધેલો હશે ? માથામાંથી લોહી નીકળે છે. મદનનન્દન !

મહાનન્દન! જોઉં ઉપર ! પણ કિશોર જાગતો નહિં હોય ! જોઉં ખૂમ પાડું. (કિશોર કિશોર ! એ પણ ઠેકાણા વગરના જ પડ્યા હશે. શશિરેખા ! શશિ ! એ તો ઉઘતી હશે બિચારી, જોઉં ચાકરને મોકલું; ના, પણ હું જ જાઉં, જે હશે તે જણાશે । પણ આ મદનીયાને લોહી નીકળતું બંધ થવું જોઈએ. નહિતો મરી જશે. મરી જશે તો પાપુ જશે. પણ હું બદનામ થાઉં. અલ્યા કાળીયા !—એ રેવલી ! જીઓ આ માસ્તરનો છોકરો દાદરેથી પડ્યો છે તેને માથે પાણી છાંટી બેઠો કરી ઉઘ્રકીને હીચકા ઉપર નાંખો. (ઉપર જઈને) હાય ! હાય ! દુષ્ટે બિચારી ઉપર જીલમ તો નહિ કર્યો હોય ! શશિરેખા ! શશિ ! હાય ! બિચારી છેક બેભાન છે; અલ્યા કાળીયા, રેવલી રહેવાઘો એ મદનીયાને અને જગાડો બાંધને અને ઉપર આવો. જાઓ એક જણુ દાકતરને તેડી લાવો. આ બિચારી શશિરેખાને ધીમે રહીને ઉપાડીને સામી મેડીયે ખાટચ ઉપર સુવાડો. પેલા ભાઈ સારું જ તો પોઢેલા જ છે, કે પછી પરવશ હશે. ગમે તેમ હોય પણ એમને સ્ત્રીની પરવા જણાતી નથી. બલે પોઢ્યા રહો ભાંધ, તમારી નિદ્રા અખંડ રહો.

(નોકરો શશિરેખાને લઈ જાય છે. સાથે અનિલચંદ્ર જાય છે)

(અંક ૪ થી સમાપ્ત)

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—ઈન્દુશેખરરાયતું ઘર.

પાર્વતી—કેમ અતી સીતા ! શુ કરે છે ?

સીતા—ખાઈનાં લૂગડાં ધોઈછું; તું કુલ આપવા આજ મોડે કેમ આવી ?

પાર્વતી—ખીજાં ધરાકને ઘેર ફરી ફરીને આવી. કેમ હવે શેઠ શેઠાણીને કેમ ચાલે છે ?

સીતા—ચાલે છે એમનું એમ. શેઠ દહાડે દહાડે ઘટે છે, અને શેઠાણી વધે છે.

પાર્વતી—પણ પહેલાં તો શેઠાણી શેઠના સામુંએ નહોતાં બે-લાં, તે તો હવે ઠીક છે ને ?

સીતા—એતો પહેલાં અબ્યાં ત્યારે એમ હતું. હવે તો શેઠ એવા લાડ લડાવે છે, તેથી શેઠાણી ખુશી આનંદમાં રહે છે.

પાર્વતી—ખીજું કાંઈ આવે છે ખરું કે ?

સીતા—મૂઠ તુ ! એવી વાત કરવા ક્યાં આવી છે ? તું તારે માર્ગે ત્યાલીજ. આપડે કોઈની એવી વાત કરવી શુ કામ પડે ?

પાર્વતી—મેર રાંડ, એમાં તે શુ હતું ? શેઠની બિચારાની અવસ્થા થઈ અને ખાઈ તો ભરજીવાનીમાં છે, તે એમ જ હોય.

સીતા—જા બા જા ! તું તારે કામે જા. વળી કોઈ સાબુજીશે તો મહેને શેઠાણી પાસે ખીજ ખવડાવશે. પેલો શપાઈડો મહારા ઉપર બહુ રી-સે ભરાય છે. શેઠાણીની હુ માનીતી છું તેથી કાંઈ કાંઈ ખંડાને મહારો વાંક કઢાવે છે. તે દહાડે મહે તને પહેલા દિવસની બધી વાત કહી

હતી તે એ રણધીરીયાએ સાંભળી લીધું. અને ખીજાને કહી દીધું
અને મહેને શેકાણી પાસે માર ખવડાવ્યો.

પાર્વતી—તું માર આંધ રહી કેમ ! એવી ચાકરી મૂકી દઇ ચા-
લ્યાં જઇએ.

સીતા—જઇએ કેમ બા ! ગમે તેટલું મારે જુડે પણ શેકાણી-
ના મહારા ઉપર ચારે હાથ છે. પગાર મહોંભાગ્યો આપે છે. તે ઉપ-
રાંત કેટલું મળે છે.

પાર્વતી—મળેતો બા. તું તો એની ખાતગી ખરીને.

સીતા—મેર મૂંઝ, અદેખી કેમ થાય છે ? તને ક્યાં ઓછું મળે
છે ? તું પણ રાંડ કોઇની ખાતગીમાં નહિ હોય કે.

પાર્વતી—જ, જ, મૂંઝ એવું બોલે છે ?

સીતા—પાર્વતી ! મધુમુખરૂમ વકીલ ગામમાં છે કે ગયા છે !

પાર્વતી—એ રહ્યો. એ ક્યાં જવાનો હતો ? એને જ ખરી મ-
જા છે તો. ત્હારા શેક કહી જવાના છે ?

સીતા—ત્હને કાણે કહ્યું ?

પાર્વતી—મહેં તો સાંભળ્યું—મધુમુખના ધરમાંથી—કે શેક મુ-
ખાઇ જવાના છે.

સીતા—જય બા; હમણાં હમણાં શેકને કામ ધાણું છે, એટલે
ઘણીવાર મુખાઇ અને ગામ પરગામ જવું પડે છે.

પાર્વતી—સારે શેકાણી બચારાં એકલાં કેમ રહેતાં હશે ? તું
પાસે સૂતી હોઈશ તો ?

સીતા—રત્રે હું સૂકું છું, અને દહાડે તો બીજા ઘણાએ આવે
છે જાય છે, એટલે શેકાણીને અણુગમુ આવેજ નહિ. બિચારીની મા

મરી ગઈ તેવામાં બહુ દુઃખળી થઈ ગઈ હતી, પણ પછી તો રમત ગમતમાં દહાડા નીકળી ગયા.

પાર્વતી—અલી સીતા ! શેઠાણીને કાંઈ આશા પડતું સંભળાય છે, ખરી વાત ?

સીતા—નારે બાઈ ! એતો ગયે મહિને જરા જાર દહાડા ચઢ્યા એટલે શેઠ અધીરા થઈ રહેલા એટલે ખુશી ખુશી થઈ ગયા અને ગોરુને મ્હોંએ વગર સમજાય બોલી ગયા. ગોરુ મુવો મશ્કરો છે, તે બધે કહી આવ્યો, એને બે દહાડા થયા ને પછી એમાંનું કાંઈ નહિ.

પાર્વતી—અરે બાઈ ! એ તો ખરું નસીબ હોય તો ખરું પડે.

સીતા—બચારીની માશી ઘણીએ બાધા આપડી દોરાચિટ્ટી કરે છે પણ કાંઈ વળતું નથી. શેઠ તો બચારા રોજ પેક્ષો નવો વેદ આવ્યો છે તેની સાથે માથાઝીક કરે છે; અને મોતી વઢાવે છે ને હીરા વઢાવે છે ને પૈસો ખરચે છે; પણ પરબુજની મંરજી વના કાંઈ થાય છે બાઈ !

પાર્વતી—એમ કરતે કરતે સહુ થશે.

સીતા—શું થશે ? મ્હને કાંઈ આશા પડતી નથી શેઠની ઝોરડીની પાસે હું સુઈ છું તે બા બધું જાણું છું. આખી રાત શેઠ તો ખું ખું કરે છે. વરસ દહાડાથી દમનો રોગ એવો લાગુ થયો છે કે કાંઈ વાત નહિ. મ્હને તો બા સાઈં સૂઝતું નથી, બાઈતું નશીબ સાઈં હશે તો આમને આમ નમશે, નહિં તો—

પાર્વતી—નહિં તો કરમમાં જોડું તો લખ્યુંજ છે તો.

(નેપથ્યમાં “ સીતા ક્યારની લૂગડાં ધોવા ગઈ છે તે કેમ

આવી નહિ—ચાલ જલદી કર, બાઈને માશીને ઘેર જવું છે.)

સીતા—હાય ! હાય ! બા આ પેટો મુવો રણધીરીયો,
મુવાએ બધું સાંભળ્યું હશે; જા તું હવે, હું આટલાં લૂગડાં ધોયા
છે તે લૂંછને જાઉં. (ખન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—ગગનવિહારીનું ઘર.

ગગનવિહારી—કેમ અલ્યા કેવળ ! આજ તો છેક દશ
વાગી ગયા પછી આવ્યો ?

કેવળ—સાહેબ ! શું કહું ? રાયજી સાહેબને ઘેર વાર થઈ.

ગગન—રાયજી સાહેબને ઘેર કાલે ગયો હતો અને આજ
પાછો ?

કેવળ—સાહેબ એ હવે રોજ બેસે છે, પહેલાં તો ત્રીજે ચોથે
બેસતા, પણ હવે આ નવાં બાઈ આવ્યાં પછી રોજની વરધી છે.

ગગન—એમ કે ? ચાલ્ય, બેશ. રાયજીની હજમત ત્રો હવે
બધી ધોળા થઈ ગઈ હશે.

કેવળ—સાહેબ, મુછે અને માથે કલપ કરે છે એટલે શી
ખખર પડે; અને હજમત રોજ કરાવે.

ગગન—રોહાણીને હવે કેવું ચાલે છે ?

કેવળ—સાહેબ, આપણે કોઈના ધરની વાત કરતા નથી;
ખીજા ધાયજી કરતા હશે, પણ આપણને એવી આદતજ નથી.

ગગન—રાયજી ગામ જવાના છે ?

કેવળ—આજ જવાના છે, રોહાણી આ વખતે નથી જવાનાં.

ગગન—શું કહ્યું ?

કેવળ—બાઈ આવ્યાં તે દિવસે શેઠના મ્હોં સામુંએ ન-જીવે. શેઠ ધણું ધણું સમઝાવે—કેટલા દાગીના, રૂપીયા, લૂગડાં મ્હોં આગળ મુક્યાં, પણ શેઠાણી તો મથ્થરે જવી તે નીચેથી ઊંચું ન જીવે અને એક અપ્પર બોલે નહિં; બહુ હઠીલી, રોયા કરે, પછી વળી શેઠે છાતી રાખી, અરે સાહેબ ! એ વાત આપના આગળ કેમ થાય !

ગગન—હવે કેમ છે હવે ?

કેવળ—હવે તો સાહેબ, વખત ધણા થયો, એટલે ચાલે બધું રીત પ્રમાણે; પણ, સાહેબ, એ તો જાણોછોને સાહેબ !

ગગન—મધુમુખ રોજ આવે છે કે ત્યાં ?

કેવળ—હા સાહેબ, મધુમુખ, ગાર, બધા ધણા આવે છે. પણ સાહેબ, મ્હારું નામ ન આવે હો !

ગગન—નારે ત્હારું નામ શેનું વળી આવે; મ્હારે કોને કહેવું હતું ? (બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

રૂથળ—પર્જન્યપુર—મન્યુકુમારનું ઘર.

મન્યુકુમાર—કેમ દાકતર સાહેબ, આવો ! કેમ છે શશિર-ખાતે હવે કેમ છે ?

ઈન્દીવરકુમાર—ઠીક છે, પણ બિચારીને મનની પીડા ધણી છે.

મન્યુ—મનની છે અને તનની પણ છે; રોજ માર ખાય છે.

ઈન્દીવર—હમણાં તો ખાટલે પડી છે તે ઉઠે ત્યારે.

મન્યુ—અરેરે ! બિયારી.

ઈન્દીવર—કોઈ એની દરકાર રાખતું નથી. ધણી તો છે છ. કેલ વઠેલ; આખો દિવસ ને રાત બહાર રખડે, એને ધણીને હાથે હવા લેવાની મહે ના કહેલી છે, એનો મહેસો નહિં. એની સાસુ તો ઢાંગી છે; રોજ મંદવાડતો ઢાંગ કરે છે, બિયારો સસુને બહીતો બહીતો સારવાર કરે છે, કેમકે એની સ્ત્રી રોજ બહેન લાવે છે.

મન્યુ—મા પણ તથી, માશી છે તે ઢગ વગરની અને સ્વચ્છંદી છે.

ઈન્દીવર—માશીને પેસવા કોણુ દે ? નલિનીતો હુકમ છે, કે માશીને, બિલકુલ આવવા દેવી નહિં.

મન્યુ—અને બહેન સાહેબ તો બડાં બાઈસાહેબ થઈ ગયાં એટલે બખરજ શેનાં કાઢે ?

ઈન્દીવર—બહેન સાહેબ એકવાર જોવા પધાર્યા હતાં, અને પછી રોજ ચાકરડીને, ગુમાસ્તાને કે સિપાઈને બખર કાઢવા મોકલે છે.

મન્યુ—ડોસો કોઈવાર આવ્યો હતો કે ?

ઈન્દીવર—ડોસાને અનિલચંદ્ર પેસવા દેતો નથી.

મન્યુ—બિયારીના બાપને પણ નહિં ?

ઈન્દીવર—નહિં, નહિં. બાપ તો આવે છે; હું સમજ્યો ઈન્દુશેખર.

મન્યુ—અરે જવા દો એ દુષ્ટનું નામ, અત્યારે જન્મતાં પહેલાં એનું નામ કયાં દીધું ?

(ગગનવિહારી અને જ્ઞાનેન્દ્રરાય પ્રવેશ કરે છે.)

ગગનવિહારી—એનું નામ મહેને તો દિવસમાં પચાસવાર

સાંભરે છે, અને રાત્રે સ્વપ્નાં પણ એનાં આવે છે. હુંતો એની વાતો સાંભળી સાંભળીને થાક્યો.

મન્યુ—મહારે એની એક વાત પણ સાંભળવી નથી. એ હું ઇતું નામજ ન દેવું.

ધન્વીવર—અરે એને ત્યાં તો એવાં રગરાગ આવે છે ! ધન્વશેખર તો બિંબારો ભોગો છે, પણું બહેમીસો ઘણો છે.

ગગન—જેટલું સાંભળીએ છીએ એટલું ખરું હોય તો જૈરી બહુ જળરી, કહેવાય.

જ્ઞાનેન્દ્ર—અરે એ બધું કાંઈ ખરું નહિં. લોક તો ઘણી વાત ખોટી બતાવે છે. અનુમાન કરે છે જગત્ની વાત માનવી નહિં.

(રવિનન્દન પ્રવેશ કરે છે.)

ગગન—આવો રવિનન્દન ! તમે કાંઈ સાંભળ્યું હશે.

રવિનન્દન—શું ? મહેતો સાંભળ્યું નથી, નજરે દીઠું છે.

ગગન—જુવો માસ્તર, આ નજરોનજર પુરાવો.

જ્ઞાનેન્દ્ર—અરે સાહેબ, નજરે દીઠેલી વાત પણ ખોટી પડે છે.

રવિ—હું કાંઈ એવી નિદાની વાત નથી લાબ્યો. એ કામ ગગનવિહારી જે બધે જગત્માં ફરે તેનું. હુંતો નજરે દીઠું છે તે લાબ્યો છું. માત્ર રમુજ માટે લાબ્યો છું, જુવો. (છપ્પી બતાવે છે).

ધન્વીવર—શાઆશ ! રાયજી, ધરડેઘડપણ શૌક ઠીક કયો છે.

ગગન—આતો મુઆઈમાં છપ્પી પડાવી હશે. પેસો કેવળ ધાન્યને કહેતો હતો કે ત્યાં ઝીકની ટોપી પહેરી ફરતો હતો.

ગગન—આઈ સાહેબ કાચ ઉપર ખેડાં છે અને નીચે તેમના પગ ઉપર હાથ રાખી, હાથ આગળ માથું રાખી ડોસાજી ખેડા છે.

રવિ—સાથે ખેસે તો ડોસા જરા ઊંચા મ્હોટા દેખાય માટે આમ ખેડા રજો

જાનૈંદ્ર—મહારી સ્ત્રીના વિચાર સુધારાના પક્ષના છે; એના સ્વભાવ જરા સ્વચ્છંદી અને પોતાનુંજ ખરું કરવાનો છે તેથી; બાકી મત વિરુદ્ધ નહિં.

રવિ—ઈન્દુશેખરને દમનો રોગ લાગ્યું પડ્યો છે ખરી વાત કે?

ઈન્દીવર—કાણે જાણે હું કાંઈ હવે એમને જાણી જતો નથી; પણ મહારા સિપાઈનો ભાઈ એને ઘેર પડામાં છે તે કહેતો હતો ખરો. એસડ તો નવ વૈદ્ય ધનહરશંકરનું ચાલે છે.

રવિ—ધનહરશંકર તે સર્વહરશંકર થઈ જશે શું ?

ગગન—મધુમુખ છે સાં સુધી ખીજ કાઢતું ધણું ફાવી જવા દે નહિં.

મન્યુ—અધાએ મળી ડોસાનું ધન, આખર સર્વસ્વ લઈ લેશે. ભોગ ડોસાના; કરશે તેવું પામશે.

જાનૈંદ્ર—ભાગ્યદેવીની આજ્ઞાનુસાર સર્વ થશે. આપણી ચિંતા પ્રયત્ન સર્વ મિથ્યા છે.

ઈન્દીવર—ચાલો સાહેબ, બાર વાગ્યા, રજા લઉં.

રવિ—ચાલો અધાએ ઉઠીયે. (સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—રસ્તામાં; પછીથી ઈન્દુશેખરરાયનું ઘર.

મધુમુખરામ—અદ્રિલતા હવે ખરેખરી ખૂંસસૂરતીમાં આવી છે, ભારે ઈન્દુશેખર ડોસા દમીયલ થઈ ગયા છે! પરણ્યાં ભારથીજ ડોસા તો હતા, પરતુ જેમ જેમ સ્ત્રીનું યૌવન ખીલતું જાય છે તેમ તેમ પતિજનું વૃદ્ધત્વ ખીલતું જાય છે. ત્રણ ત્રણ વર્ષ થયા પણ

તું ધિરની રાણી હૃદયરાણી તુજ વિશે સહુ આશન્ધે,
 તુજ પ્રીતિ સૂઝ્યો ચરણરજ આ ઇન્દુશેખર દાસ છે. તું ૪
 ઇન્દીવર—સાખાશ ! ડાસા ! સાખાશ ! તું પણ ખરો
 મોજીલો છે.

ગગન—જે મોજીલા તો ખીળ છે.

જ્ઞાનેન્દ્ર—સાહેબ, પરનિંદામાં શુ ફળ છે ! એવાં વૃક્ષનાં લમ
 સંબંધે લોક એવી વાત કરેજ.

રવિ—માસ્તરનો છોકરો પણ એ મોજીલાના નંબરમાં ગ-
 છાય છે, સેથી માસ્તર તમે એનો ખયાલ કરો છો.

જ્ઞાનેન્દ્ર—સાહેબ, આપણે છોકરો, ઝેરી, શું કરે છે તે તરફ
 લક્ષ્ય નથી; માત્ર તોકરી કરવી, અને પુસ્તકો વાંચવાં એજ કામ.
 અને હવે તો એકાદ વર્ષમાં પેનૂશન લઈ નીરાંતે બહાર યાત્રા
 કરતા ફરીશું.

ગગન—સન્યાસી થજો માસ્તર.

રવિ—ખિયારા સન્યાસીજ છે.

મન્યુ—રવિનન્દન ! જવાબો હવે એ વાત. માસ્તરને પોતાને
 માટે માત્ર ખીળ આખા જગત માટે જોડું લાગે છે.

ગગન—દાક્તર સાહેબ ! અનિલચંદ્ર પોતે પણ કાંઈ અશક્ત
 રહેતો હોય એમ લાગે છે.

ઇન્દીવર—હા, ખિયારાને દૂરદ ખરાબ લાગુ પડ્યું છે, ક્ષય
 જેવું જણાય છે.

મન્યુ—ખિયારાના વિચાર કેવા સારા છે. પણ સ્ત્રીને લીધે
 કુધારામાં ધસડાયો છે.

રવિ—માસ્તર એના કરતાં હિંમતવાળા ખરા કે સ્ત્રી જખરી
 છતાં આપણા મંડળમાં ભજે છે.

જાનૈંદ્ર—મહારી સ્ત્રીના વિચાર સુધારાના પક્ષના છે; એને સ્વભાવ જરા સ્વચ્છંદી અને પોતાનુંજ ખર્ચ કરવાનો છે તેથી બાકી મત વિરુદ્ધ નહિં.

રવિ—ઈન્દુશેખરને દમનો રોગ લાગ્યું પડ્યો છે ખરી વાત કે?

ઈન્દીવર—કાણે જાણે હું કાંઈ હવે એમને બા જતો નથી. પણ મહારા સિપાઈનો ભાઈ એને ઘેર પટામાં છે તે કહેતો હતો ખરો. એસડ તો નવ વૈદ્ય ધનહરશંકરનું ચાલે છે.

રવિ—ધનહરશંકર તે સર્વહરશંકર થઈ જશે શું ?

ગંગાન—મધુમુખ છે સાં સુધી ખીજા કોઈનું ધણું ફાવી જવા દે નહિં.

મન્યુ—અધાએ મળી ડોસાનું ધન, આખર સર્વસ્વ લઈ લેશે. ભોગ ડોસાના; કરશે તેવું પામશે.

જાનૈંદ્ર—ભાગ્યદેવીની આજ્ઞાનુસાર સર્વ થશે. આપણી ચિંતા પ્રયત્ન સર્વ મિથ્યા છે.

ઈન્દીવર—ચાલો સાહેબ, બાર વાગ્યા, રજા લઉં.

રવિ—ચાલો અધાએ ઉઠીયે. (સર્વે જાય છે.),

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પૈન્યપુર—રસ્તામાં; પછીથી ઈન્દુશેખરરાયનું ઘર.

મધુમુખરામ—અદ્રિલતા હવે ખરેખરી ખૂબસૂરતીમાં આવી છે, તારે ઈન્દુશેખર ડોસા દમીયલ થઈ ગયા છે! પરણ્યાં તારથીજ ડોસા તો હતા, પરતુ જેમ જેમ સ્ત્રીનું યૌવન ખીલતું જાય છે તેમ તેમ પતિજનું વૃદ્ધત્વ ખીલતું જાય છે. ત્રણ ત્રણ વર્ષ થયાં પણ

હું ડોસાજીને સતતિ પણ થઈ નહિં ? ક્યાંથી થાય ? અદ્રિલતાને કાંઈ જિશે અસતોષ હોય એમ જણાતું નથી. મહારી સ્ત્રી કરતાં અદ્રિલતા વધારે ખૂબસૂરત હશે ! ડોણુ જાણે ! અપ્પી સુન્દર સ્ત્રી અને આટલુંખધા ધનનો ધણી ખરો ભાગ્યવાન ગણાય આ બધી મિલકત ઉપર કબજો કરી જેટલું લેવાય એટલું લેવું. પણ ધન બહાલું જાણુ કે અદ્રિલતા ! કાંઈ સમજાતું નથી ! હૃદય ધડીમાં એ સુન્દરી તરફ દોડે છે, ધડીમાં ધન તરફ જાય છે. રમે તે ઉપાયે બન્ને સચવાય એવું થાય તોજ મહારી ચતુરાઈ. ધરના નોકર ચાકરને મ્હં વશ તો કર્યા છે, એટલે એ કાંઈ કાંઈ કહેતો નહિં. પણ ડોસો બહેમીયો ધણો છે—હોયજ-પોતાની અવસ્થા પોતે સમજે એટલે સ્વાભાવિક રીતે બહેમીયો થાયજ. તેથી હમણાં હમણાં જાતો ધણો રાખે છે—પણ ડોસાને હરેક જ્ઞાને ગામ બહાર કાઢવાનો મ્હં જે રસ્તો ખોળ્યો છે તે પણ ઠીક છે. વૈદરોજ પણ મ્હાઈ માને છે એ સુભાગ્ય છે—વૈદ અને ડોસો મળી ભલે પહાડ પર્વતમાં રખડે, કોટિ ઉપાયે એને કાંઈ ઔષધી મળવાની નથી. વૈદ પણ બડો પહોંચેલો જણાય છે—તે આયુ—અને નીલગિરિ અને સહ્યાદ્રિ—વગેરે પર્વતોમાં ડોસાને ફેરવી ઔષધીઓ ખોજે છે અને પૈસા કઢાવે છે. ડોસા પાસે પૈસા ન હોત તો પરણત પણ ક્યાંથી ? પૈસાથીજ જગત્ લોભાય છે, અને ફસાય છે પૈસાને લીધેજ ઇન્દુશેખરના નોકર ચાકર મ્હારે કબજે થયા છે. પણ લે વાણીયા ત્હારા ને ત્હારા જેવુંજ આપણે તો કર્યું છે—ડોસાના પૈસા વડેજ મઝા કરીએ છીએ. ડોસો વસી-યતનામુ ન કરે એ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. ડોસાને જીવવાની ઉમેદ ધણી છે એટલે કરશે તો નહિંજ તોપણ કદાચ પેલા પરદુખ-ભજન સુધારાવાળામાંથી કોઈક સમજાવે તો આહુંઅવળું થાય, માટે

વગર વસીયતનામે હોસો રામશરણ થાય તોજ લાભ, તોજ અદ્રિ-
લતા મહારી દબેલી રહે ! નહિંતો કદાચ બધું ધન એને ~~આપે~~ તો
આખરે આપણને લાત મારી કાઢી પણ મૂકે. કાંઈ કહેવાય નહિ.
સ્ત્રીનો વિશ્વાસ નહિં; માટે એને સમજાવી મૂકવી જોઈશે. આજજ
વાત કરવી; પણ આત્મી ખૂબસૂરત સુન્દરીને દગો દેવો ! ખૂબસૂર-
તીનું મૂલ્ય વધારે કે ધનનું ? ધનનું વધારે. ધન આગળ સૌંદર્ય
કાંઈ ગણતરીમાંજ નથી. ધનથી સૌંદર્ય પણ વશ થાય છે, માટે
એમજ કરવું; હૃદયને વશ કરી કાર્ય સિદ્ધિ કરવીજ, નહિંતો મહારી
આઠઆઠલી મહેનત પાણીમાં જશે.

(નેપથ્યમાં સંગીતસ્વર) પણ આ શુ ! આ સંગીતસ્વર
ક્યાંથી આવે છે ?

(નેપથ્યમાં = ગહન કુસુમકુંજમાંજ મૃદુલિ મધુરી બંસી બાજે;

વિસરી ત્રાસ લોકલાજ સજની આવોઆવોરે. ગહન૦
ધારિ ચાર નીલવાસ હૃદય પ્રણય કુસુમ રાસ;
હરિણુ નેત્ર વિમલહાસ કુંજવને આવોરે. ગહન૦
(કંઠગીત બધ થઈ વાદ્ય સભળાય છે.)

આ શુ ? આ સ્વર તો ઇન્દુશેખરના કિવાનખાનામાંથીજ આવે
છે. અદ્રિલતા ગાતી હશે ! ખીજું કાંઈ ઘરમાં છે નહિં એટલે એજ
ગાતી હશે ! મહે એને વગાડતાં શીખવ્યું છે, પણ મહારા આગળ
હજી સુધી શરમને લીધે ગાયું નથી—પરંતુ એનોજ સ્વર છે—શ્રીમુખી
કહેતી હતી કે ધણું સુન્દર ગાય છે—જરા હોસો રહીને સાંભળું—નહિં
તો મહેને દેખી બધ થઈ જશે—તો મહેને આ લાભ ફરી ફરી
મળવો કંઈ પણ પડશે.

હજી ડોસાજીને સતતિ પણ થઇ નહિં ? ક્યાંથી થાય ? અદ્રિલતાને કાંઈ જો નિશે અસતોષ હોય એમ જણાતું નથી. મહારી સ્ત્રી કરતાં અદ્રિલતા વધારે ખૂબસૂરત હશે ! કોણ જાણે ! અપ્પી સુંદર સ્ત્રી અને આટલાખધા ધનનો ધણી ખરો ભાગ્યવાન ગણાય આ બધી મિશ્રકત ઉપર કળે કરી જોડું લેવાય, એટલું લેવું. પણ ધન બહાલું જાણું કે અદ્રિલતા ! કાંઈ સમજાતું નથી ! હૃદય ધડીમાં એ સુંદરી તરફ દોડે છે, ધડીમાં ધન તરફ જાય છે. રમે તે ઉપાયે બન્ને સચવાય એવું થાય તોજ મહારી ચતુરાઇ. ધરના નોકર ચાકરને મહે વશ તો કર્યા છે, એટલે એ કાંઈ કાંઈ કહેતો નહિં. પણ ડોસો બહેમીસો ધણો છે—હોયજ-પોતાની અવસ્થા પોતે સમજે એટલે સ્વાભાવિક રીતે બહેમીસો થાયજ. તેથી હમણાં હમણાં જાપ્તો ધણો રાખે છે—પણ ડોસાને હરેક બહાને ગામ બહાર કાઢવાનો મહે જ રસ્તો ખોળ્યો છે તે પણ ઠીક છે. વૈધરાજ પણ મહાઈ માને છે એ સુભાગ્ય છે—વૈધ અને ડોસો મળી ભલે પહાડ પર્વતમાં રખડે, કાઠિ ઉપાયે એને કાંઈ ઔષધી મળવાની નથી. વૈધ પણ બડો પહોંચેલો જણાય છે.—તે આયુ-અને નીલગિરિ અને સહ્યાદ્રિ-વગેરે પર્વતોમાં ડોસાને ફેરવી ઔષધીઓ ખોળે છે અને પૈસા કઢાવે છે. ડોસા પાસે પૈસા ન હોત તો પરણત પણ ક્યાંથી ? પૈસાથીજ જગત્ લોભાય છે, અને ફસાય છે પૈસાને લીધેજ ઈન્દુશેખરના નોકર ચાકર મહારે કબજે થયા છે. પણ લે વાણીયા ત્હારા ને ત્હારા જેવુંજ આપણે તો કર્યું છે—ડોસાના પૈસા વડેજ મજા કરીએ છીએ. ડોસો વસી-યતનામુ ન કરે એ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. ડોસાને જીવવાની ઉમેદ ધણી છે એટલે કરશે તો નહિંજ તોપણ કદાચ પેલા પરદુખ-ભજન સુધારાવાળામાંથી કોઈક સમજાવે તો આડુંઅવળું થાય, માટે

વગર વસીયતનામે કેસો રામશરણ થાય તોજ લાભ, તોજ અદ્રિ-
લતા મહારી દબેલી રહે! નહિંતો કદાચ બધું ધન એને ~~આપે~~ તો
આખરે આપણને લાત મારી કાઢી પણ મૂકે. કાંઈ કહેવાય નહિ.
એનો વિશ્વાસ નહિં; માટે એને સમજાવી મૂકવી જોઈશે. આજળ
વાત કરવી; પણ આવી ખૂબસૂરત સુન્દરીને દગો દેવો! ખૂબસૂર-
તીનું મૂલ્ય વધારે કે ધનનું? ધનનુંજ વધારે. ધન આગળ સૌંદર્ય
કાંઈ ગણતરીમાંજ નથી. ધનથી સૌંદર્ય પણ વશ થાય છે, માટે
એમજ કરવું; હૃદયને વશ કરી કાર્ય સિદ્ધિ કરવીજ, નહિંતો મહારી
આટઆટલી મહેનત પાણીમાં જશે.

(નેપથ્યમાં સંગીતસ્વર) પણ આ શુ! આ સંગીતસ્વર
ક્યાંથી આવે છે?

(નેપથ્યમાં=ગહન કુસુમકુંજમાંજ મૃદુલિ મધુરી બંસી બાજે;

વિસરી ત્રાસ લોકલાજ સજની આવોઆવોરે. ગહન

ધારિ આર નીલવાસ હૃદય પ્રણય કુસુમ રાસ;

હરિણ નેત્ર વિમલહાસ કુંજવને આવોરે • ગહન

(કંઠગીત બધ થઈ વાદ્ય સંભળાય છે.)

આ શુ? આ સ્વર તો ઇન્દુશેખરના દિવાનખાનામાંથીજ આવે
છે. અદ્રિલતા ગાતી હશે ખીજું કોઈ ઘરમાં છે નહિં એટલે એજ
ગાતી હશે! મહે એને વગાડતાં શીખવ્યું છે, પણ મહારા આગળ
હજી સુધી શરમને લીધે ગાયું નથી-પરંતુ એનોજ સ્વર છે-શ્રીમુખી
કહેતી હતી કે ઘણું સુન્દર ગાય છે-જરા ઉભો રહીને સાંભળું-નહિં
તો મહેને દેખી બધ થઈ જશે-તો મહેને આ લાલ ફરી ફરી
મળવો કંઠણ પડશે.

(નેપથ્યમાં)—“ હાળે કુસુમ સુરભિભાર હાળે વિહંગ સુરવસાર; ”

હાળે ઇન્દુ અમૃતધાર રજતશી સુહાનિરે. ગહન૦

મંદ મદ ભંગ ગુને અયુત કુસુમ કુંકુને;

પ્રુટયાં સજની પુંખપુંજે બકુલયૂથિજાતિરે. ગહન૦

જીએ સખી શ્યામરાય નયનપ્રેમ ઉછળી જાય;

અમૃત સદન વદન હાય, અંદને શી નિંદની. ગહન૦

(કંઠગીત બંધ થઈ વાદ્ય સ્વર્ગાય છે).

હા! અદ્રિલતા ! ક્યા ત્હારા શ્યામરાયને દેખાડે છે ! શું ત્હારા જુદ પતિ ઉપર ત્હારો નયનપ્રેમ ઉછળી જાય છે ?—કે—ડોસા સાથે લઢાઈ ઝઘડો નથી કરતી એ ખરું, પરંતુ એના ઉપર નયનપ્રેમ ઉછળી જતો હોય એવું નથી—તેમ હોય તો ગીત પણ સુંદર છે. (નેપથ્યમાં સંગીતસ્વર). હજી ગાય છે. સાંભળું શું ગાય છે.—
(નેપથ્યમાં)—આવો આવો સજનીવૃંદ નીરખીયે સખી શ્રીગોવિંદ

શ્યામને પદારવિંદ અદ્રિલતા વંદતિ. ગહન૦

(કંઠગીત બંધ થઈ વાદ્ય વાગે છે)

હા પોતાનું બનાવેલું ગીત જણાય છે—ડોસા માટે આકું સુંદર ગીત બનાવે એવી કાંઈ પ્રીતિ એને નથી—પૈસો છે એથી ડોસાને વળગી રહી છે—ખરદાર સ્ત્રી છે—આવી સારી કવિતા બનાવતી હશે એ જણ્યું નહોતું. અદ્રિલતા ! ત્હારી કવિતા અને ઉત્તમ સંગીત સાંભળ્યા પછી મ્હારાથી ત્હને દગો નહિં દેવાય. પણ દગો શેતો ! ડોસો વસીયતનામું ન કરે માટે કાંઈ ખજીથી હું અદ્રિલતાને છોડી દઈશ ? અદ્રિલતા ! ત્હને દગો નહિં દઉં. ત્હને અને ત્હારા ધનને મ્હારું કરી રાખીશ. માટે એમજ કરવાથી મ્હને અને એને બન્નેને

આખરે સરખો લાભ છે. તેજ કરવું. (વાદ બંધ થાય છે.) ચાલો હવે ગાતી બંધ રહી એટલે અંદર જઈ. (મધુસુખરામ પ્રવેશ કરે છે.)

અદિલતા—આવો વફાલજી ! આજ કાંઈ વાર થઈ ?

મધુસુખ—હુંનો દાદર નીચે ક્યારનો ઉભો હતો. તમારું ગીત સાંભળતો હતો; એકદમ આવું તો તમે બંધ રહી જાઓ. . .

અદિ—(શરમાઈને) તમે સાંભળ્યું કે શું ? . .

મધુસુખ—હા; આવો મધુર કંઠ છે, આવું સાંઠે ગાઈ સકો છે આવી ઉત્તમ કવિતા બનાવો, અને હમારા આગળ કદી ગાવું નહિ, એ કેવું ? હું હામૌનિયમ શીખવતો તે શીખતાં શરમ નહિ અને ગાતાં શરમ ? અને મહારા આગળ ?

અદિ—પણ હવે તો તમે સાંભળ્યું કની ?

મધુસુખ—તે બહારથી; ગાનારના મ્હોં સામું જોઈ સાંભળવાથી વધારે આનંદ થાય છે; માટે હવે એક બીજું ગીત ગાઓ. હું હામૌનિયમ વગાડીશ.

અદિલતા—(ગાય છે) *રાગ તહારા હુંગરીયામાં બોલે મીઠા મોર,
મોર બોલે બપૈયા બોલે કાચલ કરે છે સોર.
ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે બીજે મહારા
સાળુડાની કોરચ. રાગ તહારા

મધુસુખ—આવું ઉત્તમ ગાઈ સકો છો અને બીજા આગળ ન ગાવું એ કેવી કૂરતા કહેવાય ?

અદિ—તમારી તરંગસુંદરી જેવું મહારું ગાયન નહિ.

મધુસુખ—પણ તમારા જેવો કંઠ નહિ. . .

અદિ—તે બધા પ્રતાપ તમારાજ છે. શિક્ષક તમેજ કની ?

મધુસુખ—તમારા હિત માટે હું જે ન કરું તે એણું મનુશોખ-
રસાનું ને આવવાના છે ?

અદ્રિ—કાલે આવવા જોઈએ. એમને બિચારાને દમની પીડા
ધણી છે તે એસડ માટે ફાંફાં મારે છે; ઘનહર વૈધ ધણો હુંશીયાર છે,
અને દવા ધણી જાણે છે; પણ એકે દવા એની પાસે ન મળે. બધી
પહાડ પર્વતમાંથી લાવવાની અને કેટલીક સાંની હવામાંજ બનાવવી
જોઈએ અને કેટલીક સાં રહીનેજ ખાતી જોઈએ, એમ છે, તેથી આપુ
અને માથેરાનના પહાડે માં ધણી વખત જાય છે આવે છે. મહતે પણ
ધણી વખત જવાનું કહે છે પણ મહારાથી એ અથડામણ નથી વેકાતી.

મધુ—નારે, તમારા જેવા નાજુક શરીરથી એ ન બને. પણ
મહતે લાગે છે રાયજ સાહેબનું શરીર પણ હવે એવી તસ્દી વેઠી સકે
એવું નથી.

અદ્રિ—હા, મહતે પણ એમજ થાય છે, મહતે મહારા આર્ષ કલા
કરે છે કે આવે શરીરે તું એમને એકલા રખડવા દે તે ઠીક નહિ; ત્યારે
જવું જોઈએ.

મધુસુખ—સાથે નોકર ચાકર છે ને એકલા શેના ?

અદ્રિ—હું તેજ કહું છું નોકર ચાકરથી થાય તે કાંઈ આપણેથી
થાય ? અને મહતે એ કેમ પરવડે ? મહારે મહાર હામોનિયમ, સિતાર
બધું જોઈએ તે કાંઈ લઈ જવાય ? સાં સારી ગાડીયો પણ ન મળે;
એવા જંગલી ઠાંગા મળે કે તેમાં બેસાય પણ નહિ. અને કાંઈ ગમે
નહિ સાં કેમ જવાય ?

મધુસુખ—નારે, અહીં જેવું સુખ સાં નજ મળે. આ એકલાં
તમે અને એ બે.

અદ્રિ—એ જણ આખો દિવસ શું કરીએ ? એમને કાંઈ

ગાયનનો પણ શોક નથી. આખો દિવસ હિસાબના ચોપડા તપાસે છે. કાંઈ ગીતા અને ભાગવત ને એવું એવું વાંચ્યા કરે.

મધુસુખ—એમને હાલ વૈદ્ય સાથે ઠીક ફાવે છે.

અદ્રિ—અમસ્તાં ફાંફા છે. દેમ હવે મટે એવું ક્યાંથી બને. ઉતરતી અવસ્થાનો રોગ મટે, શેનો ? હુંતો રોગ કહું છું કે ઘરમાં રહી નિરાંતે બેસો અને ભવિષ્યની કાંઈ વ્યવસ્થા કરો, કેમકે—

મધુસુખ—તેનો શો જવાબ દે છે ?

અદ્રિ—એનો કહે છે કે હું હજી ઘોડા જોવા છું અને ભવિષ્યની વ્યવસ્થા કેવી ?

મધુસુખ—શરીરનો કાંઈ ભરંસો છે ? પણ વ્યવસ્થા શી કરવાની છે ? તમે કુલ મુખ્યત્વાર છો, ખીજું કોઈ વારસ નથી.

અદ્રિ—કેમ વારં ? પેલો મન્યકુમાર હમારો પિત્રાઈ થાય તે તલપી રહ્યો છે.

મધુસુખ—એનું કાંઈ ચાલે નહિં. વડિલોપાર્જિત મિલકત હોય તો તમે કહો છો તે ભય ખરો, પરંતુ આ મિલકત રાયજીએ પોતે પેદા કરેલી છે તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગમે તેને આપી જાય તમને આપે, મહેને આપે, ગમેનેને આપે. પોતાની પેદા કરેલી મિલકત માટે વસીયતનામાની જરૂર નથી. સ્વાભાવિક રીતે તમેજ વારસ, અને વડિલોપાર્જિત મિલકત મટે વસીયતનામું કરવાનો અધિકાર નથી એટલે આ બાબત કાંઈ વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર નથી.

અદ્રિ—એમ હોયતો ઠીક; પણ મહેને હજી અરાઠ વરસ થયાં નથી

મધુસુખ—તેમાં શું ? સત્તર તો થયાં. એકાદ વર્ષતો આમને આમ નીકળી જશે, એવી નકામી શંકા લાવવી નહિં; રાયજીનું શરીર હજી દૃઢ છે.

અદ્રિ—(નિશ્વાસ નાખી) ઠીક; જેમ ઈશ્વરેચ્છા.

મધુસુખ—ચાલો હવે હું રંગ લઉં છું.

અદ્રિ—કેમ એટલામાં ? હજીતો આઠ હૂમણાંજ વાગ્યા. ઘર સાંભર્યું જશે. તરંગસુંદરી સાંભર્યાં હશે.

મધુસુખ—હુ અહીં આવું છું ક્યારે પીણું કાઢ સાંભરતું નથી, મહેને અહિંથી જવું પણ ગમતું નથી; પણ રહેવું ત્યાં એટલે ગયા વગર ચાલે ?

અદ્રિ—ઠીક, આવજો; હવે ક્યારે આવશો ? સવારે આવશો ?

મધુસુખ—જ્યારે કહેશો ત્યારે. (બંને જાય છે).

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—ધન્દુશેખરરાયના ઘરનું દીર્ઘાનખાતું

ધન્દુશેખર—વૈધરાજ ! આપણે આપુ કર્યા, સહ્યાદ્રિ કર્યા નીલગિરિમાં ભટક્યા, વિંધ્યાચળમાં પણ તપાસ કરી પણ હજી સુધી તમારી એક પણ ઔષધિની અસર કાંઈ થઈ નહિં.

ધનહરશંકર—મહારાજ ! મહેં જે જે ઔષધિઓ અજમાવી તે સર્વ શાસ્ત્રાનુસાર અજમાવી છે. વાગ્મટના સંતાનપ્રાપ્તિપ્રકરણમાં એક સ્તોક છે—મહેને જ્ઞાલ સ્મૃતિ નથી—પણ ભાવાર્થ એ છે કે અપત્યતરુ નામનું વૃક્ષ આપુજીના પહાડ ઉપર છે તેનું વિધિ-પૂર્વક સ્ત્રેવન કર્યાથી સંતાન થાય. એ આદિ પીણ જે જે શુદ્ધિકાઓ મદારા જાણવામાં હતી તે સર્વ અજમાવી. આપને શ્રદ્ધા કાંઈક ગિ-ધિલ દૂરો. અથવા તો, હવે માત્ર રસ્તાળે છે એક તો હિમાલય ઉ-ર ભસ્મગિર નામનો યોગી છે જેણે પાડગકૌરવનાં યુદ્ધ નજરે

જોયેલાં છો'ને હાલ હયાત છે તેની પાસે એક ઘણી મૂલ્યવાન ચીજ
અકસીર દેવા છે, પણ તે પોતાની પાસે રહી સેવન કરવાની છે,
કેમકે તેમા જો લૂલ્ય થાય તો પ્રાણાન્ત તુરત થાય.

ઈન્દુશેખર—ત્યારે હવે ત્યાં આગ્રો, એટલું બાકી રાખવું નહિં.
પરંતુ કદાચ કાંઈ ભૂલ્ય થયું તો પ્રાણ ખોઈ ખેસીએ ત્યારે ?

ધનહર—તેવી શકા હોય તો ખીજો માર્ગ હવે એટલોજ છે કે
આપે જો આપનું કર્તવ્ય કર્યું; પરંતુ હવે ચરકના ગ્રંથમાં લખ્યા પ્ર-
માણે સ્ત્રીએ તે ઔષધિઓ અજમાવવી જોઈએ આપની આરા હોય
તો બાઈસાહેબને વિનંતિ કરીએ

ઈન્દુશેખર—(સસંકોચ) પરંતુ—મહારાજ ! ત્યારે આપણે હિ-
માલય વાળા યોગી પાસે જઈ આવીએ પછી નહિં હોય તો તમારી
ઈચ્છાનુસાર છેલ્લો ઉપાય ધારણો.

ધનહર—એ છેલ્લો ઉપાય નથી. પહેલો ઉપાય છે, પરંતુ આ-
પને પ્રથમથીજ એ વિચાર અનુકૂળ ન જણાયાથી મ્હં આ ઉપાય યોજ્યા.

ઈન્દુશેખર—તો પણ હવે એક માટે બાકી રાખવું નહિં. માટે
પરમ દહાડે સાફ મુર્તિ જોઈ પ્રસ્થાન કરીએ. (મધુસુખરામ પ્ર-
વેશ કરે છે.)

મધુસુખ—ક્યાં વળી પ્રસ્થાન કરો છો ? સાહેબ ! નીલગિ-
રિથી પાછા આવ્યે હજી બે દિવસ તો થયા નથી.

ઈન્દુશેખર—આવો, ભાઈ, આવો; હિમાલય જવાનું ધરીએ
છીએ; તમારાથી કાંઈ છાનું નથી, કહો, વૈધરાજ, લોકોકત કહો હું જરા
અદર જઈ આવું. (ઈન્દુશેખરરાય જાય છે.)

ધનહર—કોસો હજી માનતો નથી, સંતાન માટે ઘેરો થયો
છે; પરંતુ હવે તો ઠરી ઠામ જેસે તો ઠીક નહિ તો રસ્તામાં અધ-
વચ્ચ રહી જશે. નીલગિરિ, ઉપર એક બાઈમાં પડને પડને રહી ગયો.

મધુસુખ—હવે એને ખહાર ન લઈ જશો; અહીં બેઠે એ કહે તેમ કરો. હવે તમે એને પ્રતાપે મુસાફરી હીક કરી; અને વૈધરાજ । છોકરાંની ફિકર પણ તમે પોતે તો મટાડી છે ?

ધનહર—પણ મહારાજ ! તમે કયા ઓછે પાટલે બેસો એવા છો ? તમને તો બેવડો લાભ મળ્યો છે મીઠો હવે હું પણ આપનાં પગલાંએ ચાલવા ધાર છું, અને ખાઈએ ઔપધિ કરવી જોઈએ એમ કહ્યું છે.

મધુસુખ—તેવું કાંઈ કહેશો નહિં ગમે તેટલી સંતાનેચ્છા છે પણ ડોસો એ વાત કબૂલ નહિં કરે. (સ્વગત) જો લુચ્ચો મહારી વચમાં આવે છે.

ધનહર—પોતે વૃદ્ધ અને સ્ત્રી યૌવનસંપન્ન એટલે જીમની ઉત્પત્તિ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ત્યારે તમે એકલ—(ઇન્દુશેખરાય પ્રવેશ કરે છે.)

ઇન્દુશેખર—કેમ મધુભાઈ ! આપની શી સલાહ છે ?

મધુસુખ—સાહેબ ! મહારી વિનંતિ છે કે હવે આપે આ અચકાપણી મૂકી દઈ ઘરમા રહેવું હીક છે, કેમકે—

ઇન્દુશેખર—તમે એમ ના ધારશો કે હું મુસાફરીની અચકામણ વેડી સકું એમ નથી. પૂછો વૈધરાજને; એમના કરતાં મહારે ઘોડુ ગાયુજી ઉપર આગળ મહેં ચઢાવી નીધું હતું, અને સલાદ્રિ ઉપર હું રે.જ ત્રણ ત્રણ ગાઉ ચાલતો, અને નીલગિરિ ઉપર તો એક છ ટુક પૂછાળી ખાઈ ફૂદી ગયો હતો.

ધનહર—હા સાહેબ, મહેં એ સર્વ હકીકત હમણાંજ આ બાંધતે કહી.

મધુસુખ—પરંતુ સાહેબ ! આપ આ વરસમાં આઠ મહિના

ખહાર ફર્યાદો તે વખતે અદ્રિભાભીની કેવી અવસ્થા થાય છે તેનો
આપ જરા ખ્યાલ કરો.

ઈન્દુશેખર—હા તે તો ખરું એ કારણ માટે મહતે ખહાર ન
જવાનું કહેતા હો તો ઠીક, બાકી મહારું શરીર તમારા કર્મનાં વધારે
સારું છે. હું હજી એક માર્ગ સુધી દોડી સકું છું, અને ઉભેલાં
ગધેડાં ઉપર થઈને ફૂટી જઉં છું.

મધુસુખ—તે વિશે જરા પણ સંદેહ નથી. તો પણ હવે, સા-
હેબ, જે ઉપાય કરવા હોય તે અહીં રહીનેજ કરવા.

ધનહર—માટેજ સાહેબ મહે સૂચના કરી છે તેમ હવે બાઈ
સહેબે કેટલીક ઔષધિઓ વિધિપૂર્વક અજમાવવી જોઈએ.

ઈન્દુશેખર—પરંતુ, એ તો, ઠીક, હું એમને પૂછી જોઈશ
પછી વાત.

મધુસુખ—હાજી, તે બરાબર છે (સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ હો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—ઈન્દુશેખરરાયના ઘરનો ખાનગી ખંડ.

ઈન્દુશેખર—હવે શું કરવું? વૈધ કહે છે તેમ અદ્રિને ઔષ-
ધિ ખવડાવવી કે કેમ? વૈદની કાંઈ દાનતતો બગડી નહિં હોય!
પણ મહારી અદ્રિની વર્તણૂક સારી છે ત્યાં સુધી ગમે તેવું
ઝાસડ ખાશે તો શી હરકત છે? હા! અદ્રિલતા! હું આટલું આ-
ટલું હુઆ વેડી રખડ્યો પણ ત્હને સારો દહાડો ન દેખાયો. તું તો
હજી બાળક છે, ત્હારા કરતાં મહોડીઓને પણ સંતાન થયાં છે,
પણ મહારી હવે અવસ્થા થવા આવી એટલે જેમ જોઈલું સંતાન

આવો, અદુર્ઘ ! આજ કેમ વાર થઈ ?

અદ્વિતતા—જરા પેલી ચોપડી વાંચું છું તેનું એક છેલ્લું પ્ર-
કરણ જ બાકી હતું, તે પૂરું કર્યું.

ઈન્દુશેખર—અદ્વિ ! મ્હારે તબીબે કહ્યું છે. જો હવે હું હિ-
માલય જવાનું—

અદ્વિ—તમે તો જ્યારે સારે બહાર જવાનું જ ધારો છો; પણ
અહીં હમણે શું થતું હશે તે જાણો છો ?

ઈન્દુશેખર—હા માટે જ હવે મહે બંધ રાખ્યું. તૈહારે નહાતું
સરખું એક છોકરું હોય તો હું બહાર ગયો હોજી સારે અભુગમનું
ન થાય.

અદ્વિ—(નિશ્વાસથી સ્વગત) એ આશા તો તમને પરણી
ત્યારથી રાખી જ નથી.

ઈન્દુશેખર—કેમ કાંઈ જોશ્યતી નથી મ્હારી અદુડી !

અદ્વિ—હવે તમે મ્હને આવું આવું કહી બોલાવો તે ઠીક
જણાય ?

ઈન્દુ—વાર ત્યારે આડુડી કહું ?

અદ્વિ—(સ્વગત) કંઈ મ્હારું કરમ.

ઈન્દુ—તું કહે તે કહું પણ મ્હારું કંઈ તું સાંભળ્ય. જો મ્હે તો
શબ્દો આપધ કર્યાં પણ આપણું નશીબ ઉઘડ્યું નહિં.

અદ્વિ—(સ્વગત) ઉઘડશે હવે તો કાઠીમાં ગયે.

ઈન્દુશેખર—માટે હવે તું કાંઈ આપધ અનભાવીશ ?

અદ્વિ—મહે કોઈ દિવસ તમારી આજ્ઞા ઉઘાપી નથી તેમ ક-
હશો તેમ કરીશ. પણ હવે એ લલુતા રાખવી જ નહિં; પરમેશ્વરનું
ધાર્યું થશે.

ધન્દુશેખર—ના, ના, અહુ બહાલી ! એમ શું બોલે છે ! તું હજી બાળક છે. તું ન સમજે. આટલી બધી મિલકત શુ આપણા દુસ્મન મન્યુકુમારને આપવી છે ? આપણા એ પિત્રાર્થ છે.

અદ્વિ—એવા વિચાર તમે શું કરવા કરો છો ? તમે હજી ખાસ્સા જુવાન જેવા છો, અને મહારાજ ભાગ્યદેવે તો ચાંસ્લા ચોટલા સાથે હું તમને મૂકીને જઈશ.

ધન્દુશેખર—તે તો પ્રભુ મળે; પણ તું ઓપધ કરી ને.

અદ્વિ—હીક તમે કહેશો તેમ કરીશ, પણ તમે આવા આવા ખરાબ વિચાર ના કરો. એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તમે જીવતાએ નથી અને શરીરે બધું ખર્ચાઈ ગયું.

ધન્દુશેખર—પણ વિચાર કર્યા વગર ચાલે, મહારી આદુબાર્થ ! તમે ન સમજો, બાઈ જાહેબ ! મડમ સાહેબ ! પણ પૈસો હોય તેને બધુંએ કરવું પડે.

અદ્વિ—(સ્વગત) પૈસો છે સારેજ મળેને પરણ્યાતો.

ધન્દુશેખર—માટે બધા વિચાર કરવા પડે. આટલી વયે હું સમજું નહિં ત્યારે ક્યારે સમજું ? માટે હું તો વસિયતનામું કરવાનું ધારું છું.

અદ્વિ—(રોષ પડે છે) ના ! એવું કાંઈ ન કરશો. વસિયતનામાનું નામ સાંભળી મળેને કાંઈ થઈ જાય છે. એની શી જરૂર છે ? જરૂર પડશે સારે થઈ રહેશે.

ધન્દુશેખર—જરૂર પડશે એટલે શુ ? મોત કાંઈ ખબર આપીને આવે છે ? એકદમ રહી જઈએ તો ?

અદ્વિ—એવું ના બોલો; બળ્યું મોત, બધા મરે છે પણ મોત સરતું નથી. વસિયતનામું નહિં થાય તો હરકત શી છે ? પરમેશ્વર

કરેને સાચે દહાડો દેખાય તો જે હોય તે વારસ અને નહિં તે પછી-પણ હું તમારા પહેલી જાહેર એજ હું રોજ પાઠ કરતાં ખોલું છું (સ્વગત) આટલુંએ લોગવ્યું એટલું નસીય માનીશ.

ઈન્દુશેખર—પણ તું શું સમજે, મહારી લાડકી ?

અદ્રિ—પણ એ તો ન કરશો. મહે ઓસડ કરવા માટે તમે મારું માન્યું સારે તમે મહારું નહિ માનો ?

ઈન્દુશેખર—હીક તું કહે છે તો તેમ, પણ મધુમુખને હું પૂછી જોઈશ, પછી વાત.

અદ્રિ—હા એમને પૂછજો. (જન્ને નિદ્રાવશ થાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થાન—પર્જન્યપુર—ઈન્દુશેખરરાયના ઘરનાં અદ્રિલતાને.

ખાનગી ખંડ.

અદ્રિલતા—શુ હું વૃદ્ધપતિને પરણી માટે મહને બધાં વેશ્યા જેવી સમજતાં હશે ? વૈધરાજ ! મહે નહોતુ ધાર્યું કે તું ઔષધ કરવાને બહાને મહારી ઉપર આમ બદ નજર કરીશ ? પણ નીચ તું મહારા આગળ ફાવ્યો નહિ. ખીજી ગમે તેવીઓને ત્હે ગમે તેમ ઔષધ આપ્યાં હશે; પણ મહારા આગળ ત્હાર ન આવ્યું ! હાય હાય ! હું ધરડાને પરણી તેમા મહારે આમ વેલ્લું પડ્યું કે મહાર રૂપને લીધે ? પેલો હરામખોર ગોર કુંકુમીયો ! એણે પણ મહારી લાજ લેવાનો અને મહને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આલ્હણ ! હું ત્હેને મોહી જઈશ એમ ધાર્યું ! તુ પણ લોકોને ઘેર ઘેર બટક

આપણું કર્મ કરે છે? વળી પેલો છુછલો મદનનન્દન! મહારા કરતાં એ વર્ષે
મહોટો હશે, તે વળી મહારા ઉપર હરામ દાનતથી કાગળો લખવા
લાગ્યો. ધિક્કાર છે ત્હને! ત્હારા જેવા રખડાઉમે હું ગાંઠવાની હતી!
'હુ ધરડાને પરણી માટે શું રસ્તે જમાર ઉપર પણ 'મોહી પડું? હું
તો, એવો દુર્ગોના મહોં ઉપર થુક પણ નહિ'.

(સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા—માઈ સાહેબ! કાલિન્દી માશી પૂછાવે છે કે આજ
સાંજેનને જોવા આવશો?

અદ્વિ—આજ કે? હા-પણ-ના, આજ નહિ, કાલે તમે અહીં
આવજો પછી જમણુ એમ કહેવડાવ્ય.

(સીતા જાય છે)

આજ તો મધુમુખ બાવનાર છે અને હું વળી જાઉં સારે
જૂઝી પડું હાય! હાય! મધુમુખ! બધા આગળ મહારો મિત્રજ
આલ્યો, પણ ત્હારા આગળ મહાર કાંઈજ ન આલ્યું, હેં! કોણ જાણે
કેમ? એના આગળ મહારો મિત્રજ, મહારો તોર, મહાર કાંઈ નથી
આલતુ, હા! મધુમુખ! ત્હારે લીધેજ હું મહાર પીળું સર્વ દુઃખ
ભૂટી મર્ષ છું પહેલા મ્હને એના ઉપર કાંઈ ખીજો ભાવ નહોતો
થતો, પણ કોણ જાણે શાથી હવે મહાર મન બદલાઈ ગયું? હું
નહોતી જાણતી કે આવી દૃઢતાવાળી હું કદી પણ આમ દસાઈશ.
મધુમુખ! તું કુવારો હોત અને હું આ ડોસાને ગળે ન બંધાઈ
હોત તો હું જરૂર ત્હને ખરણુત પણ હાય! આપણામાં એ રિવાજ
નથી સારેજ મહારી આ દશા થઈ એ. પણ લોક મુવા મહારી નિં-
દા નહિ કરતા હોય! લોક તો હું ધરડાને પરણી સારથીજ ગમે
તેવી વાતો કરે છે એમ સીતા કહે છે, અને તેથીજ મુવો ગોરડો,

રૂંધડો અને મદનીયો મહારા ઉપર બદ દાવત રાખતા હશે; પણ, હો
 રામખોરો, એમના મનમાં મહત્તે કેવી ધારતા હશે! તોપણ, ગમે તે-
 ઢલાં સીતા અને દંભયન્તી અને તારામતીનાં આખ્યાન વાંચ્યાં
 પણ મહત્તે તેમની પેઠે તો આ ધણી ઉપર પ્રીતિ થઈજ નહિ.
 પણ તેમના ધણી પણ કેવા? સ્વયંવરથી પોતાની ખુશીથી પ-
 સંદ કરેલા ધણી અને આ મહારા ધણી! હાય! હાય! આ ધણી!
 આ ધણીને મહારે માટે પ્રભુએ શા માટે નીમ્યો હશે?
 પણ હશે. મિચ્છારો મહત્તે પૈસો ખરચવામાં કાંઈ રોકતો નથી, અને
 મહારી તે મધુમુખની વયમાં પણ આવતો નથી. પણ હમણાં હમ-
 ણાં બેઠીલા બહુ થયા છે. ધરપણમાં પરણે તે બધા થતા હશે?
 ધરડાં વરની સ્ત્રીઓ સ્વચ્છંદી હોય છે. તેથી તેમના વરને એવું
 થાય ખરૂં. પણ હું કાંઈ ખીજીઓ, જેવી સ્વચ્છંદી નથી.
 ખીજીઓની પેઠે હું ક્યા ઘેર ઘેર ભટકું છું; તો પછી
 મહારો શો દોષ! શું કર! લાચાર છું; પહેલાં હું સમજી
 નહિં, હવે ધણુંએ સમજું છું, પણ શું કર! હવે કાંઈ ઉપાય નથી.
 જેમ અદૃષ્ટમાં હશે તેમ થશે. બાપે છતી આંખે આંધળા થઈ
 દીધી છે, તો પછી જેમ ભાગ્ય લઈ જાય તેમ જવું. મહેં તો ધણીએ
 ના કહી હતી. આને ન પરણાવતાં મધુમુખ જેવા મનગમતાને
 પરણવા દીધી હોત તો આમાંનું કાંઈ પણ થાત? પણ વિધિના
 નિર્માણ પ્રમાણે સહુ થાય છે ભાગ્યદેવી! તું બળજાન છે તારાં
 દોરાયાં સર્વ દોરાય છે,

(મધુમુખરાય પ્રવેશ કરે છે.)

મધુમુખ—કેમ શા વિચારમાં છો?

અદિ—જ્યારે તમે મળો છો ત્યારે આમજ પૂછો છો ત્યારે લાગે

‘છે’ હે હજી તમને મ્હારે માટે શક છે. મહેં ખીજ કોઈના વિચાર કર્યું નથી, તમારાજ વિચાર હમેશ કરું છું.

મધુસુખ—બાણી મહેરબાની. મહેને તમારે ‘માટે’ જરા પણ શક નથી. આપણી વચ્ચે ઓળખાણ થયે આટલો બધો વખત થયો, તો પણ હવે શક હોય ખરો. ઇન્દુશેખર સારું વૃત્તીયતનામા વિશે વાત કરી હતી ?

અદ્વિ—હા, મહેં તો ના કહી કે ન કરશે; પછી તમારી સલાહ લેવાનું કહ્યું તે પછી બેત્રણવાર તમે મળ્યા, પણ હું એ વાત કરવીજ બૂઝી ગઈ હતી.

મધુસુખ—મહેને પણ પૂછ્યું. મેં, પણ ના કહી, પણ ડોસાને મળે વાત ઉતરી લાગી નહિં.

અદ્વિ—ત્યારે કેમ કરવું ?

મધુસુખ—કરશે તોએ મહેને પૂછ્યા વગર નહિં કરે; તો તે વખત વાત; અને કદાચ આપણને ફાવતું નહિ લખે તો ફેરવતાં વાર છે ? બાણીએ ફેરવ્યાં તે બાણીએ નવાં કર્યાં. તુ જરા પણ ચિંતા ન રાખીશ.

અદ્વિ—તમારી છાયામાં છું એટલે કાંઈ હરકત નથી.

મધુસુખ—તુ મહેને વીંટળાએલી છે, મ્હારી લતા ! એટલે જ્યાં સુધી મહેને વીંટળાએલી રહીશ ત્યાં સુધી હું પર્વત જેવો નિશ્ચય રહીશ માટે ભય ન રાખીશ.

અદ્વિ—તમારા વગર મહેં ખીજ કોઈનો આશ્રય લીધો નથી. ખીજ બાણીએ મહેને ફસાવવા આવ્યા પણ હું એવચની થવાની નથી. મહેને તમારા વગર ખીજ કોઈનું બોલ્યું પણ ગમતું નથી. ખીજ મહેને સતાવે તે તમે રોકો નહિં શું ? (રૂંધે છે.)

મધુ—મ્હારી કુમળી લતા ! તુ આમ રોકીશ તો બડીમાં કર-

માર્ગ જઇશ; (આશ્વાસન દઇને) માટે જે વિપત્તિ હોય તે કહે.

અદ્રિ—(ગભરાઇને) હમણાં આમ થઇને કોઈ ગયું ?

મધુ—ના કોઈ નથી.

અદ્રિ—મહે કોઇની પાછડી દીડી.

મધુ—કાંઈ બધું ન રાખ; ત્યારે જે કહેવું હોય તે કહે.

અદ્રિ—મહેને પેલો વૈદ્યો ઓસડ આપવાને બહાને દસાવવાનું.

છે, તેને તમે વારૂ રાખજીને કહું પણ એમનાથી કાંઈ કહેવાય નહિ; અને હમણાં એમનું શરીર ઠીક રહેતું નથી તેથી સ્વભાવે ચીડીયા અને બેમીલા થઈ ગયા છે, તે કદાચ બમણા બેમીયા.

મધુસુખ—તે હું કહીશ મહેને એ વૈદ્યો ઉપર પ્રથમથીજ શક હતો. રાખજીની તખીયત હવે દિવસે દિવસે બહુ બગડતી ગઈ હવે તો બિચારા—

અદ્રિ—મહેને પણ અકાગમણુ આવે છે. રાત્રે ખુંખું કરતા આખી રાત્રી ઊંઘતા નથી ને ઊંઘવા દેતા નથી.

મધુસુખ—વય પણ થઈ હવે, ઓસડ લાગુજ પડતું નથી.

અદ્રિ—હવે શું લાગુ પડે, હવે તો જે દહાડો જાય તે ખરો.

મધુસુખ—એમ ન કહેવાય; એવા ખુંખલા ડાસા તો ધાર્યા કરતાં ધણા દિવસ કાઢે માટે—

અદ્રિ—શું માટે, માટે શું ?

મધુસુખ—માટે તમે નિશ્ચિંત રહેજો.

અદ્રિ—નિશ્ચિંતજ છીએ કાણે જાણ્યું કે શુ થશે ? એ આમને આમ રહે અને હું કે તમે એકદમ ધસડાઈ જઈએ તો મનમાંની મનમાં રહે.

મધુસુખ—આટલું ભોગવ્યું એટલું પણ ભાગ્ય માનવું.

અદિ—હા, પણ મનની આશાઓ એકદમ ભંગ થાય તે
કેમ ખમાય ?

મધુસુખ—ત્યારે તો—

અદિ—શુ, ત્યારે તો શુ ? કેમ ખુલાસે બોલતા નથી; આજ
કાંઈ તમારી તખીયત ઠીક નથી ? ને કહેવું હોય તે કહો. હિંમત નથી
આવતી કહેતાં ?

મધુસુખ—હિંમત ચાલે છે પણ જીભ ઉપડતી નથી. પાસે
આવો તો કહું.

અદિ—કહો.

મધુસુખ—(ધીમે રહીને કાનમાં કહે છે) આજ ઉપાય છે;
ખીન્ને નથી.

અદિ—(નિશ્વાસ અને ભયથી) હાય ! હાય ! એ કેમ બને ?
આખરના કાંકરા થાય.

મધુસુખ—ત્યારે હું જાઉં છું; જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દો.

અદિ—(ગભરાઈને) ના મધુસુખ ! એમ ના કરો, એટલામાં
શીસાઈને મ્હને એકદમ છોડી જશો તો કદાચ આગળ ઉપર કેવો
વખત આવશે ત્યારે તમે શુ કરશો ?

મધુસુખ—હુ પણ તેજ કહું છું કે તમે હિંમત નહિં રાખો
તો આગળ ઉપર તમે કેમ નબી સંકશો. હુ જ્યાં સુધી છું ત્યાં સુધી
તમને જરા અડચણ આવે તો મ્હાફે ગળું આપુ

અદિ—ઠીક સારે, હિંમત લાવીશ અને તમારી આજ્ઞાનુસાર
તૈયાર છું.

મધુસુખ—હવે રાત્રી ઘણી ગઈ, માટે જાઉં છું.

અદિ—જશોજ ! હવે, ક્યારે આવશો ?

મધુસુખ—આવીશ વળી— (બને જાય છે).

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ—પૂર્વ-મપુર—ઈન્દુસીખરરાયના ઘરનો ચોક.

કાલિન્દી—જો અદ્રિ ! હું તમને કહું છું તે માન્ય, ભશિરેખાએ મ્હારું ન માન્યું તેથી કટલી હેરાન થઈ ! અને જ્યાં સુધી રાયજી બેઠા છે ત્યાં સુધીમાં કાંઈ દહાડો ઉઘડે તો ઠીક. એમનું શરીર હું મળ્યાં ઠીક રહેતું નથી. પણ છેક ખાટલે પડે ચાર પછી શું ? માટે હમણાં હું કહું છું તેમ કર.

અદ્રિલતા—માશી ! હું જાણું છું કે તમે મ્હારા હિત માટે કહો છો પણ મ્હારું ભવિષ્ય હવે સુધરવાનું નથી. હું તો પરણી તે દિવસથી મ્હારું ભવિષ્ય સમજી ચૂકી છું. એટલે હવે મિથ્યા ફાંફાં મારવામાં શું ફળે છે.

કાલિન્દી—એમ નિશ્ચય ન થા. પ્રભુ કરે ને એક છોકરું થઈ જાય અને પછી રાયજી જાય તો ત્હારો અવતાર કાંઈક સુધરે; નહિ તો ત્હારી ઉમર હજી એકવીસની નથી થઈ ત્યાં સુધી મિલકત ઉપર પણ ત્હારો હક નહિં ગણાય.

અદ્રિ—એ વિશે તમે ચિંતા ન રાખશો; ને સર્વ સાફ થશે. પરંતુ તમે કહો છો તે સન્યાસી કેવો છે !

કાલિન્દી—તું એકવાર જો પછી તું કહે. એવા સાધુતો મ્હેં આજ સુધીમાં દીઠાજ નથી. હું તો મ્હારે દેવદર્શન અને નદીસરોવર કરતાં જતાં આવતાં ઘણાએ આશ્રમ અને મઠમાં ગઈ છું અને ઘણાએ સ્વામી દીઠા છે, પણ આના જેવો એકે નહિં. શી એની પડિતાર્થ અને શી એની તપસ્વી જેવી કાન્તિ; ખરો તપસ્વી મુની બાવા જેવો છે અને એના આશીર્વાદ ક્રિયા વગર રહેજ નહિં.

અર્ધિ—પણ મહેને એમ થાય છે કે ફક્ત દોરાર્થિકીથી અને બાકી આખરીથી કાંઈ વળે નહીં. મહે તમારા કલાથી ધણુંએ કર્યું પણ આજ સુધી કંઈ વળ્યું નથી. તેથી મહેને માશી વહેમ આવે છે કે કાંઈ અદર ખાતેથી ઠગાઈ તો ન હોય ?

કાલિન્દી—એવું હોય તો પેટી કુદનેંડીતીને પાંચ મહિનામાં કેમ અવરણી આવ્યું ? એના મત્રની સિદ્ધિજ એવી છે. એમને આવ્યે તો આઠ મહિનાજ થયા છે, પણ એટલામાંએ કેટલીએની આશા ફળી ?

અર્ધિ—(સ્વગત) જોઉં એકવાર જઈ આવું તો ખરી પછી કાંઈ ભય જેવું હશે તો ફરીથી નહિં જાઉં; એકવાર જવામાં કાંઈ તુકસાન નથી. એના કલા પ્રમાણે કરવું ન કેરવું મહારા હાથમાં છે. પણ એમને કહેવું કે નહિં ? અને મધુમુખ જાણશે તો ? પણ મહારે ક્યાં ખીજું કાંઈ છે ? હું તો ફક્ત એકવાર નજરે જોઉં તો ખરી. તેમાં કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી.

કાલિન્દી—કેમ વળી શા વિચારમાં પડી ?

અર્ધિ—કાંઈ નહિં; એ તો એમ કે એમને પૂછીને જવું કે કેમ ?

કાલિન્દી—અરે ગાંડી ! એવી વાતમાં તે પૂછાતું હશે ? બાયડાઓ તો વહેમીલા હોય તે હા કહે નહિં, પણ આશા પડતુ જાણે સારે ખુશી થાય. માટે પૂછવું નહિં, શશિરેખાને જોવા જાઉં છું કહીને તું ત્હારે આલ્ય.

અર્ધિ—ઠીક સારે કાલે જઈશુ.

કાલિન્દી—ના કાલે નહિં, આલ્ય આજજ; એ તો કર્યું એટલું કરવું ઓછું.

અદ્વિ—ડીક, ત્યારે હું લૂગડું બદલી લઉં. (જાય છે.)

કાલિન્દી—હાય! હાય! આજની છોકરીઓ બહુ હડીલીઓ. આગળ હમે તો કોઈ કહે કે તરત ઉપાય કરતાં; આ તો નવી છોકરીઓને તો શ્રદ્ધાજ નહિં, એટલે ઉપાય કરતાં પણ દૂળ મળે નહિં. હમે તો હુમારી જેવો ઉપાય જોળાયે, જોગી જોળાયે, જતી જોળાયે; અને આતો કહીયે તોએ ન આવે. આ તો આટલીએ માને છે, પણ પેત્રી-શશિ તો છેક હડીલી; તે ભોગવે છે; કાણુ જાણુ બિચારીનું શુએ થશે; નમાઈ છોકરી છે, સસરા એના વગ્નનો છે, તે પણ મરું મરું કરી રહ્યા છે.

અદ્વિ—(પ્રવેશ કરીને) ચાલો, માશી ! (બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૯ મો.

સ્થળ. પર્જન્યપુર-વિહારાશ્રમ.

અદ્વિ—માશી, મહારાજ નથી તે ખહાર ગયા છે કે શુ ?

કાલિન્દી—મહારાજ ના કહીશ હો; એમને તો બધાં સ્વામી કહે છે, નહિં તો બહુ મીઠાય છે. સન્યાસી છે તેને મહારાજ ના કહેવાય.

અદ્વિ—તમે કહો છો એ બહુ વિદ્વાન છે ?

કાલિન્દી—હા; પેલું શું કહે છે ? પેલું ખી, આં અલખેલી, કે મીઆં અલખેલી છે.

અદ્વિ—એમ. એ. એલ એલ. ખી.

કાલિન્દી—હા, એ તેમાં પાસ થયા હતા અને બસે રૂપિયા પગાર હતો.

અદ્વિ—તે છોડી સન્યાસી કેમ થયા હશે ?

કાલિન્દી—કાંઈ ઘરમાં ખટપટ થઈ, આપ સાથે લંકયા, અને જાયડી સાથે કાંઈ તકરાર થઈ જોટલે જતા રહ્યા.

અદ્રિ—પહેલાં ક્યાં રહેતાં અને શી નાત્યના હતા ?

કાલિન્દી—તે તો કોઈને કહેતા નથી, આટલુંજે મહત્તે કહ્યું છે; માટે તુ કહીશ નહિં કે મહેં તને કહ્યું હતું.

(મંદિરાનન્દ પ્રવેશ કરે છે.)

કાલિન્દી—નમસ્કાર સ્વામી !

(અદ્રિલતા પગે લાગે છે.)

મંદિરાનન્દ—આયુષ્મતી ભવ !

કાલિન્દી—સ્વામિ, આ મહારી ભાણેજ છે. મહેં આપને તે દિવસે વાત કરી હતી તે.

મંદિરાનન્દ—(આદ્રિલતા તરફ જોઈને) હા, સુન્દરિ ! અને શી ઇચ્છા છે ?

કાલિન્દી—સ્વામિ ! આપ સર્વજ્ઞ છો, તમને શું કહેવું પડે ? એને સત્તર અરાઠ વર્ષ થયાં પણ કાંઈ સંતાન થયું નથી.

અદ્રિ—(સ્વગત) શું એનું તેજ છે ? આવું વેગસ્વી મહેં કોઈનું દીકું નથી (આસન) મહારાજ—સ્વામિ ! આપનું તેજસ્વી મુખ જોતાજ મહાર કાર્ય થશે એમ લાગે છે.

મંદિરાનન્દ—સુન્દરિ મહારી પારો ખીજા ધુતારા જોગીયો જેવી ગડી યુદ્ધાયો નથી. મહેં હિમાચલ ઉપરના એક અવધૂતના પ્રતાપથી મત્સિદ્ધિ મળી છે તેના બળે કરીને સ્ત્રીમાત્રની ઇષ્ટ-સિદ્ધિ કરવા સમર્થ છું સામાન્યરીતે જગત્માં સ્ત્રીયોને સંતાનેચ્છા ઘણી રહે છે, અને સતાન થયાથીજ સુખી થાય છે. ત્હારું સુખ જોતાંજ સપજાય છે કે ત્હને વૃદ્ધ પતિનું હઃખ છે. વંધ્યા, વિધવા,

મુઘા, પ્રૌણ, વૃદ્ધા-સર્વ જાતિની, સર્વ વયની, સર્વ અવસ્થાની સ્ત્રીઓમાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ દરિદ્ર દૂર કરવા એ મહાર્જી વ્રત છે; એ માટેજ સર્વે લાગ કરી દેશ દેશાન્તરમાં ધુમ, હું આપણા દેશમાં પુરુષો સ્ત્રીઓના સુખની પ્રકાર રાખતા નથી, નેમનું સન્માન રાખતા નથી માટે હરેક પ્રકારે સ્ત્રીઓના સુખની વૃદ્ધિ કરવી એ મહાર્જી કર્તવ્ય છે.

અર્ધિ—(સ્વગત) મહો જોતાંજ મહારી સ્થિતિ કળા ગયા! ઘણા મનુર સન્યાસી લાગે છે. (આસન) મહારા-સ્વામિ! આન મહાર્જી મહોં જોઇ બધુ જાણી સક્યા તો નિશ્ચય મહાર્જી ઇચ્છા ફળશે.

મહારાજ—સુન્દર! તારી ઇચ્છા સિદ્ધ થવામાં વિઘ્ન નથી. માત્ર મનદીક્ષા લેવી જોઇએ આજ તમે જાવ, કાલે આવજો. આજ મહાર્જી બીજું કાર્ય છે કાલે આ વખતે આવજો. આઠ દિવસે એકવાર આવવું અને ગુરુ મહારાજની કૃપા હશે તો ઇષ્ટસિદ્ધિમાં વિલંબ નહિં થાય.

કાલિન્દી—આજા લખએ છીએ, સ્વામિ!

મહારાજ—દીર્ઘાયુષ્યમતી લવ.

(સ્વામીના મહામાથી ખંડાર નીકળી રસ્તામાં.)

અર્ધિ—માશી! એમણે કહ્યું ને તરત હી શુ ગયાં! મહને તો હજી એસવાનું મન હતું, ને ઘણુ પૂછવું હતું.

કાલિન્દી—એ કહે કે હવે કાલે આવજો એટલે તરત ઉઠવું નહિં તો એ તો ગમે તેવી ગાળ દે છે, બધા દેખતાં. હવે તારે કાલે આવવાનું છે, અને પછી આઠે દહાડે આવવાનું છે એટલે જ રહું પૂછું હોય એટલું પૂછજે.

અર્ધિ—પણ તમે તો ઝટ દધને ઉઠી જાઓ છે

કાલિન્દી—તે હવે હું આવવાની છું ? ત્હને ગમે ? સાં સુધી છેસજે. પણ એ કહે કે જાઓ એટલે જવુજ, નહિં તો શાપ દઈ આવળુ કરે કાંઈ.

અદ્રિ—તમે નહિં આવો એટલે મ્હારે એકલી આવવાનું ? મ્હને તો માશી બહુ બહીક લાગે છે એમનેતેજ એવું છે કે આપણે જાંખાં પડી જઈએ, જે કાંઈ દેખાયજ નહિં. હું એકલી શી રીતે આવું ?

કાલિન્દી—(સ્વગત) કાંઈક ધીગળા ખરી. (આસન) તેમાં શું ? સ્વામી પાસે એકલાં જવાની હરકત હોય નહિં. ત્હને કાંઈની બહીક હોય તો તું ત્હારે મ્હારે ઘેર આવજે, હું ત્હને સ્વામીના મઠ સુધી મૂકીને ચાલી જઈશ.

અદ્રિ—હીક લાગે, હવે હું તમારે ઘેર નથી આવતી. તમે તમારે જાઓ, આ તમારા ઘરનો રસ્તો આવ્યો.

કાલિન્દી—જે ભૂલીશ નહિં જો, નહિ તો આરે આદેહું વહાણુ દૂખશે. (જાય છે)

અદ્રિ—(સ્વગત) ભૂલું કેમ ? આવી સુન્દર મોહક સૂતિ મ્હે પહેલેથી દીડી હોત તો—આવી તેજસ્વીકાન્તિવાળા પુરુષની પંડિતાર્થ વિદ્વતા, મંત્રસિદ્ધિ કેટલી હશે ? પણ એને જોતાજ કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે. ઇન્દુશેખર જાણુશે કે હું ગાઉતી તો ? કાંઈ નહિ. એ બિચારા કાંઈ કહેવાના નથી પણ મધુમુખ જાણુશે તો—પણ હું ક્યાં ખરાબ દાનતથી જાગ છું મ્હારે તો એક સંતાનેચ્છા છે એટલું થઈ જાય એટલે બસ કેમકે હું સત્તરની ને એ શીત્તરના શીત્તર તો નથી થયાં પાસકેક થયાં હશે—હાય ! હાય ! પાંસઠ ! તો એ શુ ? લગ્ન વખત તો જોશી પાસે જૂઠા જન્માક્ષર કરાવી પચાસ વરસ કલાં હતાં ! પછી મ્હારાથી કાંઈ છાનું રાખી સકયા નહિં એટલે ખરી ઉમ્મર કહી દીધી !!

હશે, હવે જે થવાનું હોય તે થાય. પણ આ સ્વામી, શું એનું નામ ? મદિરાનંદ; મદિરા પીતો હશે ! સન્યાસીઓ બધા પીએ છે એમ સાંભળ્યું તો છે. મદિરાનંદ ! શુ ત્હારું પ્રતાપવાળું મ્હોં ! જે કલાક ઉપર મહે માશીને કહ્યું હતું કે હું તો નહિં આવું, અને આમ એકવાર જોતાંજ મ્હારી દેવતા ~~ઉપર~~ શ્રદ્ધા બેસી ગઈ ? એ તો એનામાંજ કાંઈ અદ્ભૂત શક્તિ કે એકવાર જોતાંજ માણસ વશ થઈ જાય. બધાંને થતું હશે કે મ્હને થયું ? માશીને પણ થયું હશે ! પણ માશી ! તમારે આં જવાનું કારણ જ શું ? મ્હારે તો પુત્રેચ્છ છે, પણ તમારે શું ? તમારી અવસ્થા બગડે તો દશ વર્ષ થઈ ગયાં, તમે શા માટે જાઓ છો ? કાણ જાણે ! કાઈ શંકા જેવું તો નહિ હોય ! હા, સાંજરે નિલ કથા કહે છે તે સાંભળવાં જાય છે એમ કહેતાં હતાં ખરાં, પણ માશીનું કાંઈ એવું સાંભળ્યું તો નથી. પછી તો કાણ જાણે, બિચારીનું વીસ વર્ષમાંથી બગડયું અને પાંજાં પૈસે પણ હેરાન ! ઓહો ધર આંબું ! વિચારમાંને વિચારમાં રસતો પણ જણાયો નહિં (ધરમાં જાય છે)

પ્રવેશ ૧૦ મો.

સ્થળ—પર્જન્યંપુર—ધન્દુશેખરનું ઘર.

ધન્દુશેખરરાય—ભગવાનું ! હવે તું મ્હને આખરેજેર ઉપાડી લ; હવે કાંઈ સંતાન થવાનું નથી, અને વધારે જીવીશું તો વધારે દુઃખી થઈશું ! હાય ! હાય ! શુ ધનજીવન ગુમાસ્તાએ તે દહાડે કહ્યું તે ખરી વાત હશે ! ના, ના, એ બિચારી એવી નથી. ઉમ્મરે હજી બાગક છે. તેથી હજીડ જેવી બધાં સાથે છૂટયથી બેલે છે તે કદાચ વાણીયાભાઈ આવળો અર્થ કરતા હશે. પણ એ તો બધું નજરે જોયાનું કહે છે. હમણાં કેટલાક દિવસથી એ મદિરાનંદના મઠમાં પણ જાય છે તો

પારી પણ તેના સત્તાનેચ્છાથી દોરા મંત્ર કરાયા જાય છે. રહેને ક-
 હિને જાય છે કાંઈ છાની નથી જતી. હશે ! જુવાન છે, અને આપણે
 તે હવે ઉત્તરાવસ્થા થઈ એટલે હૈય પણ ખરું; માણસ જાત છે.
 ભૂલે પણ ખરી. મધુમુખનો છુટ્યો હશે, પછી કોણ જાણે; હું અમસ્તો
 જીભાનો હોજી ધનજીવન ખોટું કહે નહિ; એ પણ ખુદો છે એટલે
 'કાંઈ અદેખાઈથી કહેશે હોય એમ અને નહિ'. ખરું જ હશે. ઘણીવાર
 તે ખરું લાગે છે. માટે મહેં જે ધાર્યું છે એ જ બરોબર છે. ધનજીવન !
 હવે ધન્ય છે ! તારા જેવા વાણીયા ગુમાસ્તા થોડાજ હશે તારું
 નામ ધનજીવન પાડનાં તારી ફાઈ ભૂતી છે. તારી સત્તાઈ પ્રમાણે ક્યું
 છે તોજ આખર સચવાશે હશે, ગમે તેમ હો તોપણ બિચારી અ-
 દ્રિષ્ટતામાં ખીજ કાંઈ દોષ નથી. મહારી સાથે કાંઈ લઢતી ઝઘડતી
 નથી ગમે તેમ હોય પણ મહારી આજ્ઞા ઉઠાપતી નથી, મહારી આવી
 તખીયત ચાલે છે, પણ કંટાળતી નથી અને ઓસડ વેસડ બધું જા-
 તેજ કરે છે હશે પરણ્યા તો આટલું કરનારી તો છે, પણ બિચારીનો
 અવતાર બગડશે, જે હું આ મદવાડમાંથી ન ઉઠ્યોતો હશે, હવે પ-
 આત્તાપ ક્યેં શુ વળે ? કાંઈ સનતિ પણ ન થઈ; તે થયું હોત તો
 રહાઈ બધું વળી જાત, અને કોઈ પણ ભૂતી જાત, પણ હજી મહેને
 કાંઈ જાય લાગતો નથી. મદવાડ સખત છે પણ સવાર કરતાં અ-
 લારે હીક છે, પ્રભુ કરે ને એક મહિનો પણ સારો થઈ ફરે ફરે
 નો હીક. કોણ જાણે પ્રભુની ઇચ્છા હોય તો સત્તાન થાય પણ ખરું.
 હમણા કાંઈ અદ્રિને અથાણા ઉપર રૂચિ વધે છે, અને ધર્મીનું મહો
 ગમતું નથી કોણ જાણે કેમ ! પ્રભુની ઇચ્છા પણ મદને કાંઈ આ-
 રામ થઈ જાય ને એક વરસ વધારે નીકળી જાય તો સારું. પાસકે થયાં
 પણ મહારા બાપનો ગોતેરના થયા હતા, અને દાદા પયોતેર અને
 તેના બાપ પૂરા હોશીના મહેને પણ વખતે ત્રણચાર વરસ નીકળી

જાય, કાંઈ કહેવાય નહિં. પણ કોઈવાર તો હમણાં રહી જમણાં જોન મજ થાય છે. (અદ્રિલતા પ્રવેશ કરે છે.)

અદ્રિલતા—કેમ અત્યારે લગ્નીયત કેમ છે ?

ઈન્દુશેખર—અત્યારે તો સવાર કરતાં ઠીક છે.

અદ્રિલતા—ત્યારે કાંઈ પીશો ? કરી લાવુ તાજી ?

ઈન્દુશેખર—હા

(અદ્રિલતા ખીજ ખડમાં જઈને)

અદ્રિલતા—હાય ! હાય ! હવે શું કરું ? મહાઈ તો મન મહાજે વશજ ન રહ્યું હે ! ઘડીમાં આમને, ઘડીમાં આમ; સડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ છું. કોણ મહારા મનની શુંયવળુ ઉકેલે ? હશે. જે થવાનું હશે તે થશે, હું તો મહારે કબૂલ થઈ છું એટલે હવે નહિ કરું.

(અદ્રિલતા કાંઈ લઈ પાછી આવે છે.)

ઈન્દુશેખર—અદ્રિ ! મહારો જીવ કરે છે.

અદ્રિ—જરા સ્મૃત જાઓ. પછી કાંઈ પીજો.

ઈન્દુશેખર—કાંઈ તો હું નહિં જ પીઉં; ભૂખ નથી.

અદ્રિ—એટલી કાંઈ પણ નહિં પીઓ તો પછી સાફ કેમ થશે ?

ઈન્દુશેખર—લાવો લારે. (પીએ છે.)

અદ્રિ—(સ્વગત) હે પ્રભુ ! હાય ! હાય ! હું ક્યાં જાઉં, મહાઈ મન કેમ બને છે ? મહતે દેર આવશે.

ઈન્દુશેખર—કેમ, અદ્રિ ! ત્યારે કાંઈ થાય છે ?

અદ્રિ—ના, મહતે તમારું શરીર જોઈ એમ થાય છે કે હવે તમે ક્યારે પાછા દેતા તેવા થશો ?

ઈન્દુશેખર—પ્રભુની મરજી હશે તેમ થશે. મહારો જીવ પાછો કરે છે. મહતે હું અત્યારે જ લાગે છે

અદિ—સૂઈ જાઓ જરા. (સ્વગત) જાગવાનું ! હાંય ! હાંય !
 કુંમ થશે ? વૈધને તેડાવું ? હમણાં મધુમુખ આવશે એટલે પૂછીને
 તેડાવીશ. પણ એ તો-જેહ જરા પહાર-પણું હાંય ! હાંય ! આ-
 મને તો શ્વાસ થયો કોને બોલાવું ? હવે શું કરું ? હવે શું વળે ?
 (ઉઠીને) હાંય ! હાંય ! હવે તો નાડી પણ બુંધ થઈ, અને શ્વાસ
 પણ બંધ થયો. (સ્ત્રીસ પાડીને) ઓ મારે ! કોઈ આવોરે !

(મધુમુખરાય એકાએક પ્રવેશ કરે છે.)

મધુમુખરાય—શું છે ? થઈ રહ્યું કે ? ખૂમ ન પાડય.

અદિ—મધુ—આ શું થયું ! આ શું કર્યું ? હવે હું બહુ પરતા—

મધુ—બસ ચૂપ રહે, અને કાંઈનો પ્યાસો અંદર મૂકી દે,
 નહિં તો કોઈને શક આવશે અને ખબર કરશે તો મન્યકુમાર
 ફાજદારપણું ચલાવી લેને, ને મ્હને ફાંશીને એકજ લાકડે લટકાવશે.

અદિ—હાંય ! હાંય ! પણ હવે—

મધુ—બસ ચૂપ—

(અદિલતા કાળનો પ્યાસો ખીજ ખંડમાં મૂકી આવે છે.)

મધુમુખ—જાઓ કોઈ વૈધને બોલાવો.

(ધનજીવન ગુમાસ્તો પ્રવેશ કરે છે.)

ધનજીવન—શું છે ? શું છે ?

મધુમુખ—અરે હજી ઉપાય છે, વૈધ ઝટ આવે તો ઠીક.
 હજી નાડી ચાલે છે. બાઈ નકામો ગભરાય છે.

ધનજીવન—(સ્વગત) બાઈ ગભરાય એવાં નથી, અને ભાઈ
 તમે તો સર્વશુભસંપન્ન છો. કોણ જાણે શું થયું ? કોસો તો ગયો
 જણાય છે, અને આ લુચ્ચો કહે છે હજી જીવ છે. હશે, પ્રભુની ઇચ્છા.

(ધનદરશન વૈધ પ્રવેશ કરે છે)

મહુમુખ—જુઓ વૈધ, રાયજી ઉધતા હતા તે એકદમ શ્વીર
લેતા બંધ થયા છે. કાંઈ પણ ઉપાય કરી ઠેકાણે લાવો.

ધનજયન—(સ્વગત) ઠેકાણે તે ક્યારના આણ્યા છે, દુષ્ટ !

ધનહર—હવે કાંઈ છે નહિ જી નીકળી ગયો છે.

(કાલિન્દી પ્રવેશ કરે છે.)

અદ્વિ—હાય ! હાયરે ! માશી ! (મૂર્છા ખાઈ પડે છે તેને જી.
લિન્દી. જીલી લે છે.)

અક ૫ મો સમાપ્ત.

અંક ૬ કો.

પ્રવેશ ૧ કો.

૧. ગગન—પર્જન્યધુર—રવિનન્દનનું ઘર.

ગગનવિહારી—કેમ રવિનન્દન ભાઈ ! તમે વાત સાંભળી
કે ? ડોસાજી પહોંચ્યા સ્વધામ !

રવિનન્દન—ના, ના, ક્યારે ?

ગગન—કાલે રાત્રે આઠ વાગે.

રવિ—એમકે ? એ તો એજ ધવાનું હતું પરણીને વળી પાંચ
વર્ષ કાઢ્યાં, એટલેજ ભાગ્ય

ગગન—પણ બિચારાને સંતાન થયું નહિં તો !

રવિ—સંભવજ ક્યાં હતો ? પાસકી છોકરીને દુઃખી કરી
બિચારીને.

ગગન—કાંઈ દુઃખી નહિં થાય, બધું રીતસર થયે જશે.
તેસો આટલો બધો છે ને કેમ દુઃખી થશે ?

રવિ—કાંઈ મિલકતની વ્યવસ્થા કરી સાંભળી છે ?

ગગન—તે હજી કાંઈ જણાયું નથી; રાત્રે ગુજરી ગયો તે અત્યારમાં ક્યાંથી જણાય ?

(મન્યુકુમાર તથા ઈન્દીવરકુમાર પ્રવેશ કરે છે.)

રવિ—આવો સાહેબ, સાંભળ્યું તમે કે ? ડોસાજી ગયા ?

મન્યુ—જવાત્સજ હતા; પારકી છોકરીનું જગાડવા પાંચ વરસ જીવ્યા; લગ્ન પહેલાં ગયા હોત તો કોઈ રોકવાનું નહોતું.

ઈન્દીવરકુમાર—એ તો વૃદ્ધ હતા એટલે મરેજ, પણ બિચારો અનિલયદ્ર ગુજરી ગયો એ ખોટું થયું.

રવિ—હૈં ! ક્યારે !

ઈન્દીવર—અત્યારમાંજ મ્હને કાગળ મળ્યો. ખંડાળે હવા ફેર માટે ગયો હતો, તે બિચારો ત્યાં ગુજરી ગયો.

મન્યુ—અરેરે ! હવે બિચારી શશિરેખાનું કોઈ રહ્યું નહિ.

ગગન—હવે પેલો કિશોરીયો બહુ ફાટશે. એને મદનનન્દનની એળખ—

(જ્ઞાનેન્દ્રરાય પ્રવેશ કરે છે)

આવો માસ્તર સાહેબ—

મન્યુ—(સ્વગત) માસ્તર સાહેબ પડખે આવીને બેઠા ત્યાં સુધી દીકા નહિ, એકાદ અધિપતિ ! અને એનાજ દીકરાની નિન્દા કરવા જતા હતા.

જ્ઞાનેન્દ્ર—બધું ખોટું થયું, એક દિવસમાં બે મિત્રની ખોટી ખબર. ભગવાન ભગવાન !

રવિ—ખીજો તો તમારો મિત્ર હતો, હમારો તો શત્રુ હતો, કેમ વાર !

ઈન્દીવર—માસ્તર, તમારા ખીન્ન મિત્રના મરણ વિશે તો શંકા નેવું છે.

ગગન—હા, મહેં પણ સાંભળ્યું ખરું.

જ્ઞાનેન્દ્ર—લોક તો હમેશ એવી વાતમાં ગપાટા ઉરાડે. ધરડે ૧૨, અને જીવાન જો એટલે શક લાવે.

ગગન—પણ એકાએક મરણ થાય ત્યારે શક તો આવેજ...

જ્ઞાનેન્દ્ર—એકાએક ક્યાં થયું છે? એ તો આજ કેટલા દિવસથી ખાટલાવશ હતા.

ઈન્દીવર—પણ હમણાં હમણાં તો જરા જરા ફરી હરી સકતા હતા, એટલે મરણ તો એકાએકજ થયું ગણાય.

ગગન—ત્યારે પોલીસે તેની તજવીજ કેમ ન કરી? શા માટે મડદુ રોક્યું નહિં.

અન્યુ—મોટા માણસને કોણ રોકે? ગરીબનું હોત તો ક્યા-રનું ચૂંથાયુ હોત.

જ્ઞાનેન્દ્ર—પણ સાહેબ, શંકાનું કારણ હોય તો રોકાઈ કે એમને એમ? ડોસો માદો હતો, ધરડો હતો, તેથી મરી ગયો.

અન્યુ—શક હોય તો પણ પૂરાવો ક્યાં હતો? બધું જંગમ જાણે છે કે અદ્રિશતા ડોસાથી અસંતુષ્ટ રહેવાથી મધુમુખની કપ-ટમય જાળમાં ફસાઈ હતી, અને મરણ વખતે એ અને અદ્રિશતા શિવાય ખીન્નું કોઈ નહોતું, બધું પછીથી આવ્યા હતા, મહેને એના તોફારો તરફથી ખરી ખાતમી મળી છે, તે ઉપરથી મહેને તો નવાણુ ટકા ખાત્રી છે. કે મધુમુખેજ ડોસાનો વહેસો અંત આવ્યો. અદ્રિશતા સામીત્ર હોય કે ન હોય; ઘણું ભાગે નહિં હોય, કેમકે ડોસો એની સ્વચ્છ પ્રવૃત્તિમાં નડતો નહોતો, પરંતુ મધુમુખે તો મીઠકત ઉપર હાથ મારવા માટે આ કાગ કર્યું છે. એ ખાત્રી

જોઈએ છે. પુરાવો નથી—કેમકે જાણનાર એ અથવા એ અને અ-
દ્રિલતા જે એ પણ સામેત્ર હોય તો—પણ બેમાથી એક પણ
કબૂત્ર ન કરે. પુરાવો હોય તો આ ઘડીએ મધુમુખને ફાંસીએ ચ-
ઢાવી સકાય.

જ્ઞાનેન્દ્ર—પુરાવો કરો ઉભો; તમારે પાશીસવાળાને ક્યાં કાર્ય
કેડેલું છે.

મન્યુ—માસ્તર સાહેબ ! એ પોલીસ હમારી નહિં; મ્હારા તા-
બાના કાઠપણ આદમી ખોટા પુરાવો ઉભો ન કરે; હમે એ કારણસર
જણા ગુન્હા સાખીત નથી કરી સકતા, તેથી ઇન્દામ પણ નથી મે-
ળવી સકતા, અને પાયરી ચઢતાં પણ વાર લાગે છે. પણ હમે એવું
કામ કરતા નથી; ખોટા પુરાવા નહિં અને ખોટા કેદી પણ નહિં.

જ્ઞાનેન્દ્ર—ક્ષમા કરજો સાહેબ ! મ્હં આપને નથી કહ્યું, મ્હં તો
પોલીસ માટે સામાન્ય કહ્યું છે.

મન્યુ—સામાન્ય રીતે તમારું કહેવું ખરું છે.

મન્દીવર—ચાલો એતો ઠીક. પુરાવા વગર કાંઈ અને નહિં,
અને મધુમુખરામને ફાંસીયે પણ ચઢાવાય નહિં.

રવિ—એ તો હવે જર અને જોશ અન્નેનો માલીક થયો.

મન્યુ—તે તો કોણ જાણે ? ડોસાએ વસીયતનામામાં લખ્યું
હોય તેમ.

રવિ—વસીયતનામું થયું હશે કે નહિ, કોણ જાણે ? ડોસાને
જીવવાની બહુ હોશ હતી, મરવું છે એ ખ્યાલમાંજ નહોતું.

મન્દીવર—તે ખ્યાલ હોતતો પરણતજ નહિં.

મન્યુ—દુઃખી ગિચારી અદ્રિલતા ! ગિચારી અબસુંદરી તો પ-
હેલેથી મરી ગઈ એજ સાર થયું કેવી ભલ્લી સ્ત્રી હતી ?

ધન્દીવર—ચાલો સાહેબ, હવે હમારે દવાખાનાનો વખત થયો,
રજા લઉં છું.

મનુ—ચાલો સર્વે જઇએ. હવે શોક કરે શું થાય ?

જ્ઞાનેન્દ્ર—એના નસીબમાંજ વૈધવ્ય હશે.

રવિ—જન્માક્ષરમાં એ વાત નહિં હોય ?

મનુ—ડોસાના જન્માક્ષરજ ખોટા હતા. રાહુલાલને પૈસા
આપી ખોટા જન્માક્ષર કરાવ્યા હતા, તેમાં દશ વર્ષ ઘટાડી પચાસની
હમ્મર લગ્ન વખતે કરાવી હતી, અને આયુષ્ય પંચોત્તીરતું લખ્યું હતું,
તે આ માસ્તર જેમ જરા જરા ગ્રહજળ માને છે, તેમ પેલો
મૂર્ખ ખહેરીયો વિદ્યુત્રસાદ તો આંધળો થઇનેજ માને છે, તેણે ગણી
કાઢ્યું કે હજી પચીસ વર્ષ જીવશે એટલે અદ્રિલતા અડત્રીસ વર્ષ
વિધવા થાય તો હરકત નહિં.

ધન્દીવર—હવે થયું કે ન થયું નહિં થાય, માટે ચાલો હવે
ઉઠીયે. (સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—પૂર્ણિયાપુર—મધુખરામનું ઘર.

મધુખર—ચાલો, ડોસાજી તો પસા; હવે, આપણને કાંઈપણ
જાતની વિપત્તિ ન રહી, હવે આટલી બધી મીલકત ઉપર આપણો
ડબ્બો પૂરેપૂરો થયો, અદ્રિલતા તો આપણીજ છે, પણ હવે એની
મિલકત પણ આપણીજ થઈ. આહા ! શું મહાર ભાગ્ય ! આટઆટલી
કરતે પણ હજી હું કાંઈ એકઠું કરી સકયો નથી. પણ આજ એક
ક્ષણમાં આવડી મહોટી મિલકત ઉપર—પણ એ મીલકત કાંઈ મહારી
પોતાની નથી. માત્ર હું તેનો કાંઈક ઉપયોગ—ન્યાં સુધી અદ્રિલતા
મહારેવશ રહેશે ત્યાં સુધી—કરી સકીશ. પણ મહે સાંભળ્યું હતું કે એ કાંઈ

‘જીવન-હા, પેલા મહિરાનંદ સન્યાસી-ના ફાંદામાં પડી છે; પણ કાંઈ નહિ’-એવું પણ થઈ રહેશે-ધીરે ધીરે મીલકત ઉપર કબજો વધારીશ એટલે તે સમગ્રથી અદ્રિલતા મહારી દમોટી રહેશે, અને પછી હું એને મહિરાનંદથી છુટી કરીશ હીક છે કે કાંઈ સંતાન થયું નથી; પણ ફાણુ કહેતું હતું કે એને કાંઈ આશા જેવું છે ? ના રે કાંઈ નથી, હોય તો મહેતે કચા વગર રહે ? એનો પૈસાદાર ડોસા મરે ત્યારે બધાં એમ વાત ચત્રવેજ. વસીયતનામું ન થયું એ પણ હીક થયું આપણે ડો-સાના ખાસ મિત્ર તરીકે એકદમ કબજો કરવા માંડ્યો છે એટલે કાંઈ ભય નથી. પણ પેલો વાણીયો બડો લુચ્ચો છે-એ ધનજીવન એનો ગુમારતો થઈ, મહારી વયમાં આવે છે ન મ ધનજીવન છે, પણ પૈ-સાથી લગ્નચાય એવો નથી ડોસો જરા હમણા હમણાં એના ઉપર ભરંસો વધારે રાખતો થયો હતો; પણ કાંઈ નહિ; એનો પણ ઉપાય કરીશુ. જ્યાં સુધી અદ્રિલતા મહારા ફાંદા પ્રમાણે કરશે ત્યાં સુધી ભય નથી, આટલે સુધી પણ એની મદદથીજ આવ્યો છું; પણ છેલ્લી ધડીયે હું ન જઈ પહોંચ્યો હોત તો ઘણું બગડત અને જરૂર મન્યુ-કુમાર સપડાવત તાકોતે બેસી રહ્યો છે તેને એવો લાગ મળત ! પણ હીક થયું કે હું સહુથી પહેલો જઈ ચઢ્યો-તે પણ-કોઈને શકા આવી હશે ખરી ! કાલિન્દી આજ બોલી ગઈ કે લોક ગામમાં ગમે તેવી વાત કરે છે બન્ને વાત કરે ! વાતથી ડરવું શું ? હું કદી ડરો નથી અને ડરવાનો નથી જેન હમેશ જાણું છું તેમ અદ્રિલતા પાસે જઈશ અને ધીરે ધીરે મહારી ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતો રહીશ.

(ધનજીવન પ્રવેશ કરે છે)

ધનજીવન—ભાઈ સાહેબ ! ઇન્દુશેખરોપના મરણને તેર દિ-વસ થઈ ગયા પછી ચૈદમે દિવસે આ ચિઠ્ઠી આપવી એવો કાગળ

મહારા ઉપર એમણે લખેલો એમની ખાતગી પેટીમાંથી મળ્યો છે. પ્રમાણે હું આપવા આવ્યો છું હ્યો સાહેબ.

મધુમુખ—(કાગળ લઈ ફેલીને વાંચે છે.)

રા મધુમુખરામ,

વિનતી કે આ સામેના કાગળમાં મહારા વસીયતનામાંની નકલ છે તે ઉકેલી વાંચજે. તેમાં લખેલા દૂસરીઓને દરેકને એકએક નકલ મોકલવા, તથા અસલ મે કસ્ટોડર સાહેબને સ્વીકૃતિ કરવા મહે મહારા નિમકહલાલ ગુમાસ્તા ધનજીવનને કહ્યું છે તે પ્રમાણે તે કરશે લી ઇન્દુશેખરરાય ગિરીન્દ્રરાય જાગીરદાર.

વસીયતનામું ! રાયજીએ ક્યારે કર્યું હતું ? હું જાણતો નથી.

• ધનજીવન—સાહેબ, કર્યું હશે. હું શું જાણું ? આપ ન જાણો તો હું તોફાર માણસ શું જાણું ?

મધુમુખ—(સ્વગત) વાણીઓ પાકો જાણાય છે, એણેજ કરાવ્યું હોય—કે પછી મન્યકુમારે તો ન કરાવ્યું હોય ! પણ એ ક્યાં આવતો જતો એકાદવાર ડાસો કાંઈ એને ખીજે કોઈ ઠેકાણે મળ્યો હતો ખરો અને ધનજીવન એનો પાડોશી અને મળતીયો છે, તે એ જણાવે મળી કરાવ્યું હશે પણ તેમાં શું ? દૂસરીઓ કર્યા હશે. સેમા મહારા નામ જરૂર હોતું જોઈએ, નહિ તો મહેને આ ચિટ્ટો લખવાનું પ્રયોજન શું ? પણ દૂસરીઓ શા માટે કર્યા હશે ? મહેને એકલાને ન સોપતાં ખીજને શું કામ લેગા લીધા ! ખીજ કોણ હશે, કેવા હશે ? પણ ચિન્તા નહિ, મહારાં ચાલશે ત્યાં સુધી ખીજનો પગ પેસવા નહીં દહીં, બચ્ચા મધુમુખ ! સંભાળીને કામ લેવાનું છે. ડાસો પાકો નીકળ્યો મહેને પૃથ્વી કર્યા વગર, અદ્રિલતા પણ ન જાણે તેમ વસીયતનામું કર્યું ખરું !

ધનજીવન—સાહેબ, હું રજા માગું છું.

શ્રદ્ધુમુખ—મેરો આ વસીયતનામું તમારી રૂબરૂ વાંચું. બાઈ
સાહેબે તો વાંચ્યુંજ હશે

ધનજીવન—સાહેબ, હું કીંઈ જાણતો નથી; હું તો ચિટ્ટોનો
સાકર.

શ્રદ્ધુમુખ—(વસીયતનામું ઉકેલી વાંચે છે.)

૧. મહે વૃદ્ધાવસ્થામાં સંતાનેચ્છાએ લગ્ન કર્યું તેથી જે મહેને
આજ સુધી અનુભવ મળ્યો છે તે ઉપરથી લાગે છે કે હું
તે વખતે ગાંડો થયો હોઈશ. મહારી ખુદ્દિ જાદુ થઈ હશે
“હવે લાગે છે કે એ માત્ર જ્ઞાન્તિ હતી. હવે મહેને એ વા-
તનો ખહુ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. અને પારકી છોકરીનો અવ-
તાર બગાડવાનું જે પાપ કર્યું છે તેની ક્ષમા મહેને પ્રભુ
આપશે કે નહિ? તે પ્રભુ પાસે માગીશ હાલ મહારા મિત્રોને
વિનંતી કરું છું કે મહારો પશ્ચાત્તાપ ખરો માની હું જે
વ્યવસ્થા કરવાનું કહું તે પ્રમાણે કરવું થએલી જૂલ્યનો પ-
શ્ચાત્તાપ ધણો કરવા કરતા ભવિષ્યમાં વધારે નુકશાન ન થાય
તે માટે મહારી પાછળ જીવનાર સન્માર્ગે રહી મહારા ના-
મને લાગ્યું છે તે કરતાં વધારે ઝલક ને લગાડે એ હિતુથી
નીચે મુજબ વ્યવસ્થા કરું છું.

૨. મહારી મીલકતમાંથી અડધો મીલકત મહારી સ્ત્રી અદ્રિલતા
પચીસ વર્ષનીવયની થાય સારે આપવી. સાં સુધી એને વ-
રશે દહાડે રૂ. ૧૦૦૦ એક હજાર આપવા, મહેરા ધર આ-
પવું. બાકી અડધો મીલકત ટ્રસ્ટીઓના ધ્યાનમાં આવે એ
રીતે ધર્માદામાં લેવી. મહારી સ્ત્રી અદ્રિલતા ગુજરી ગયા
પછી એ અડધો મીલકત પણ ધર્માદામાં લેવી.

૩. ઉપર મુજબ, વ્યવસ્થા કરવા માટે હું નીચેના ગૃહસ્થોત્તર, દ્રુટી નીમું છું.

૧. મન્યુકુમાર શાન્તિકુમાર.
૨. જ્ઞાતેન્દ્રરાય ભક્તિસુખરાય.
૩. રૂપિનદ્ર અભ્યનંદન.
૪. ધન્દીવરકુમાર પદ્મલોચનશર્કર.
૫. ધનજીવન ભયજીવન.

મધુસુખ—હવે, ધનજીવનભાઈ, આપ પધારો.

ધનજીવન—વાર સાહેબ ! (સ્વગત) હવેજ ભાઈ સાહેબ જાણશે કે ખરી વાત શી છે (જાય છે).

મધુસુખ—હાય ! આતો આપણું નામ તો સમુજાયું નથી ડાસા ! તે શું કર્યું ? પણ જોઉં, હજી તો એક કલમ છેલ્લી છે તેમાં મહાઈ નામ જણાય છે ખરું. કદાચ મહેતે મુખ્ય વ્યવસ્થાપક નીમ્યો હશે.

મધુસુખરામ ધૃતમુખરામ વક્ત્રીલ જે મહારા ઇષ્ટ મિત્ર થઈને રહ્યા છે તેમને દ્રુટીઓમાંથી આતલ કર્યા છે, કારણ કે તે દેખીતા મહારા મિત્ર છે, પરંતુ તેમણે શત્રુનું કામ કર્યું છે. પ્રથમ તો પારકી છોકરીને કુવામાં ઉતારવાને એ અગ્રેસર હતા. એ નહોત તો મહારાથી એ કાર્ય થાત નહિ. તેમજ તે કરવામાં જે ખટપટ, કરવી પડી છે તેમાં તેમણે ધણા પ્રપંચ કર્યા તે ઉપરથી તેમની પ્રમાણિકતા વિશે મહારી ખાત્રી થઈ, એટલે તેમને મહારી મીલકત સોંપાય નહિ. તેમજ મહારી સ્ત્રી જે હજી જીવન છે, તેની સભાળ લેવાનું કામ પણ સોંપાય નહિ, કેમકે તેને વિમાર્ગ લઈ જવા એમણે પ્રયત્ન શરૂ કર્યા છે, તે વિશે આ સ્થળે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

ટૂકામાં મતલબ કે એ મહારા શત્રુવત્ મિત્રને હવેથી મહારા
ઘરમાં આવતા જતા બંધ કરવા. તેમ મહારી સ્ત્રી, ગુમાસ્તા,
નોકર ચાકર સર્વેએ તેની સાથે કાંઈપણ જોવા ન રાખવો.
એ વિશે દૂસરીઓએ ત્યાંસ કાળજી રાખવી.

લી. ધન્દુશેખરરાય ગિરીન્દ્રરાય. સહી. દા પોતે.

સાક્ષી. દા. ધન્દીવરકુમાર પદ્મચોચનશંકર.

„ ધનજીવન ભયજીવન

„ ગગનવિહારી અરણ્યવિહારી.

મધુસુખ—(હાથમાંથી કાગળ પડી જાય છે.) થઈ ચૂક્યું !

પાસા ઉઘા પડ્યા ! શુ થયું ? કેમ ચક્રર ફેરવાઈ ગયું ? મન્યુકુમા-
રનુંજ કામ. મહેને ઠગી ગયો હો ! બધાંજ એના પક્ષના દૂસરીઓ !
અરેરે ! મહારે તો બધું ધૂળ્ય મળ્યું પણ ખરું હશે ? કે ધનજીવને
જોડું વસીયતનામું તો નહિ બનાવ્યું હોય ! સાક્ષી પણ દાકતરનીજ
છે. એ પક્ષનાજ બધાએ ભેગા થઈ મહારા ઉપર વૈર લીધું. પણ વા-
ણીયો બધું જૂઠું ઉલું કરે પણ ખરો. સાક્ષીઓ સુઢાં જૂઠી કરે.
પણ સહી જોડ, સહી તો ખરોખર ડોસાનીજ છે જોડ ફરીથી
વાંચી જોડ. (ફરીથી વાંચે છે.) એજ, ડોસાનીજ ભાષા-બધું
મહારે તો સત્યાનાશ ગયું, મહે તો શી શી આશાઓ બાંધી હતી !
હાય ! હાય ! લગ્ન વખતે કરી અભેલા દસ્તાવેજ પ્રમાણે તુરત
રૂપીયા દશ હજાર લઈ લીધા હોત તો વેપાર કરી બમાણ કમાતો
હોત પણ એ રૂપીયાએ ન લીધા ને આએ ગયું અદ્રિલતા ત્હારા
મોહમાં ફરી પડ્યો તેથી કહી મહારાથી જવાયુ નહિ, હાય ! હાય !
અદ્રિલતાને પણ હવે નહિ મળાય ! પણ એણે તો કાંઈ ઠગાઈ
નહિ કરી હોય ! ના, એમ તો ન હોય, એમ હોય તો એને અ-
ડધી મિલકતજ આપે એમ હોય ! એ તો પેલા લુચ્યા સુધારાવા-

ળાઝાઝેઝે કરાવ્યું. 'રાંડીરાંડો પરણાવવા માટે બધો પૈસો 'લઈ' લીધો. હવે મ્હારું કાંઈજ નહિં ચાલે! કાંઈ પણ ઉપાય છે? કાંઈ નથી; હશે, જેટલું ભોગવ્યુ એટલું ખર્ચ. લગ્ન વખતે ધાપ મારી છે એટલેથીજ સંતોષ માનીશુ પછી પણ જે મોજ કરી તે થઈ ગઈ અદ્રિલતા! ત્હને હવે છેલ્લી સલામ! હવે ત્હને મળારો નહિં તું પણ મ્હારું મ્હોં જોઈ સકીશ નહિં. ત્હારું ધન ત્હારું પણ ન રહ્યું, અને મ્હારું પણ ન રહ્યું; હવે મ્હારે આ ગામમાં શુ કામ છે? મિતના લોકમાં પણ મ્હોં શું બતાવીશ! સુધારાવાળાઓ મ્હને ઠેર ઠેર ફજેત કરશે, માટે એક બે દિવસમાંજ અહિંથી ઉઢાગા ભરીને જવુ પૃથ્વી વિશાળ છે; મ્હને મ્હારે 'ધધો સલામત રહો; જ્યાં હશે ત્યાં મધુમખરાય કમાયા વગર રહેવાના જ નથી. એક નહિ તો ખીજું. ખીજાં અનેક સ્થળ છે જ્યાં મ્હારા જેટલી જગા મળી રહેશે. માટે એજ ઉપાય બરોબર છે; બે દિવસમાં બધું અટપી પરમ દહાડે મુકામ ફૂચ. પર્જન્યપુર! ત્હને છેલ્લા નમસ્કાર! અદ્રિલતા! ત્હને છેલ્લા પ્રેમ પ્રણામ! સુધારાવાળાઓ! ત્હમને છેલ્લા તિરસ્કાર પ્રણામ! ત્હમારું આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં કદી સાઈ થવાનું નથી. મ્હારો મ્હોમાં આવેલો 'કોળિયો લઈ લીધો મન્યકુમાર, તુ ઘોર નરકમાં પડીશ, ધનજીવન! તું વૃદ્ધ થયો' છે અને ત્હને શો શ્યાપ દઈ! મ્હને જે નિરાશાતુ દુખ ત્હે કરાવ્યું છે ત્હેના બદલામાં ત્હારા શરીરમાં સવાલાખ કીડા પડશે. હાય! હાય! મ્હારું બધું, સ્વપ્તુ એકદમ ભીડી ગયું. હવે અહિં રહેવાથી આખર વધારે ખોવી પડશે; માટે ચાલો મધુમખરાય, ત્હમારું હવે અહિં કામ નથી. ધિક્કાર છે જેમણે ત્હારું ખોવડાવ્યું ત્હેને. બસ, જવુંજ. અહિંથી જવુ. ચાલો તૈયારી કરિયે. કહુ તરંગસુન્દરીને કે ત્હારું અને મ્હારું કરમ ફૂટ્યું. ચાલો ભરો ગુણા અને ગણો પોખારા. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ ને

સ્થળ—પર્જન્યપુર—રસ્તામાં:

શશિરેખા—(રસ્તામાં) હે ભગવાન ! આખરે એમજ થયું ? હાય ! હાય ! મહારી આશા તો ધીરે ધીરે ફળશે એમ હતું છે. પણ બિચારી ખેનનું ભાગ્ય દુઃખું. સસરા ગયા પછી મહેને વધારે દુઃખ પડશે એમ ભય હતો. પણ પ્રભુ કૃપાથી હમણાં હમણાં જરા મહારી તરફ કાંઈક ભલભનસાઈથી વર્તે છે. તો પણ જ્યાં સુધી મદન-નન્દનની સીંખત નહિં તૂટે ત્યાં સુધી મહેને પૂરો ભરંસો પૂડતો નથી. તો પણ મહાઈ નસીજ ઉઘડવા માંડ્યું ત્યાં ખેનનું બગડ્યું હાય ! હાય ! બિચારીને હવે કોઈનો આધાર પણ રહ્યો નહિં મા પણ ગર્ભ, આપમાં તો કાંઈ ઢગજ નથી ! માશી એકલી હમારી છે, પણ માશી ! હાય ! હાય ! સાસુજી માશી માટે કહેતાં તે ધીરે ધીરે ખેન જણાતું જાય છે; માશીએજ ખેનને અવળે રસ્તે ચઢાવી હું બચી ગઈ ત્યારે ખેનને ફસાવી; છોકરાં થાય એ આશાએ ખેન બિચારી ફણી પડી. પણ હવે પ્રભુ કરશે તો બધું સમજી જશે. મહારાથી એને કાંઈ કહેવાય ? એ મહોટી પડી જ્યારે સ્વભાવે જરા આકળી છે. તે વખતે ખોટું લગાડે અને હાવા વખતમાં કહું ને કાંઈ આહું અવળુ કરી બેસે તો મહેને તો મરણુ સુધી પસ્તાવો રહી જાય. હશે ! પ્રભુની મરજી હશે તેમં પશે. ત્યાહો ખેનનું ઘર આવ્યું. (અંદર પ્રવેશ કરે છે.)

(નેપથ્યમાં રક્તસ્વર) ખેન તો એકલી બેઠી બેઠી રોતી જણાય છે, હશે હમણાં એનો ઉભરો શમવા દહં પછી અંદર જઈશ નહિં તો વળી વધારે રોશે.

(કાલિન્દી પ્રવેશ કરે છે)

કાલિન્દી—કેમ, ક્યાં, અદ્રિ ક્યાં છે ?

શશિ—અંદર બેઠી બેઠી રહે છે.

કાલિન્દી—હવે ક્યાં સુધી રોશો ? આજ મહિને થયો અને હવે ક્યાં સુધી ? શું કરીયે, આટલુંએ ભોગવ્યું એટલું ધણું, એમ સંતોષ માનવો બેઠ્યો. તું સંતોષી છે, અને એ બગદારી છે. •

શશિ—હશે, પણ હમણાં એનું મન ખાલી થવા દો, આ પણ હમણાં હેઠેજ નહ્યો. (નીચે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

(બીજા ખંડમાં અદ્રિલતા પ્રવેશ કરે છે.)

અદ્રિ—હાય ! હાય ! ભગવાન ! આ શું થયું ? મ્હને આ શું સૂઝ્યું ? મધુસુખના મોહમાં મ્હારું સાચું ખોટું ન સમજી હું ! પણ નહિં તો પણ બહેલું મોટું એજ થવાનું હતું. ઘરડા વરતે પરણી બીજાં શું થાય ! પ્રસાદ ! તમે ક્યાં ભાન ભૂલ્યા ! ક્યાં તમે લલ-આયા ! કેવા બ્રાન્તિમાં પડયા ! હાય ! હાય ! મ્હેં પણ સૂઝાઈજ કરી. હું પણ બ્રાન્તિમાંજ પડી. મા ! ઓ મા ! તું ક્યાં છે ! તું સ્વર્ગમાં બેઠે મ્હને દુઃખી બેઠે દુઃખી થજે ; ત્હારી શીખામણ ન માની બાપે કૂવામાં નાંખી. તું ભાગ્યશાળી કે મ્હારું બદલાઈ ગયેલું રૂપ બેવાને જીવતી નથી ! પણ સ્વર્ગમાંથી મ્હને તું બેઠેને પણ દુઃખી થતી હોઈશ ! મા ! પ્રસાદ ભૂલ્યા ! હું પણ ભૂલી ! હવે શું કરું ! હવે શો ઉપાય ! અહીં પરણીજ ન હોત તો કાંઈ આવું થાત ! વાં-કજ પ્રસાદનો ! પ્રસાદ ! હાય ! હાય ! પિતા ! પાળી પોષી મ્હોટી કરી તે આ માટે !

પિતા ! મહને કેમ દીધી ધરડા કંથને,
 શોધી કાઢ્યાં કીયા જનમનાં વેરજો;
 ઉછેરી નાંખીરે બળતી આગમાં,
 ઉગરવાનો હવે મથી ઉપાયજો,
 ભોગવવું દુઃખ લખ્યુંરે મહારા' ભાગ્યમાં;
 રજની દહાડા રડનાં વીતી જાયજો.

હાય ! હાય ! મહારે હવે આવી અવસ્થામાંજ દહાડા ફહાડવા

પડશે ! કાણુ નાણુ કેટલુંએ આયુષ્ય હશે !

આવરદા મહારીરે અતિ લાખી થશે ?

ત્રાગ નહીંજ તોડયે તૂટયો જાયજો.

કર્મનણી કહાણીરે ક્યાં જાએ કહી ?

છાંય કૂવાની કૂવા વિષે સમાયજો.

શુ કરવું જીવીને આ સસારમાં ?

હાયે મરૂ તો આત્મહત્યા થાયજો.

હાય ! મહેં શુ આ કર્યું ? મહને એ ક્યાં કશુંએ કહેતા ! હવે
 કેમ દહાડા જશે !

હૈયું કઠણુ કરીને હિમત રાખશું,

રાખુ રૂદેમાં કેના ઉપર રોષજો ?

મહે હાયે કરીને આટલું દેખીતું સુખ પણુ ખોયું. પણુ પ્રસાદ !

તમે મહને અહીં પરણાવી ન હોત તો કંઈ થાત !

પિતા ! મહને કેમ દીધી ધરડા કંથને—

(કાલિન્દી તથા શશિરેખા પ્રવેશ કરે છે.)

કાલિન્દી—અદ્રિ ! જો હવે તું શાંત થા; હવે રોયે શું વળ
 વાનું છે ? તને શું દુઃખ છે ? મહારે તો પૈસાએ નહોતો અને
 તો સુખી છે

અદ્રિ—માશી! તમે નથી જાણતાં. મહારં કરમ તો સામું છે. મીલકત ઉપર તો મહારો બિલકુલ હક નથી રાખ્યો.

કાલિન્દી—તે લખાણ વાંચ્યું ?

અદ્રિ—મહેને લખાણ કોણ વાંચાવે ? પણ ધનજીવન કહેતો કે અમુક રકમ ખાંધી આપી છે.

શશિ—તે તો તું એકવીસ વર્ષની થાય ત્યાં સુધી માટે હશે.

અદ્રિ—તું બહુ સમજે ખરી કની ?

કાલિન્દી—લખાણ વાંચીયે ત્યારે જાણાય. ધનજીવનને કહી માંચી જૂવે તો ઠીક.

અદ્રિ—મહેને કોણ ગાંઠે છે ? પેટની કુચી, તિજોરીની કુચી, બધું ધનજીવન પાસે. મહે તો લખાણ કરવાનીએ નાં કહી હતી.

કાલિન્દી—હવે તું ધીરી પડ્ય. અને પછી ધીરે ધીરે આપણે ઉપાય કરીશું, ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે, જે આ શશિએ ધીરજ રાખી તો હવે એને દુઃખ ઓછું થયું છે. ત્હારંએ ધીરજથી સૂઘરશે. ખીજવરને પરણે ત્યારે જોઈશું બગડે એમાં કાંઈ નવાઈ છે ! હું ત્હારા જેવડી હતી ત્યારેજ મહારં પણ બગડ્યું હતું, પણ કાંઈ ઉપાય છે ! ધીરજ રાખી. દુનિયામાં રહેવું. જીવીશું ત્યાં સુધી ખાંધાનો ખપ પડશે; શાન્ત થઈ ધીરજ પકડી એસવું એજ કરવાનું છે.

શશિ—(સ્વગત) માશીની શીખામણ મહેને ઠીક લાગતી નથી. એમનો ભાવાર્થ શો છે તે મમઝાતું નથી.

અદ્રિ—તેતો બેડીજ છું. પરણી સારથીજ જાણતી હતી તમે અને પ્રસાદ નહોતાં જાણતાં, પણ હું અને ખાતો જાણતાંજ હતાં પણ હમણે કાંઈ ચાલ્યુંજ નહિ. તમે પણ હમને કૂવે નાંખવામાંજ હતાંને ? હવે અત્યારે, શાન્ત થા, ધીરી થા, કરોછો; શાન્ત થઈશુંસ્તો; નહિ થઈએ તો ક્યાં જઈશું ?

કાલિન્દી—હા; એમ કાઠી થઈ ધીરજ પકડે તો સાઈ.

શશિ—બહેન, હું હવે જાઉં ?

કાલિન્દી—હા જા બહેન. (શશિરેખા જાય છે.)

અદ્રિ—માશી તમે પણ જાઓ. મહેને હમણું એકલાં રહેવુંજ રામે છે, મધુમુખરામને કહેજો કે જરા મળી જાય; તેર દિવસમાં તો ઘણું આવતા; હમણું પંદર દિવસથી બિલકુલ જણાયા નથી; હું ધાઈછું મહારાજ કાપમાં ગુંથાયા હશે; મહેને તો કોઈ બહારની ખખર પણ આપતું નથી. એમની તરફથી ખરી ખખર પડશે કે લખાણમાં શું છે; એમની જાણ વગર લખાણ થયું નહિં હોય

કાલિન્દી—મધુમુખરામ તો ગામ છોડી ઘર ઉપાડી બીજે કહી ગયા.

અદ્રિ—હૈં ! કેમ ! હાય ! આપણને મળ્યા પણ નહિં ! કહ્યું કહાવ્યું પણ નહિં ?

કાલિન્દી—મહેંતો સાંભળ્યું છે કે એમને દૂસરી બનાવ્યાં નથી તેથી એ રીસાઈને જતા રહ્યા.

અદ્રિ—હૈં ! એ દૂસરી પણ નહિં ? હાય ! હાય ! આમ કેમ ! હું કેમ ચાવીને આવી ખખરો સાંભળું છું ! ભોગ મહારા ! નસીબ સામટું પુટ્યું. એટલા એક મહારા ખરા સલાહકાર હતા તે પણ ગયા. કહ્યું પણ નહિં કે જાઈછું, મહેને પણ ખખર પડી નહિં. ભલે, મહાઈ હવે કાણ છે કે ખખર પડે ! રાયજીને આ શું મ્મયું કે આમ એકદમ મહેને સામટી નિરાધાર કરી નાંખી પોતે ગયા, પૈસો પણ કબજે ન રાખ્યો અને છેવટે મધુમુખને દૂસરીમાં પણ ન નાંખ્યા. હશે, માશી ! તમે જાઓ, મારો લવારો તો રાત દિવસ ચાલશે. (કાલિન્દી જાય છે.)

ભગવાન ! પ્રભુ ! તેં બધું જાણી લીધું છે કે શું ? તે મહેને આમ સામટી શિક્ષા કરે છે ? મધુમુખને દૂસરીમાં પણ ન નાંખવાનું

શું કારણ હશે ? રાયજીને વહેમ આવ્યો હશે કે ખજાર પડી હશે; નહિં તો એકદમ વિશ્વાસ ઘટી જાય ? ખીજા દૂસ્ટી કોણ હશે ? કોણ જાણે. પણ મધુમુખ કેમ નહિં ? મહાર્જિ હિત કોણ સાચવશે ! જરૂર તે દિવસે મધુમુખે કહ્યું કે કાર્ધ નથી પણ મહેને જરૂર વહેમ પડ્યો હતો, તે ધનજીવન જ હોવો જોઈએ; એની મહે પાધડી દીઠી હતી તે જરૂર એણે હમને ખેઠેલાં દીઠાં હશે; મહોટાં ધરમાં આડીયા. એ ઘણા હોય તો ! હશે, મહેને મહારાજ કમ નડે છે. મધુમુખના મોહમાં પડી તો ઘણીની પણ અણમાનીતી થઈને ! પણ હાય ! હાય ! હવે તો ઘણીએ ખોયો, મધુમુખ ખોયો અને પૈસાએ ખોયો ! હું એકલી રહી તે કોણ જાણે હજી શું શું જોવું પડશે ! ને થશે તે જોઈશ; જીવીશું ત્યાં સુધી જોઈશુ. (નિદ્રાવશ થાય છે)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—પર્વત્યપુર—જ્ઞાનેન્દ્રરાયના ઘરનો એકાંત ભાગ.

મદનનન્દન—આજ હજી કિશોર કેમ ના આવ્યો ! હમણાં હમણાં એ ભાઈસાહેબ જૈરીને વશ થવા લાગ્યા જણાય છે. શશિ-રેખા ! શી ત્હારી ખૂબસૂરતી ! શી ત્હારી વશ કરવાની શક્તિ ! કિ-શોર જેવા સ્વચ્છંદીને તેં ધીરે ધીરે વશ કરવા માંડ્યો ! કિશોર જેવો બદસૂરત તને પસંદ પડ્યો, અને મહાર્જિ આવું સુંદર રૂપ છતાં પણ મહેને તે લાત મારી, કેમ ! યાદ રાખજે કે મરતા સુધી મહારા મનમાંથી એ ડાંખ નથી જવાનો; ગમે તે રીતે હું ત્હારા ઉપર વેર લઈશ; મહેને એ સ્વીકારે એતો હવે મુદ્દલ આંશા પડતું જ નથી; ત્યારે હવે શું કરવું ? કિશોર પણ મહારી સોખત છોડશે કે શું ? હમણાં પહેલાં જોઈલું મળતો નથી, તે પેલી દુષ્ટિ લીધેજ

'હશે; જો એનું વધારે ચલણ થયું તો જરૂર આપણને વહિતોજ મૂ-
 કશે, અને પછી મહારી શી અવસ્થા? મા ગુજરી ગયા પછી આપે
 સખ્તી કરવા માંડી છે તેથી હવે ખરચવા માટે પહેલા જટલું
 આપણને ઘરમાંથી મળતુ નથી, પણ કિશોરને લીધે આપણને જો-
 ણએ તે મળી રહે છે; એને આપની ધાક જરા હતી, પણ તેતો
 ગયા, તે હવે ફરી આવવાના નથી. મા એનાં કહ્યાંમાં છે; પણ
 પાછી પેલી અપ્સરાનું ચલણ થવા માંડ્યું છે, એટલે હવે ભાઈસા-
 હેબ આપણા કબજામાંથી છટકશે તો મદનનન્દન ! તું રોજના પાંચ
 રૂપિયા ઠ્યાંથી ખરચીશ ! નાટકમાં ક્યાંથી જઈશ ! નાટકવાળાઓ
 પહેલાં તો મદત જવા દેતા. ઉલટું કાંઈક મળતું વેશ ભજવતા
 તેથી. પણ તે દિવસે જરા છાટો વધારે લેવાઈ ગયો તેથી રંગભૂમિ
 ઉપર આપણું નાટક થઈ ગયું ત્યારથી એ પણ બધ થયું. કિશો-
 રને પ્રતાપે આજ સુધી નાટકમાં જતા, પણ આઠેક દિવસથી તો
 એ પણ બહાનાં કાઢી આવતો નથી. કેમ કરવું ? નાટકતુ તો વ્ય-
 સન પડી ગયું. ખીજાં પણ વ્યસન લાગ્યાં છે તે કેમ થશે ? ક્યાંથી
 પૈસા આવશે ? કોઈ પૈસાદારની એકની એક છોકરી સાથે લક્ષ
 થઈ ગય તો ઠીક ! પણ આપણા નસીબમાં તો એકેવાર પરણ-
 વાનું નહિં ઈન્દુશેખર બુઢો ખીજ વાર ઘંડપણ છતે પણ પરણ્યો
 હતો, પણ આપણને જીવાનીમાં એકવાર પણ કોઈ પરણાવતું નથી.
 પણ તેનું કાંઈ નહિં, આપણને મોજ મારવાને પૈસા કોઈપણ રીતે
 મળે તો ઠીક; કિશોર જો છટક્યો તો પછી ઇલાજ નથી ચોરી 'ક-
 રવી ? હાયા ! હામ ! તે કેમ થાય ! ક્યાં થાય ! પણ નહિં, તેતો નહિં-
 વખતે કદાર્ય પકડાઇએ તો કેદમાં જવું પડે અને બધી મોજમઝા
 હડીજ જાય. માટે ગમેતેમ કરીને કિશોરને કબજે રાખવો. પણ એ
 સાહેબ જો ઘેરીમાં વધારે લપટાશે તો થઈ ચૂક્યું; ગમેતેમ કરી

ઘેરીતું ચલણ વધે નહિં એજ ઉપાય કરવો. (વિચાર કરીને) 'હાં,
 એજ એજ ઉપાય ઠીક છે. આવવા દો હવે, ધીરે ધીરે એજ ઉપાયથી,
 આપણું કામ થશે 'ખીજો ઉપાય નથી. બાપ મરે તે આપણે વા-
 રસ થઈએ એ દિન કયાં ? ખીજા ભાઈઓ મુવા છે કતી ? તે પૈસા
 વહેંચાઈ જશે, એટલે શું ? અને તે મળે તોપણ શું ? તેટલું તો મહારે
 દેવું છે તે આપી દેવું પડશે. હવે તો કોઈ ધીરનાર પણ નથી, માટે,
 કિશોરચંદ્ર ! તુંજ હવે મહારો ધીરનાર ! તુંજ મહારો શાહુકાર, શ-
 રાફ, તિજોરર, તુંજ સર્વ, હુંજ તારો વારસ અથવા ભાગીયો ! તું
 ઘેરીતો દબેલો રહી મહતે છોડી દઈશ ! નહિં ! મદનનન્દન સર્વ શ-
 ક્તિમાન છે—આંડીમાં કેવી અદ્ભુત શક્તી છે, એ પણ સર્વ શક્તિ-
 માન છે હવે આવવા દો કિશોરભાઈને, વહુવૈના થવા લાગ્યા છે,
 તે બધું ચક્કર અવળું ફેરવું, તોજ મહાર, નામ મદનનન્દન

હથી જેવુંજ છે; એ ત્રણ વાર હું આવી ગયો પણ બહારથીજ પાછા કાઢ્યા, ઘરમાં કોઈ નથી કહીને.

કિશોર—‘હઠાડે તો હું તારા આપનાં વેપારનું કામ હવે અધું શીખું છું.

મદન—ક્યાં વેપાર તમે ? અને ઐરીના સામા આખો દિવસ એસી રહોછો એ વાત ખોટી કે ? મહારે શું ? એશી રહેજે, પણ મહારે તો મિત્ર તરીકે ત્હને કહેવું જોઈએ કે ઐરીનો ધણો વિશ્વાસ કરીશ તો ફસાઈશ અને તેમાં વળી—કાંઈ નહિં મહારે શું ?

કિશોર—ના, ના, કહે, કેમ બોલતો અધ રહ્યો ?

મદન—કાંઈ નહિં, આપણે પારકો પચાર્ત શી ? લે ચાલ આજ ધણે દહાડે ભેગા થયા છીએ તો જરા છોટો લઈશ ?

કિશોર—મહેં હવે મૂકી દીધું છે.

મદન—અલ્યા કિશોર ! મહારો હાથ પાછો વાળે છે ? જા, મહારે ને ત્હારે તૂટી આજથી.

કિશોર—મદન ! એમ ગુસ્સે ના થા. હું ત્હને કદી ના કહું ? પણ મહેં શશિને વચન આપ્યું છે કે—

મદન—જા ત્યારે ત્હારી શશિ પાસે, શું કામ આવ્યો ? શશિ, શશિ કરે છે તે એક દિવસ એવો ખત્તા ખાઈશ, શશિ તો હમણાં આવી પણ હું ત્હારો નાનપણનો લગોટીયો તે ખોટો ને શશિ હારી ખરી કેમ ?

કિશોર—લે ત્હને ખરાબ લાગતું હોય તો લાવ્ય, પણ આજનોજ દિવસ, હવેથી મ્હને ત્હારે આપવું પણ નહિં.

મદન—હમે ત્હારા જેવા નથી. તમે તો ઐરીના દ્વેષા એટલે ઐરીથી ખીહો, માટે જવાબો મ્હને અને જવાબો અધું. વળી ઐરી બાણુશે તો માર આશો વખતે.

કિશોર—હું શું એટલો દબેલો હોઈશ કે મારે મહેને ? જા' પ.
જા ! તુંજ મૂર્ખ છે. મહે પીધું જાણે તો પણ મારે નહિં; એ નક્કી
સમજાવે અને ગમે તેમ પણ હું પુરૂષ છું. મહે વચન આપ્યું છે કે
નહિં પીઉં, પણ કોઈ કોઈવાર માટે છૂટકા રાખી છે, આટલો
લાવ્ય ત્હેને ખોટું લાગે છે માટે જુરા; પણ થોડુંજ હો. (બન્ને પીએ છે.)

મદન—કિશોર ! હમણાં નાટકમાં પણ ગયા નથી ?

કિશોર—જમણું વળી; નાટક ક્યાં ગયું છે. રોજનું છે.

મદન—તારી બૈરી પણ રોજની છે, તો પણ ત્હેને છોડીને
તારાથી અવાતું નથી—પેલી બિચારી સખ્જપરી તારા વગર ફૂંચળી
થઈ ગઈ છે.

કિશોર—જવાદે એ વાત !

મદન—કેમ એ પણ બૈરી આગળ કપૂસ કરી દીધું અને વચન
આપી બ્રેહા છો કે ?

કિશોર—હા, મદન, શું કરું ?

મદન—તારા જેવો ખાયલો કોઈ નહિં. શું કરું કેમ ?

કિશોર—મહેને ઘણું ઘણું સમજાવીને બધું પૂછી લીધું

મદન—જ્યારે ત્હે મારું કહી દીધું, ત્યારે એણે એનું કાંઈ
કહ્યું ? તે પૂછ્યું હતું ?

કિશોર—હા, પણ એણે કંઈ નથી. એનું હોય શું ? એ તો
ઘણી પવિત્ર છે.

મદન—પવિત્ર છે ! ખાયલા ! તું સ્ત્રીઓને શું આગળે ? મહે
ઘણી સ્ત્રીઓને દીઠી છે. સ્ત્રીઓ વાત કાઢી લે. પોતાની કહે નહિં.

કિશોર—પણ શશિરેખા પવિત્ર છે.

મદન—કિશોર ! તું બોળો છે. મારે કાંઈ કોઈની નિન્દા
કરવાની જરૂર નથી, પણ તું મારો મિત્ર-મારો પરમ મિત્ર-આ-

‘હો’ મિત્ર—અને ત્હારું ખરાબ થતું હું ન રોકુ ત્યારે હું નિમકહરામ—
ઝાંડી હરામ—કહેવાઈ દોસ્ત !

કિશોર—પણ એનામાં કાંઈ હોય તો કની ?

મદન—કાંઈ ન હોય તું કઠાય છે, શશિરેખા અદ્રિલ-
તાની બહેન છે, અને કાલિન્દીની ભાણેજ છે, એ યાદ રાખજે હો.

કિશોર—તેમાં શું ?

મદન—કાલિન્દી વિધવા થઈ છે પણ સધવા જેવીજ છે,
અને અદ્રિલતાનું તો તે સાંભળ્યુંજ હશે.

કિશોર—ના, શું ?

મદન—અદ્રિલતાએ અને મધુમુખે મુળી ઇન્દુશેખરને મારી
નાખ્યો એ વાત હવે છાની નથી.

કિશોર—હે ખરેડ હું પૂછીશ.

મદન—ને ત્હને કહેશે કે ?

કિશોર—હા કહેશે, મહારાથી છાતું નહિ રાખે.

મદન—કહેશે, રહેજો વિશ્વાસમાં, એટલે તમારી પણ એજ
વલે, તમે છો ઠીંગણા અને એ છે લાંખી સોટા જેવી, તે બધે ક-
હેતી ફરે છે કે મહારે કળેડું છે—એટલે તમારી પણ ઇન્દુશેખર
જેવીજ દશા થશે મહારે શું, ત્હારા બેવું રત્ન ખોઈ એમું એજ ભય
મહેને છે, ત્હારા વગર હું નિરાધાર થઈ પડું.

કિશોર—પણ મદન ! શશિ એવી નથી. એનામાં કાંઈ એવું
દીઠું નથી કે સાંભળ્યું પણ નથી.

મદન—ઠીક, રહો વિશ્વાસમાં ત્યારે તમારી ઐરીતી ખોડય
તમને ન જણાય. તમને કોઈ કહે કેમ ? એ તો હું તમારો ખાસ
મિત્ર છું તેથી આટલી હિમત કરું છું. ખોટું લાગ્યું હોય તે ક્ષમા કરજો.

કિશોર—ના, મદન ! ખોટું નથી લાગ્યું. ત્હારી મ્હારા ઉપર પ્રીતિ છે તો આટલું કહે છે, પણ મ્હારા જાણ્યામાં તો કાંઈ નથી. તે કરતાં તું કાંઈ જાણતો હોય તો કહે; મ્હને ત્હારો પણ વિશ્વાસ છે, તું ખોટું નહિ કહે.

મદન—જાણીએ છીએ સારેજ કહીએ છીએ, પણ તમારી ખાત્રી કહે નહિં થાય તમને નજરે ખતાવીશુ; પ્રસક્ષ પુરાવો આપીશુ ત્હારે માનશો. પ્રસંગ આવ્યે વાત, હમણાં એટલુંજ ધ્યાનમાં રાખજો કે કાલિન્દીની ભાણેજ અને આદ્રિલતાની ઇહેન છે માટે ચેતતા રહેજો; એ ક્યાં જાય છે, શુ કરે છે, કેવી રીતે ત્હારી સાથે વર્તે છે એ બધું આરીક નજરથી જોતો રહેજો, અને લાગ આવ્યે હું ત્હારી ખાત્રી કરીશ. હવે જાઓ. વાર થશે તો માર પડશે વખતે.

કિશોર—મદન ! તું મ્હને વધારે ન, ખીજવ્ય હું માર ખાઉં એવો પ્રાયશ્નો નથી

મદન—ઠીક, મ્હારી શીખામણુ યાદ રાખજો એટલે બસ-હવે ક્યારે મળશો ?

કિશોર—આવીશ, વળી, કાલે પરમહાટે

મદન—રજા મળે ત્હારે આવજો. પણ હમને ભૂલી ન જશો. અને આ મ્હેં કહ્યું છે તે પાછું કહી ન દેશો. બોલ્યા ચાલ્યા વગર તપાસ કર્યા કરજો

કિશોર—ઠીક, ઠીક. (જાય છે)

મદન—બસ, હવે પાસા બરોબર પડવા માંડ્યા એજ હવે, જોરું બાકી છે તેટલું રૂર કર પછી શશિરેખા ! જો તું કહેવી ધણીને વશ કરે છે કે ધણીની માનીતી થાય છે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થાન-પર્જન્યપુર-ધન્વશેખરરાયનું ઘર.

અદ્વિલતા—ઓહો ! ચોટલામાં છ મહિના નીકળી ગયા, આજ કાલ્ય કરતાં છ મહિના થઈ ગયા, દુઃખનું ઓસડ દહાડા કહ્યું છે તે ખરૂં છે. હાય ! હાય ! છ મહિના ઉપર મ્હારૂં રૂપ કેવું હતું તે આજ કેવું બદલાઈ ગયું છે ! પાછી હું હતી તેવી કદી પણ દેખાઈશ ! પણ અરેરે ! મ્હારા ભાગ્યમાં આવુંજ લખ્યું હશે ! મ્હારૂં સર્વસ્વ યયું ધણી ગયો, ખોયો, હાથે કરીને ખોયો, તેની સાથે મારી મીલકત પણ ખોઈ, અને પારકાને તાખે મ્હારે થયું 'પડયુ અન્ન માટે પણ પરાયે હાથે રહેવું ? મ્હારા ધણીના શત્રુઓને તાખે હું થઈ ! પણ એ તો બિચારા મ્હારા પિતાના ખરા મિત્ર હતા તે અભાગીયું લગ્ન થયું 'સારથી શત્રુ જેવા ગણાયા ! ગમે તેમ પણ હું પરતંત્ર તો થઈજ ! મધુમુખ હોત તો મહને આવી પરાધીનતા ન લાગત, એને તાખે રહેવું પડત તે કઠણ ન લાગત હશે, જે ભાગ્યમા હશે તે ખરૂં. જે થશે તે ખરૂં. શું કરવું ?

(કાલિન્દી પ્રવેશ કરે છે)

માશી ! કેમ આજ આટલી વાર થઈ ?

કાલિન્દી—કથામાંથી આજ નર્સા મોડી ઉઠી, એટલે વાર થઈ.

અદ્વિ—કહોની કથા ?

કાલિન્દી—મદિરાનન્દ સ્વામિની.

અદ્વિ—(નિશ્વાસ નાંખી) તમે સ્વતંત્ર છો તે બધે ફરો હશે, મ્હારો તો હવે પગ બાંધ્યોજ રહેશેને !

કાલિન્દી—એમ શું કહે છે ? જોત જોતામાં છ મહિના નીકળી ગયા, અને વળી ખીજ છ મહિના એમના એમ નીકળી

જશે; પછી, તું બાળક છે એટલે ત્હને કાંઈ ધરમાં ગાંધી રાખી-
વાની છે ?

અદ્રિ—દૂરડીઓ કહેશે તો; બહાર જવાશે; હવે હું કાંઈ સ્વ-
તત્ર છું ?

કાલિન્દી—દૂરડીઓ તો મુવા સુધારાવાળા છે તે ત્હને ફરી લક્ષ
કરવાનું કહેશે તે કાંઈ થાય કે ?

અદ્રિ—જે ભાગ્યમાં હશે તે થશે. એક લગ્ન કરી હું શું
સુખ પામી કે બીજી પીડામાં પડું ?

કાલિન્દી—પણ નાલ નલમાંથી નીકળી જવું હોય તો કની ?
આપણે તો નાલમાં રહીને જ થાય તે કરવું.

અદ્રિ—માશી ! શશિરેખાને હમણાંની દીઠી નથી. તમને
મળી છે ?

કાલિન્દી—ના, ખેન, મહેં પણ દીઠી નથી; હમણાં તો એ
વર ઘેલી થઇ છે.

અદ્રિ—(નિશ્વાસ નાંખી) ભલે, બિચારીને એટલું ઠેકાણું
આવ્યું છે તે છાજે એટલે ધણું.

કાલિન્દી—સારે ત્હારે કોઇવાર વધારે કાંઈ ખરચવા જો-
ઇએ તો ન મળે કે ?

અદ્રિ—નહિંસ્તો, ધનજીવન, આપે તે ખાવું ને ખરચવું.

કાલિન્દી—ગાડીઘોડાંએ બધાં કાઢી નાંખ્યાં ?

અદ્રિ—બધી મૃતકત ધર્માદા કરી, પછી શું ? મ્હને શા
માટે ધર્માલ નહિં કરી હોય તે સમજાતું નથી. મધુમુખની સલાહ
લીધી હોત તો આવું ન થાત.

કાલિન્દી—હવે મધુમુખને ક્યાં સુધી સંભારીશ ? એ તો ગયો તે ફરી આવવાનોજ નથી. ગળધરપુરના જાન્યમાં વકીલાનની સનદ મેળવી ધંધે લાગ્યોછે. ને થવાનું હશે તે થશે. હવે એ આપણને ભૂલી ગયો તેને આપણે ક્યાં સુધી સંભારીએ. હવે તો ત્હારે એનું નામ દેવુંજ નહિં. રાત દિવસ જાળી ફેરવ્ય, તારાં સારાં પુસ્તકો વાંચ્ય, અને વખત આવ્યે મહારી સાથે કથા સાંભળવા આવજો એટલે મધુમુખે 'નહિં' સાંભરે ને કોઈએ નહિં' સાંભરે શું કરીએ ? માથે પડે તે રહેવું, જમ તેમ કરી દુઃખે પાપે દહાડા કહાડવા.

અદિ—પણ શું વાંચ્યું ? ધનજીવનને કહ્યું કે, કાંઈ વાંચવાનાં પુસ્તકો લાવો, સારે લાવ્યા ગીતા, શિવપુરાણ, એવાં જૂનાં થોથાં લાવ્યા. મહેં કહ્યું મહેને તો શેક્સપીયરકથાસમાજ કે પછી રતિ-વિહાર નાટક કે કુસુમાયુધવિજયની વાર્તા કે એવી કંઈ ચોપડી-આ લાવી આપો. તે એતો વાણીયો ગયો દ્રસ્ટીઆને પૂછવા, તેમણે કહ્યું એવાં પુસ્તકો નહિં મળે.

કાલિન્દી—તું ત્હારે મહેને કહેજો જોઈએ તે. મહેને મહોંએ ચાંદ નહિં રહે. માટે નામ લખી આવ્ય. હું મંગાવીને લેતી આવીશ.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—કિશોરચંદ્રનું ઘર.

શશિરેખા—ઓહો ! કેટલા, આઠ વાગ્યા ! કેમ આજ હજી આવ્યા નહિં ? હમણાં તો રોજ બેલા આવે છે; આજજ આવેલી વાર થઈ; કોણ જાણે કેમ વાર થઈ ? આજ તો સાસુ પણ એમની

બહેનને ઘેરજ રહેવાનાં છે જાણી બહેણા આવવાનું કહ્યું હતું તો પછે
વાર થઇ. આવડા રહેઠા ધરમાં હું તો એકલી આ અંધારી રાત્રે
બહી મરું છું. જોઈ પેલું હામોનિયમ, ઉધાડુ, કંઈ ગાયનમાં મન
ધાલું. (ગાય છે.)

× મોરે ધર, આજ રંગિલી, રેન પ્રીતમ પ્રાહુના મહારાજ,

તન શૃંગારો સેજ સવારો અંજત સારો વન વારો.

સ્વામ્ય સુંદર ચિંત ધારો કરસું વધાવના મહારાજ. , મોરે ધર.

(કિશોરચંદ્ર ધીમેથી પ્રવેશ કરી પાછળ આવી ઉભો રહે છે.)

કિશોર—(સ્વગત) ઓહો ! બાપ સાહેબ એકલાં પડ્યાં
છે તે ગાવા માંડ્યુ જણાય છે. સાખાશ ! હું બહાર ગયો એટલે
ગાવા લાગ્યાં ! અને ગીત પણ શું ! કીયો એનો પ્રીતમ આવવાનો
હશે ! મહારે માટે ગાતી હશે ! નારે ! હું પ્રીતમ શો ! મદનનન્દને
નજરે નજર બતાવ્યા પછી હૈવે હું બૂલાઈ ! હવે હું ઠગાઈ ! હા !
ઠગ ! હું મહેને ઠગ્યો ! હું કહેતો સારે નાની ના કહેતી અને મહા-
રાથી છાનો એજ મદનનન્દને પ્રીતમ ગણ્યો, હા, એજ આજ
આવવાનું કહેતો હતો ખરો, તે એ જાણતી હશે તેથીજ આ ગીત
ગાય છે ! શું ! તન શૃંગારો ! હા, શણગાર સજો, તમારા પ્રીતમ માટે
શણગાર ધરો અને સેજ સમારો અને સુંદર બનો, શશિરેખા બાપ !
હવે હું ઠગાઈ કેમ ! મહે પ્રત્યક્ષ દીઠું અને હવે ઠગાઈ ! વધાવી
લેજો તમારો પ્રીતમ આવે તેને પછું હું તો હતો (ક્રોધથી આ-
ગળ ધસવા જાય છે)—પણ નહિ, હમણાં નહિ—એકદમ નહિ—
એને પૂછવું જોઈએ, વખતે હું બૂલતો હોઉં—પણ બૂલું કેમ—હું શું
આંધળો છું ?—તો પણ પૂછું. ક્યાં સુધી એની દુષ્ટતા ઢાંકી રહેશે !
એક મહિના સુધી ઠગાયો, હવે નહિ ઠગાઈ. (પ્રકાશ) શશિ !

શશિરેખા—(ખુરશી ઉપર પાછી ફરીને) કેમ ! જોહો !

આવ્યા ! બહુવાર થઈ.

કિશોર—તેમાં ત્હારે શું ? તું તો ખીજા ફાઇની વાટચ જો-
તી હતીને ?

શશિ—(સ્વગત) હાય ! હાય ! આજ પાછું આમ કેમ !
હું દુર્ભાગણી તે એક મહિનામાંજ મ્હારા સુખનો પાછો અત આ-
વશે કે શું ? (આસન) ખીજા ફાઇની વાટચ જોઈ, તમારા વૃગર ?

કિશોર—શશિ ! સાચું બોલજે. હવે હું ઠગાવાનો નથી.

શશિ—(સ્વગત) હાય ! હાય ! આજ પાછું કાંઈ પીધું
ખીધું હશે ? દુર્ગંધ લાગે છે તો ખરી. (આસન) હું સાચુંજ બોલું છું.

કિશોર—શું જોમાય છે ? મ્હેં શરીર પીધો છે તે ? હા, મ્હે
પીધો છે. તું મ્હારું કહ્યું ન માને પછી હું ત્હારું કેમ માનું ?

શશિ—મ્હે શું ન માન્યું ? તમે કાંઈ જોમાયા છો.

કિશોર—જોમાયો શું ? પ્રલક્ષ જોયું છે.

શશિ—શું ? પણ મ્હને—

કિશોર—જો, આ શું ? આ ચિટ્ટી તે ત્હારા પ્રીતમ મદન-
નન્દનને નથી લખી ? અને આ જો વળી એ કરતાં પણ વધારે, આ
ત્હેં મ્હારા પિતા સાથે બેસીને લખી પડાવી હતી તે—જો, ફાઇન
ત્હારી આંખ.

શશિ—હા ત્રા ! એ શું ? હું સમજૂતી નથી; મ્હેં કદી ચિટ્ટી લખી
નથી, અને હમી પણ પડાવી નથી—સસરાજી પવિત્ર હતા—

કિશોર—હજી સસરાજીને સંભારે છે—લે, જા ત્હારે સસ-
રાજી પાસે—(પીસ્તોલથી શશિરેખાને ધાયલ કરે છે.)

શશિ—હાય ! હાયરે માડી ! (ધાયલ થઈ જમીન ઉપર પડે છે.)

(છટ્ટો અક સમાપ્ત.)

અંક ૭ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર—ઇન્દુશેખરરાયનું ઘર.

અદ્વિલતા—હે ભગવન્ ! મહારા એક અવતારમાં કેટલા અવતાર થયા ! મહારી દશા કેટલી ફરી ગઇ ! હવે મહારે શું કરવું ! ક્યાં જવું ! મા આ વખત જીવતી હોત તો મહેને ઝેર દઇ મારી નાંખત અથવા પોતે ફૂલે પડત. હાય ! મહેને પણ હવે તો ઘણું લાગે છે પણ શું કરું ? આપઘાત કરું છું તો બેવડી ગુન્હેગાર થાઉં છું ! હવે મહારું કોઈ રહ્યું નહિં. કાનો આશ્રય લઉં ! માશી ! હવે તો હું માત્ર તમારેજ શરણે છું, તમે મહેને જેમ કહેશો તેમ હું તૈયાર છું ! પણ માશી ! માશી ! હાય ! હાય ! હવે મહારું શું થશે ! બિચારી શશિરેખા ! હાય ! હાય ! ખેનડી ! તુ કમોતે મુઠ ! આખરે હવે તારાજ ધણીએ મારી ! મહે પણ શુ કર્યું છે ! હું પણ કિશોરચંદ્ર જેવીજ પાપીયણ છું ! હાય ! હું તો એક ભૂલ્યમાંથી ઉગરતા પહેલાં ખીજ પાપમાં ફસાઈ છું કેમ હું આમ હૈયાઝની થઈ ગઈ છું ! મહારું મન મહારે વશ કેમ રહેતું નહિં હોય ! જગતમાં બધાં મહારાં જેવાંજ હશે ! ના, ના ! પણ મહારા જેવી અવસ્થાના ઘણાં ખરાં આમ ફસાતાં હશે તો ખરા. પ્રભુ ! મહેને હવે વધારે પાપ કરવા ન દર્શ ! પ્રભુ-પ્રભુ-બિચારો શું કરે ! પ્રભુને પહેલેથીજ કોણે ગણકાર્યો છે ! મહારા બાપેજ નથી ગણકાર્યો એટલે હું શી રીતે ગણકારતાં શીખું ! હાય ! હાય ! બાપ ! તમે બાપ કે શત્રુ ! પૈણ હશે, હવે એ બિચારાને શા માટે હીણું ? એમની પણ બિચારાની દશા કહેવી થઈ છે. મહારી મા મરો ગઇ, હું વિ-

‘ધવ્વા’ થઇ, અને છેવટે શશિ પણ ગઇ ! હાય ! હાય ! એમની પણ હું આવસ્થા ધણીજ થઇ. હમણાંની તો બિચારાને ઊંઘ પણ નથી આવતી. પણ હમણાં તો મહે પણ દીઠા નથી ! હું સાં ગઇજ નથી. શું જાઉં ? શું મ્હોં બતાવું ! એ પણ નથી આવતા એજ ઠીક છે. મ્હને હમણાં તો કોઇનું મ્હોંજ ગમતું નથી. માત્ર મારી શિવાય કોઇ મહારી પાસે નજ આવે’ તો સારું. પણ કટલીક કુથલીખોર દૂરની સગીયો ખૂણે ખોચરેથી સગપણ ખોળા ખોળાને આવે છે, તે દુષ્ટાઓ ચર્ચા જોવાજ આવતી હશે. બહાર જઈ નિદા કરતી હશે. હે પ્રભુ ! મહારી નિંદા થવામાં બાકી હશે એટલું હવે પૂરું થશે હુંજ અભાગીયણ છું ! કોઇનો શો વાંક કાઢું ? બાપ પણ શું કરે ? મધુમુખ કોણ જાણે ક્યાંએ હશે ! પણ મહારે હવે કોઇને શુ કામ સંભારવો, પ્રભુનેજ સંભારીશ. બાપને મધુમુખે ચઢાવી મ્હને ઉડા ફૂવામાં નંખાવી ! બાપ બિચારા શું કરે ! એમની પણ ખુદ્દિ તે વખતે ક્યાં ઠેકાણે હતી ! એ તો હમણાં આવતા નથીજ એ ઠીક છે, પણ મ્હે પણ ખબર પૂછાવી નથી તો ! આજ મોકલું સીતાને ખબર કાઢવા.

(નેપથ્યમાં કોલાહલ)

પણ આ ગરબડાટ શો થાય છે ? ક્યાં થાય છે ? રસ્તામાંથી અવાજ આવે છે ? હા ! લાવો, જોઈ, ખારી ઉઘાડી, શું થાય છે ?
(રસ્તામાં વિઘ્નપ્રસાદ પ્રવેશ કરે છે; પાછળ છોકરાઓનું ટોળું છે.)

છોકરાઓ,—હુરીયો ! હુરીયો ! એ વિઘ્નપ્રસાદ, ક્યાં જાય છે ! આ જૂતાં ખાસડાં લઇ ક્યાં જાય છે ! વેચવા કે ! દીકરી વેચી ધરાયો નથી કે ! હે ! હે ! ખાસડાપ્રસાદની હે ! જહેરીયાની હે !

વિદ્યુતપ્રસાદ—(ગમે ખાસડાં બાંધેલાં છે તેમાંથી એક લોડી,
છોકરાઓ તરફ ફેંકી) લે-સાળા-લેતોળ-આવળે પાસે; હાય ! હાય !
મહારી અદ્રિ ! મહારી શશિ ! ક્યાં ગઈયો ! ક્યાં બીજાં ! આદાશી-
શીઓ ક્યાં ગઈ !

છોકરાઓ—આદાશીશીવાળા ! શું વેચે છે ?—ખાસડાં કે દી-
કરી ? ખાયડી કેમ ન વેચી ! હે ! હે !

વિદ્યુતપ્રસાદ—શશિ તો ગઈ સ્વર્ગે, હું, રહ્યો અહીં !

છોકરાઓ—હવે તારી અદ્રિ જશે નરકે ! ખાસડીયા દેવ !
બહેરમાં !

વિદ્યુતપ્રસાદ—આ ધરકે ? આજ ધરકે ? કે હું ભૂલ્યો ?

છોકરો—કહોનું ધર ? તારી છોકરીને વેચાતી લેનારનું કે ?
હા, હા, એજ એજ તારી છોકરી રોજ સાંજરે બારીયે બેસે છે તે
એજ ધરમાં.

અદ્રિ—(બારીયેથી) હાય ! હાય ! આ તો મહારા બાપ છે—
આ શા ડોળ ! આવા કથારના થઈ ગયા છે !

છોકરાઓ—એ અદ્રિ ! જો આ તારો બાપ ! ગાંડો, ચર્ધ
ધરમાંથી બહાર નીકળી નાંચે છે. પકડીને રાખ્ય તારા ધરમાં એટલે
તહને ફરી વેચી ખાશે.

અદ્રિ—હાય ! હાય ! એ મુવાઓ કેવું કેવું બકે છે ! પણ લાવો
કાંઈને મોકલી એમને ઉપર બોલાવું ? સીતા ! સીતા !

વિદ્યુતપ્રસાદ—(ઉચે બારી તરફ જોઈ) આ રહી ! મહારી
અદ્રિ ! દીકરી ! “ મહારી ક્ષમા કરે અપરાધ ! પુત્ર પ્રીય પ્રાણ !—
તુજ ઉર મહેં ખોસી કઠારી ! ”—અદ્રિ ! શશિ ક્યાં ! સ્વર્ગમાં કે ?
હું પણ જાઉં છું ! “ જઈ જતાની પાછળ ફૂલે પડી મરવાનો ”

(પાસેના કૂવા ઉપર ચઢવા જાય છે; છોકરાઓ પકડવા જાય છે તેને ખાસડાં મારે છે.)

અદ્રિ—હાય ! હાય ! આંતો પડશે ! સીતા ! કોઈ આવે ! હાય ! હાય !

(પોલીસના બે સિપાઈ પ્રવેશ કરે છે.)

સિપાઈ—ચાલ્ય એ ! ચાલ્ય-અહીંથી લોકોને મારીશ કે તું મરીશ-ચાલ્ય-(પકડીને લઈ જાય છે.)

છોકરાઓ—(પાછળ દોડતા) હુરિયો ! હુરિયો ! ખાસડા પ્રસાદની હે !

અદ્રિ—હાય ! અધૂરું હતું તે પૂરું થયું. આવા આવાએ બાપ જીવતા હતા તે ગાંડા થયા; હાય ! હાય ! મુવા સિપાઈઓ પકડીને કેદમાં ધાલશે કે ગાંડાની ઇસ્પતાલમાં પૂરશે. મ્હારે લાં ન રખાય ? પ્રભુ ! જેમ ત્હારી ઇચ્છા, તુ જેમ ધારે તેમ થાય છે ! પ્રભુ ! મ્હને તો મ્હારાં કૃતનાં ફળ મળી ચૂક્યાં ! હવે તો વધારે પાપ ન કરું તોજ ત્હારી કૃપા મળે, નહિં તો જીવતાં નરક ભોગવું છું, તે કરતાંએ વધારે દુઃખ ભોગવવું પડશે કે શું ? જે થશે તે ખરું. દુઃખ ભોગવવા જન્મી છું, અને દુઃખ ભોગવતી મરીશ, અને મુવા પછી પણ દુઃખજ ભોગવીશ. .

છોકરાઓ—એ અદ્રિલતા ! કેમ બેઠી છે ! ત્હારો બાપ ગયો જાહાનમમાં; તું પણ જા એની સાથે એટલે ત્હને લાં પણ વેચી ખાય બિચારો.

અદ્રિ—મુવા આ છોકરાઓ કેવા નિર્લજ્જ છે. (બારી બંધ કરી અંદર જાય છે).

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—મજન્યપુર—ઈન્દુશેખરરાયતું ઘર.

કાલિન્દી—ગોર તે ક્યારે આવશે ? બે કલાકથી તેડવા મોકલ્યો છે, પણ હજી આવ્યો નહિં. કાલે રાત્રે મહં એને બંધુ સમઝાવીને કહ્યું છે; તો પણ આવ્યો નહિં, પોતાને બદલે રાહુલાલને, મોકલવાની મરજી છે, પણ એનાથી શું થાય ? કુંકુમશંકર વગર ખીજા કોઈનું કામજ નહિં. રાહુલાલ પાછો ચાડીયો છે, બિલાડીના પેટમાં ખીર ટકે તો એના પેટમાં વાત ટકે.

(કુંકુમશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

આવો ગોર ! હું તો વરસાદની પેઠે તમારી વાટચ જોઈછું.

કુંકુમ—હાજર છું બહેન ! રાહુલાલ મરી ગયો તેથી જરા સ્નાન કરવા રહ્યો હતો.

કાલિન્દી—રાહુલાલ મરી ગયો ? શાથી એકાએક ? કાલે ખાસ્સો મહેં રસ્તે જતાં દીઠો હતો ને ?

કુંકુમ—કાલે નાલમાં જતાં તમે દીઠો હશે, ત્યાંથી જુમીને આવીને માંદો થયો તે સવારે પૂરો થઈ ગયો.

કાલિન્દી—કોઈએ કાંઈ ખવડાવ્યું ? કે ગરોળીનો ગલ બલ આવ્યો હશે.

કુંકુમ—ગરોળીનો ગલખલ કાંઈ નથી આવ્યો; હું પાસેજ બેઠો હતો; કોઈએ ખવડાવ્યું પણ નથી પણ પોતેજ ખાધું છે.

કાલિન્દી—હાય ! હાય ! ઝેર ખાધું ?

કુંકુમ—નારે, બહેન—લાડુ ખાધા, દૂધ પીધું.

કાલિન્દી—લાડુ ખાધાથી મરી જવાતું હશે ?

કુંકુમ—જેન એતો બડો ખાઉધરો હતો; મગજનાં લાડુ સ્નાત અને ઉપર દૂધ પાંચ ત્રાંસળાં પોણોશોર પોણોશોરનાં—શાક ભજ્યું તો જૂઠું; જમીને ઉઠ્યો લાફથીજ એના ખેં છોકરાઓએ ખે હાથે ઝાલીને આણ્યો સારો.

કાલિન્દી—હશે, બિચારો સંતોષથી મુલો. પણ કહો હવે આ-પૂર્ણ શું ધાર્યું?

કુંકુમ—જેમ તમે આશા કરો તેમ. હું કદી પણ સ્ત્રીઓની આશા વિરહ કાંઈ કરતોજ નથી. મહારી રાણીએ મહને આશાકિત સેવક બનવી દીધો છે.

કાલિન્દી—તેતો દીક, પણ તમારેજ આવવું પડશે.

કુંકુમ—હા, હા, આવીશ. મહેં બધી તૈયારી કરી છે. માત્ર કાલનો દિવસ કામ છે; આજ પેલા બિચારા કિશોરચંદ્ર અને મદન-નન્નના કામનો ફેંસલો થઈ જાય એટલે બસ. નલિનીજેન સિ-ચારી મુઝાય છે, એને કોઈ કામકાજ કરનાર નથી; આજ જે હશે તે નિશ્ચય થશે.

કાલિન્દી—એનું શું થશે? કાંઈ ખબર પડી છે?

કુંકુમ—તેતો શી ખબર પડે? આપણે કાંઈ કાયદો બદલા છીએ? કેસ ચાલતાં સાહેબનું કોષ કોષ વાર બહુ મહેં બગડતું, કોષવાર ખુશી થઈ હસતા, પણ કાંઈ કળાય એવું નથી. મહેનત તો બહુ કરી છે, વકીલ જારીસ્ટરને બહુ પૈસા ખવડાવ્યા છે, અને છેવટ-તમને કહેવાની હરકત નથી—પણ સાહેબના શિરસ્તેદારને પણ બહુ સંતોષ ક્યો છે—અને સાહેબનો એક બુટલેદ છે તેનું બહુ ચ-લણ છે—સાહેબ બહુ એને પૂછીને કરે છે—મડમનું ન ચાલે એટલું એનું ચાલે છે—તેને પણ ડહામ દીધો છે, આશા તો રાખીએ છીએ

કે સમેસમું ઉતરશે, વકીલનો ગુમાસ્તો કહેતો હતો કે પૂરાવો તૈ-
 ઉવા માટે પોલીસને પણ ટાઢા કર્યા છે.

કાલિન્દી—પણ કહે છે એ જણાએ બધું કેમૂઝ કર્યું છે.

કુંકુમ—એજ ભયનું કારણ છે. તોહોમત પણ કેવાં છે! કિ-
 શોર ઉપર ખૂનનું અને મદનનન્દન ઉપર તેમાં મદદ કર્યાનું.

કાલિન્દી—મુવા, એ નંકારા તો ખરા; બિચારી ચંદ્રમા જીવી
 શશિનું, ખૂન-હાય! હાય! હતો રોજ રાત્રે એને ને એને દેખું.

કુંકુમ—હું જાહેન આગા લઈછું.

કાલિન્દી—ઠીક હું પણ મ્હારે ઘેર જાઉંછું, પણ પરમદહાકે
 નક્કી હો.

કુંકુમ—ઠીક, ઠીક, (બંને જાય છે.)

પ્રેવે ૩ ને.

સ્થળ—પર્જન્યપુરની તુરંગ.

નલિની—ભાઈ! કિશોર! કેમ તું મ્હારા સામું જોતો નથી?
 હવે તું કેટલી ઘડી સુખી છે? હાય! હાય! આવું બોલતાં મ્હારી
 જીભ કેમ કપાઈ જતી નથી? પણ ભાઈ! દીકરા! હું પણ ત્હારી
 પાછળજ આવીશ હો! હાય! હાય! હું રોજ મંદવાડ ભોગવતે
 આજ સુધી આવાં આવાં દુઃખ જોવા જીવતી રહી! અને આ
 દુઃખ! ઓ ભગવાન! મ્હારાથી કેમ વેકારો? મ્હેં શાં પાપ કર્યાં
 હશે કે મ્હને આવું દુઃખ જોવા વખત આવી? ભાઈ! બોલ્ય!

કિશોરચંદ્ર—મા! મ્હારી ઈચ્છા તો એવી હતી કે આજ
 પણ ત્હારું મ્હોં ન જોવું કેમકે મ્હારી આ અવસ્થા યદ્યપિ ત્હારેજ

લીધે, પિતાએ ઘણુંએ સુધારવાનું કયું પણ તેજ મહેને આડે માર્ગે
 જવા દીધો; ત્હાં ઉત્તેજન ન હોત તો હું કુછંદી થાત નહિં; મહારી
 પ્રતિવ્રતા રૂપવતી શશિરેખાને ખુવત્ નહિં । અને આજ મહારો દશા
 થઈ અને હવે અકાલ મરણને પશ થઈશ તે થાત નહિં; પણ મા !
 મહેને પ્રભુ કૃપાથી આજ મનમાં એક પ્રકારની શાન્તિ થઈ છે—પા-
 પાશ્વિથી તો મહાં મન ઘણું બળે છે અને મરણ પછી મહારી શી
 અવસ્થા થશે—પ્રભુ મહેને સ્વર્ગમાં લેશે કે નરકાધિકારી ગણશે તે સ-
 મજાતું નથી—તોપણ એક પ્રકારની શાન્તિ મળી છે—તેથી હું તને
 ક્ષમા કરું છું—અને છેવટની ઘડીએ ત્હાં સ્નેહાળ સુખ જોઈ શાન્ત
 થાઉં છું. તે મહેને અતિ સ્નેહ—ખોટા સ્નેહથી બગડવા દીધો એ
 મહારી મૂર્ખાઈની ક્ષમા કરું છું; શશિરેખા જેવી પવિત્ર સુંદરીની મહે
 મૂર્ખાઈથી હલા કરી છે તે માટે પ્રભુની ક્ષમા માગું છું. તે સ્વચ્છ
 સન્નારીનો આત્મા અલારે સ્વર્ગમાં હશે જોની પણ ક્ષમા માગું છું,
 પિતાની ક્ષમા માગું છું, ત્હને ક્ષમા કરું છું, પરંતુ પેલા દુષ્ટ મદનનન્દન
 જેણે મહારો જન્મારો ખરાખ કયો—વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ
 બન્નેનું સુખ ખોવડાવ્યું તેને કદી ક્ષમા કરોશ નહિં. હા ! દુષ્ટ મદન-
 નન્દન ! ત્હે ત્હારો સ્વાર્થ સાધવા મહેને ખસર્ગ કયો । છેવટે મહારી
 સુંદર નિર્દોષ સ્ત્રી ઉપર જૂઠા આળ મૂકી બહેમાવ્યો, અને ત્હાં
 વેર વાગવા તેનું ખૂન કરવા ઉશ્કેર્યો—તું દુષ્ટ ! પણ તુ શુ કરે ? હુંજ
 વધારે દુષ્ટ. મહે ત્હાં માન્યું શા વાંસી ! હાય ! હાય ! તે દિવસે મહે
 શરાખ ન પીધો હોત તો કદાચ મહાર મન વશ રહેત, અને હું આજ
 આ સ્થિતિ પામ્યો ન હોત; મા ! તુ જીવે લાંબુ સુધી સર્વને ઉપદેશ
 કરજે કે એ ઝેરથી સર્વ દૂર રહે; શરાખ ! હાય ! શરાખ ! ત્હાર સ-
 ત્યાનાશ જાજો. તે દિવસે મહારી પવિત્ર શશિએ મહારી આંટલીઓ

ફેડી નાંખી હતી તેમ સર્વની સ્ત્રીઓ પોતાના ધરમાંની શરણમાં આઠવીઓ ફેડી નાંખો ! શરાયની દુકાનમાં આગ લાગે ! માં ! વિવ્ર પિતા અને મહારી શશિ અને સ્વર્ગમાં હશે, ત્યાં મહારાથી ન વાશે નહિં. મહે એ બનેની પવિત્રાઈ વિશે જૂડી સંકા આણી-પણ એ બને મહેને ક્ષમા કરશે. તું ક્ષમા કરજે.

નલિની—માઈ ! દીકરા ! હાંય ! હાંય ! હવે હું કેમ જીવીશ ?

કિશોર—મા ! તુ શોક ન કરીશ મહેને આઠવી મનની પોડા છતાં એટલી શાન્તિ છે કે હું મહારાં કર્મનું ફળ પામ્યો છું મદન-નન્દન એનાં કર્મનું ફળ પામ્યો. હમે બને હમારી દુષ્ટતાનાં ફળ પામ્યા છીએ; કાંઈપણ સત્કર્મ નથી કર્યું કે પ્રભુની કૃપાની આશા રાખીએ, પરતુ એટલી પણ કૃપા ખરી કે આજ આખરની ધડીએ પણ આઠલા સારા વિચાર આવે છે, અને તેથી સહજ આશા અંધાય છે કે એ દયાળુ પિતા હવે વધારે કૃપા કરશે અને ધીરે ધીરે પોતાના સ્વર્ગ રાજ્યમાં રહેવા મહેને લાયક કરશે. મા ! તું હવે જા. તું જીવીશ ત્યાં સુધી હમારી દુષ્ટતા વિશે બધા જગત્તે એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળશે. મા ! હવે મહારાથી વધારે નથી બોલાતું વધારે બોલવા જમ્મશ તો ગાંડુ ગાંડુ બોલાશે હવે મહેને શાન્ત મુંગે મહેએ પ્રભુનું સ્મરણ કરવા દે. તું હવે જા તું હવે જા.

નલિની—દીકરા ! હું શી રીતે જાઉં ? મહારો જીવ કેમ ચાલે તને મૂકીને જતાં ? તારે બદલે મહેને ફાંસી દે તો હું અહીંજ તૈયાર છું.

કિશોર—મા ! તું હવે જા ! હું પણ હવે જઈશ. મહારે હવે વિલંબ નથી, હમણાં સિપાઈ આવી મહેને લઈ જશે, મહેને નરકતે પુગથીએ ચઢાવશે, માટે તું હવે જા !

નલિની—દીકરા ! હું જઇશ, તું ઉતાવળો ન થા. હું હવે
જાતે તારો પાસે આવું એજ માગું છું.

કિશોર—ની, મા, તું પાપી નથી; તુ મૂર્ખ હતી, તેથી મહારી
પાસે આવવા યોગ્ય નથી પણ પિતા અને પવિત્ર શશિની પાસે ત્હને
પ્રભુ તેડાવે ત્યારે જજે. હમણાં તો ઘેર જા.

(પોલીસના જે સિપાઇ પ્રવેશ કરે છે)

સિપાઇ—આઈ ! હવે જેલર સાહેબે કહ્યું છે આપ ઘેર જાઓ.

નલિની—જાઉં છું આ—માઈ ! કિશોર ! હું જાઉં છું—હાય !
હાય ! સિપાઈ ! આને બદલે મ્હને લઈ જાઓને—

કિશોર—મા ! એકવાર તારી ક્ષમા ઇચ્છું છું, હું ત્હને ક્ષમા
કરું છું હવે તું જ-તારા અન્તના દિવસોમાં તું નિરાધાર થઈ, પણ
તેમાં દોષ મહારો છે માટે મ્હને ક્ષમા કર્ય.

નલિની—(કિશોરને લેડીને) દીકરા ! ત્હને ક્ષમા કરું છું.
માઈ ! જાઉં છું—એટા જાઉં છું.

(કિશોરચંદ્ર તરફ જોતી જોતી રોતી આંખે જાય છે કિશોરચંદ્રને
સિપાઇ ખીજે રસ્તે લઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પર્જન્યપુર-મન્યુકુમારનું ઘર.

રવિનન્દન—ફોજદાર સાહેબ ! પછી કિશોરચંદ્રને ફાંસી દે-
વાઈ, કેમ પાર ?

મન્યુકુમાર—હા વાદ ગયા હતા,
ગામમાં નહોતા ?

રવિ—નાજી, હું આજ સવારેજ આવ્યો. કાલે અપોરે એમને સુનેદ્રરાયનો તાર આવ્યો તેથી હું એમને ગામ ગયો હતો.

મન્યુકુમાર—કેમ કાંઈ માંદા તો નથી થયા ?

રવિ—ના, ના, પણ અહીંથી મદનનન્દનને દેશનિકાલની સજા થયા પછી ખીજે દિવસે એને મળીને પોતાને વતન ગયા; પછી કાંઈ એમના ચિત્તને શાંતિ રહેતી નહોતી. કાલે મહને તાર કરીને બોલાવ્યો. પોતાની મીલકતની અવસ્થા કરી, મદનનન્દનને ભાગ ધર્માદા કર્યો અને આજ સવારથી સન્યાસ લઈ ધર્મોપદેશનું વ્રત ગ્રહણ કરી દેશદેશાન્તર ફરવા નિકળી ગયા.

મન્યુકુમાર—અચારા માસ્તર બહુ સમજુ માણસ છે તેથી આવું અપૂર્વ દુઃખ અને બદનામી થયા છતાં, મુર્ખાઈથી કેટલાક આપઘાત વગેરે કરે છે તેમ ન કરતાં, શાન્તિ પકડી આ માર્ગ લીધો તે ઠીક ક્યું.

રવિનન્દન—એમની ઈચ્છા છે કે મદનનન્દનનો ભાગ અધેષ્ટ ઇન્દુશેખરરાયની મીલકતમાંથી જ ધર્માદા ખાતાં કર્યાં છે તેમાંજ લેવો; કેમ વાર ?

મન્યુકુમાર—ઠીક, જે રકમ હોય તે આપો એટલે કન્યાશોળા, આષઘાલય, અને વિધવાશ્રમ એ ત્રણેમાં સરખે ભાગે અથવા તમે કહેશો તેમ આપી દઈશું.

રવિનન્દન—ઈન્દુશેખરની વિધવા અને એની માશી કાંઈ માત્રાએ ગયાં સાંભળ્યાં છે તે ખરું કે ? (ઈન્દીવરકુમાર પ્રવેશ કરે છે.)

મન્યુકુમાર—આવો દાક્તર, ક્યાંથી આવ્યા ?

ઈન્દીવરકુમાર—નલિનીને જોઈ આવ્યો, નરમ તબીયત છે, પણ કાંઈ ભય નથી. હવે તો ખરેખરી માંદો છે.

મન્યુકુમાર—બિચારી નિરાધાર થઈ ગઈ.

રવિનન્દન—અદ્રિલતા અને કાલિન્દી સાથે કુકુમશંકર ગયો છે ?

મન્યુકુમાર—હા, એ યાત્રાએ ગયાં છે. અદ્રિલતાએ ઈન્દુ-જ્ઞેખરના મરણ વખતે તો તુરત વિધવા વેશ ધારણ કર્યો હતો, પણ પછી એની ઉંમર હજી ન્હાની છે એમ કહી એની માંશીએ પાછો પહેલાં જોવાનું વેશ રખાવ્યો. હાલ હવે પાંચેક વર્ષ થઈ ગયાં એટલે એને પોતાને જ વૈરાગ્ય આવ્યો છે માટે વેશ ઉતારવો છે એમ એની માંશીએ ધનજીવન સાથે કહેવડાવ્યું, અને તેટલા માટે યાત્રાએ જવું થઈ શકે એમ કહી બંને ગયાં છે. સાથે કોઈ પુરુષ નેઈએ માટે મહેં ધનજીવનને લઈ જવાનું કહ્યું, પણ ધનજીવને તો કહી અને કાલિન્દી-એ પણ કહ્યું કે બ્રાહ્મણ હોયતો સાર, માટે કુકુમશંકર ગયો છે.

ઈન્દીવર—સાહેબ ! મહેં એ બધી વાત ખરી લાગતી નથી.

રવિનન્દન—મહેં પણ કાંઈ ખીજું સાંભળ્યું છે.

ઈન્દીવર—તમે તો સાંભળ્યું હશે, પણ મહેં તો આદ્રિલતાને નજરે જોઈ છે. એને અહીંથી ગયે કેટલા-આશરે એ મહિના થયા-તેના આઠેક દિવસ પહેલાં એને તાવ આવ્યો હતો. તે ધનજીવને મહેં તેડાવ્યાથી હું ગયો. હકીકત કહી તે ઉપરથી અને નજરે જોતાં પણ મહેં કાંઈ ખીજું શંકા આવી.

રવિનન્દન—હશે કદાચ; કેમકે હજી એમને આવતાં પણ ત્રણેક મહિના ખીજા થશે એમ ધનજીવન કહેતો હતો, કેમ વાર ?

મન્યુકુમાર—કાણ જાણે ખરું શું હશે ? કુકુમશંકર લુપ્તો છે, કાલિન્દી પણ ટરકટી છે. જે હશે તે ખરું. બધું મળીને ચાર-પાંચ મહિના થશે એમ કહેતાં હતાં.

રવિનન્દન—હાલ એ લોક ક્યાં હશે વાર?

મન્યુકુમાર—હું કાગળ લખતો નથી, ધનજીવનને સાંકાગળ આવે છે.

ધન્દીવર—આજ કાશીમાં હોવાં જોઈએ, એમ ધનજીવન કહેતો હતો.

મન્યુકુમાર—હત્તર અને પૂર્વનાં બધાં જ્ઞાનાં મ્હોટાં તીર્થનાં સ્થળોમા ફરવાનો એમનો વિચાર છે.

રવિનન્દન—ભલે ફરે; પરંતુ હવે કાંઈ વધારે પાપ ન કરે તો સારું.

ધન્દીવર—કાંઈ હું ખાત્રીથી નથી કહી સકતો કે તમે સાબળું છે એ ખરી વાત છે. મ્હને જરા જોમ પડ્યો હતો એટલુંજ.

રવિનન્દન—તજરે જોએલુંએ ખોકું પડે છે તે આપણે કિશોરચંદ્ર અને શશિરેખાની અશ્રમમાં પ્રસક્ત જોયું.

ધન્દીવર—હા, ચિટ્ટી તો મદનનન્દને જૂઠીજ બનાવી એ તો હું સમજ્યો, પણ શશિરેખાની અને અનિલચંદ્રની છપ્પી ભેગી હતી તે કેમ? મ્હં એ કેસ વાંચ્યો નથી એટલે હું કાંઈ જાણતો નથી.

મન્યુ—કેસ ચાલ્યો, સારે તમે ક્યાં હતા? હા, બરોબર તમે તરગપુર ગયા હતા અને તેથી ખીજ દાકતરે મુઠ્ઠુ તપાશું અને સાક્ષી આપી. છપ્પીમાં, દાકતર સાહેબ, એવું થયું છે કે છપ્પીયો પડાવેલી તો ખરીજ અનિલચંદ્ર મલિની, કિશોર અને શશિ ચારે જણે જૂઠી છપ્પીયો પડાવી હતી.

ધન્દીવર—પણ આ તો ભેગી હતી તે કેમ?

મન્યુ—સાંભળો, અધીરા ન થાઓ; મદનીયાએ “ફોટોગ્રાફર” ને પૈસા ખવડાવી જૂઠી છપ્પીઓ હતી-અનિલની અને શશિની-તે ભેગી છપાવી. એ રીતે ચર્ચ સકે છે.

ધન્દીવર—ધણો તરકટી.

મન્યુકુમાર—હશે, એ વાત જવા દો હવે. ચાલો, આજ ધન્દુશેખરની કન્યાશાળામાં ધનંતમ બહેચવાનાં છે સાં. આવો છો ?

ધન્દીવર—એટલું વળી મીઠકતમાથી સાં થયું છે. નહિ તો અદ્રિલતા અને કાલિન્દી ને મધુમુખ મળી બધું ઉઠાવી દેત.

મન્યુ—સારે નસીમે કલેકટર સાહેબને સાં એક બે વાર ડોસ મળેને મળ્યા. મળેને કોધતો ધણો આવ્યો, તો પણ હું બોલ્યો અને ધીરે ધીરે કલેકટર સાહેબની મારફતે અને ધનજીવન મહારા પડો શમાં છે તેની મારફતે વસીયતનામું કરાવી લીધું.

રવિનન્દન—ચાલો સાહેબ વખત થઈ ગયો છે.

(સર્વ જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—હરદ્વાર-ધર્મશાળા.

કાલિન્દી—ગોર ! મળે લાગે છે આપણે કાઈ વેધને તેડાવીશું ? અદ્રિની અવસ્થા મળે ઠીક લાગતી નથી આજ પંદર દિવસ થઈ ગયા તો પણ એની એ લત છે—ક્યાં છે ? ફલાણું ક્યાં છે ? શું કર્યું એનું ? અને હજી બહુ રત્તે દબાડે લવારો કરે છે, અને શરીરમાંથી તાવ ખસતો નથી અને આવા તાવમાં પણ “ધર્મ-વિવેચન” અને “બ્રહ્મદર્શન” જેવાં માથુ હુ ખામણાં પુસ્તકો વાચે છે.

કુંકુમશંકર—બહેન ! એ તો ધીરે ધીરે સાં થશે, વેધ કાઈ આપણે જોળખીતો અહીં નથી, અને અજાણ્યા આદમીનો વિશ્વાસ આ મુલકમાં ફેમ થાય ?

કાલિન્દી—પણ મહારં મન રહેતુ નથી. મહને તો એવા અ-
રાખ વિચાર આવે છે કે તમને શુ કહુ ? તમે તો આખો દિવસ
બહાર ફરો હરો એટલે તમને જાણાય, પણ હું તો અહીં પાસેની
પાસે છું એટલે જોઈ છું કે દિવસે દિવસે બિચારી કેટલી ધસાર્ધ
ગઈ છે.

કુંકુમ—હું ધાર છું હવે ચાર પાચ દિવસ પછી આપણે અ-
હીંથી મથુરા તરફ જઈએ, એટલે અદ્રિખેનને સ્થલાન્તર થયાથી
શરીર અને મન બન્ને ઉપર સારી અસર થશે અને બધું ભૂલી જશે.

કાલિન્દી—પણ એનામા શક્તિ હોય તો જઈએ કેની ?

કુંકુમ—આજ જવાનું હું નથી કહેતો, ચાર પાચ દિવસ પછી

કાલિન્દી—જોઈએ, કેવી તબીયત રહે છે. મહને તો થાય છે
એને આપણે અહીં મૂકીને તો નહિ જઈએ ? હાય ! હાય ! એવું
કાંઈ થશે તો હું લોકમા ઝહોં શુ બતાવોશ ?

કુંકુમ—(સ્વગત) હવે લોકમાં મહો બતાવવા જેવું રહ્યું છે
શુ ? (આસન) એવા ખોટા સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાથી કાઢી નાખો.
અસાર સુધી સહુ પાર ઉતર્યું છે તેમ બધું પાર થશે

(અદ્રિલતા જાગીને ખાટલામાં એકદમ બેઠી થાય છે)

અદ્રિલતા—શુ પાર, થશે ? ખરેખર કહો હો. તમે કાંઈ
એવું તો નથી કર્યું. મહને જાણું કહી દેગો છો ? જોજો હો, દગશે તો.

કાલિન્દી—ખેન તું સૂઈ રહે. એવું કાંઈ કર્યું નથી (સ્વગત)
બિચારીને બહુ લાગે છે. ન લાગે ? કેવો સુંદર બાળક હતો ? નવો
મદિરાનન્દ સ્વામી જેવો જ હતો.

અદ્રિલતા—માશી ખરેખર કહો હો. હાય ! હાય ! શુ એનું
સ્વરૂપ ! અરે ! આવા સુંદર અને કેમળ બાળકની તમે જો હસ-
કરી હશે તો, ગોર, તમારે કમોતે મરવું પડશે.

ક્યાં હવે જીવવાની છું ? આ તાવ લાગુ થયો છે તેજ મહારો અંત' ઝટ લાઇને લાવશે અને એની પાછળ હું પણ જઈશ.

કાલિન્દી—તું અકળા નહિ. હવે અકળાશે શું થવાનું છે ?

અદ્રિ—હું તો મહારે ઓઢીને પડી રહું છું જે થવાનું હોય તે થામ. હું મરું કે જીવું તેની મહને હવે દરકાર નથી.

(અદ્રિલતા માથે મહોંએ ઓઢીને સૂવે છે.)

કુકુમ—કાલિન્દી જાહેન ! નવ વાગી ગયા છે; કાઈ ખાશો હવે ? રસોઈ તૈયાર છે

કાલિન્દી—મહારે તો આજ અગીયારસ છે. એટલે એકજ વારીયું છે, માટે તમે જમી લ્યો.

કુકુમ—એમકે ? આજ અગીયારસ છે કે ? ઠીક ત્યારે હું જમી લઉં છું.

કાલિન્દી—જમીને તમે તમારી ઓરડીએ સૂઈ જાઓ. હવે અદ્રિની જરા આખ્ય મળી લાગે છે. એ પણ ઉધરો, એટલે હું પણ સૂઈ છું.

પ્રવેશ ૬[ો].

સ્થળ—હરદ્વાર-નદી કિનારે.

અદ્રિલતા—ચાલો ! માશીને સૂતાં મૂકીને ઠોકરો ખાતી ખાતી પણ નદી કિનારે આવી જાહોંચી ખરી. ઓહો ! શું અંધારું ધોર છે ! પ્રભુ ! મહેં આ અંધકાર કરતાં પણ કાળાં કર્મ કર્યાં છે. તેથી હું આ એકાન્ત ભયંકર જગ્યાએ આવી ધોર મધ્યરાત્રિએ પણ જીતી નથી. પ્રભુ ! હું આ અંધકારથી નથી જીતી, હું નથી જીતી આ ગંગાજનુ ગંભીર અવાજથી કે નથી જીતી પેલા હંચા હિમાલયના ડુગરોથી—પણ હું મહારાં કર્મથીજ જીતી જીતી છું. બધા કરતાં મહારાં કર્મ મહને બહુ ભયંકર લાગે છે ! પ્રભુ ! તેથીજ હું જીતીને આમ એકાન્તે ઢોડી આવું છું. પ્રભુ ! મહારે હવે જીવવું

કરીથી થશેજ નહિ; ત્હારી પાસે આવું સારે દયા કરી પુણ્યમાર્ગ
 બતાવજે; જગતમાં મ્હને પુણ્યમાર્ગ સૂઝવાનો નથી, બુદ્ધિભ્રમને
 લીધે આટલો વિનાશ થયો છે. દુઃખ થયું છે-વર્તમાન સ્થિતિમાં જે
 ભોગવુ છું-તેવું ભવિષ્યમાં નહિં ભોગવુ કેમકે ભવિષ્યમાં હું ત્હારી
 પાસે રહીશ. જે જગતમાં રહી હુ ત્હારાથી. દૂર રહી પાપકલંકિત
 બર્ધ-તું પાસે છતાં ત્હને મ્હેં ક્ષીઠો નહિં, જે જગતમાં રહી ત્હા-
 રાથી વિમુખ રહી-તે જગતમાં મ્હારે હવે રહેવુ નથી-માટે આટલાં
 મ્હારાં પાપ ક્ષમા કરવાની દયા કરે તો આત્મધર્તનું એક પાપ પણ
 ક્ષમા કરજે. હવે હુ કોઈ પણ જાતના વિનાશથી બ્હીતી નથી.
 ત્હારી પાસેથી મેળવેલા શુદ્ધ પવિત્ર આત્માને કાળો કલંકિત કર્યો.
 એથી વધારે મ્હોટો વિનાશ હવે શો થવાનો છે? માટે પ્રભુ ! હું
 એજ માર્ગ લઇશ ! મ્હને જગતમાંથી એકવાર ઉઠાવી લે પછી
 ત્હારી ઇચ્છા હોય તો સ્વર્ગમાં મોક્ષ્ય કે નરકમાં; પણ મ્હને હવે
 આ જગતમાં ભય લાગે ન્હોં પ્રભુ ! હું જગતનાં સર્વ સગાં બહાણાં-
 આને ભૂલી તેમને છોડી ત્હારી પાસેજ આવીશ એજ મ્હારી ઇચ્છા
 છે. ઓ અસંખ્ય તારાઓ ! તમારા તેજથી મ્હને બાળી નાંખો !
 નહિં તો ઓ પર્વતરાજ ! તમે મ્હને તમારા પગ નીચે ચગદી
 નાંખો; પણ ના, -એ કરતાં, કોમળ માતાની સહાયતાથીજ હું તો
 પ્રભુ પાસે જઈશ. માતા ! ગંગાજી ! ગંગામાતા ! તમારે હૃદયનું
 સ્વચ્છ પાણી મને કાળું દેખાય છે. હાં, એ તો રાત્રિના અધ-
 કારથી જાણુ છું કે ગંગામાતા ! પાંપી કૃત્યથી મ્હારો આત્મા
 પણ એવેજ

સહજાએ-

